

Landbouw-Economisch Bericht
2 0 0 4

Landbouw-Economisch Bericht
2 0 0 4

Landbouw-Economisch Bericht 2004
P. Berkhout en C. van Bruchem (red.)
Den Haag, LEI, 2004
Periodiek rapport 04.01; ISSN 0169-3255
Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)
232 p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2004 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de primaire land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.

Informatie:	Bestellingen:
Telefoon: 070-3358330	Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624	Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie@wur.nl	E-mail: publicatie@wur.nl

www.wur.nl

© LEI, 2004

Vermenigvuldiging of overname van gegevens is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt het LEI, in opdracht van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. De opzet van deze jaargang volgt in grote lijnen die van vorig jaar. Wel is de opzet van hoofdstuk 1 gewijzigd, zo komen eerst de politieke ontwikkelingen aan bod en daarna de economische. Hoofdstuk 3 besteedt extra aandacht aan de uitbreiding van de Europese Unie met korte beschrijvingen van de agrarische sector in de nieuwe lidstaten. De paragraaf 'resultaten van de primaire sector' uit hoofdstuk 4 is verplaatst naar hoofdstuk 7. Hoofdstuk 5 kent eveneens een andere opzet, gekozen is voor een indeling van het hoofdstuk naar de verschillende functies die het landelijk gebied vervult. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2004.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere externe leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. M. Sonnema (LNV, Directie Industrie en Handel), drs. W. Roeteldink (LNV, directie Voedings- en Veterinaire Aangelegenheden), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Taskforce Economie), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), drs. R.D. Diamant (VNO-NCW), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit).

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout, in samenwerking met A.J. de Kleijn, A. Pronk, ing. M.J. Voskuilen, ir. C. van Bruchem, ir. A. van der Knijff en drs. G.S. Venema. De eindredactie is verzorgd door P. Berkhout en C. van Bruchem. A.J. de Kleijn verzorgde de eindredactie van de tabellen en figuren.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2004

De directeur,
prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Inhoud

Samenvatting

V

1	Politieke en economische ontwikkelingen	1
1.1	Politieke ontwikkelingen	1
1.1.1	Mondiaal	1
1.1.2	Genetisch gemodificeerde organismen in de landbouw	4
	Agenda van de internationale landbouwpolitiek	5
1.1.3	Uitbreiding van de Europese Unie	7
1.1.4	Agendapunten Nederlands voorzitterschap EU	9
1.1.5	Ontwikkelingen in de Nederlandse politiek	10
1.2	Economische ontwikkelingen	11
1.2.1	Mondiaal	11
1.2.2	Europa	13
1.2.3	Nederland	15
	De Europese Lissabon-strategie en de landbouw	18
2	Landbouw en voedsel in de wereld	19
2.1	Voedselvraag en -aanbod	19
2.1.1	Algemeen	19
2.1.2	Toekomstige productie	22
2.2	Handel	24
2.2.1	Algemeen	24
2.2.2	Ontwikkelingen op de internationale landbouwmarkten	26
2.3	China, nieuwe speler op de wereldmarkt?	28
2.4	Internationaal landbouwbeleid	30
2.4.1	Handelsoverleg	30
2.4.2	Ondersteuning van de productie - meten is weten?	32
2.4.3	Handelsgeschillen	34
2.5	Ontwikkelingen in de agroketen	35
2.5.1	Internationale agroketens	35
2.5.2	De grootste producenten van voedings- en genotmiddelen in de wereld	35
3	Landbouw in de EU	38
3.1	Gemeenschappelijk landbouwbeleid	38
3.1.1	Markt- en prijsbeleid	38
3.1.2	Hervorming suikerbeleid	41
3.1.3	Plattelands- en structuurbeleid	42
3.1.3	Uitvoeringskosten Europees landbouwbeleid	46
3.2	Uitgaven landbouwbeleid	46
3.3	Uitbreiding Europese Unie	48
	Landenbeschrijvingen	51
3.4	Ontwikkeling van de EU-landbouw	55
3.5	Meten van het landbouwincome: instrumenten en gebruik onder de loep	57
4	De Nederlandse agrosector	58
4.1	Consumptie van voedings- en genotmiddelen	58
4.2	Detailhandel	60
4.3	Horeca en catering	63
	Prijzenslag supermarkten	65
4.4	Voedings- en genotmiddelenindustrie	66
4.4.1	Algemeen	66
4.4.2	Slachterijen en vleesverwerkende industrie	68
4.5	Agrarische import en export	69
4.6	Ontwikkeling van het agrocomplex	71
4.7	Agrologistiek	74

5	Landelijk gebied	75
	5.1 Stad en land	75
	5.2 Wonen	78
	5.3 Werken	80
	5.4 Natuur	83
	5.5 Recreatie	85
	5.6 Water	86
	5.7 Verbrede landbouw	87
	5.8 Grondmarkt	92
6	Landbouw en milieu	94
	6.1 Inleiding	94
	6.2 Gewasbescherming	95
	6.2.1 Verbruik en milieubelasting	95
	6.2.2 Gewasbeschermingsbeleid	96
	6.3 Energie en broeikasgassen	97
	6.3.1 Broeikasgasemissie	97
	6.3.2 Broeikasgasbeleid	98
	6.3.3 Energieverbruik en CO ₂ -emissie glastuinbouw	99
	6.4 Mineralen	102
	6.4.1 Mineralenemissie en mestoverschot	102
	6.4.2 Mineralenbeleid	105
	6.5 Ammoniak	107
	6.6 Milieudruk agrocomplex en voedingsmiddelenindustrie	109
7	Primaire land- en tuinbouw	111
	7.1 Productiewaarde	111
	7.2 Bedrijfsstructuur	112
	Innovatie belangrijk voor concurrentiekracht	118
	7.3 Sociaal-economische regelingen	119
	7.4 Arbeid	120
	7.5 Grond	123
	7.6 Bedrijfskapitaal	125
	7.7 Gezinsinkomen	128
	7.8 Sectorinkomen	130
8	Glastuinbouw en champignonenteelt	133
	8.1 Markten	133
	8.1.1 Glasgroenten	133
	Kansen en bedreigingen uitbreiding EU voor Nederlandse (glas)tuinbouw	136
	8.1.2 Snijbloemen	137
	8.1.3 Pot- en perkplanten	138
	8.1.4 Paddestoelen	141
	8.2 Structuur	141
	8.2.1 Glastuinbouw	141
	8.2.2 Champignonenteelt	144
	8.3 Bedrijfsresultaten	144
	8.3.1 Glastuinbouw	144
	Innovatie in de glastuinbouw	145
	Innovatie in de champignonenteelt	146
	8.3.2 Champignonenteelt	150

9	Opengrondstuinbouw	151
	9.1 Markten	151
	9.1.1 Opengrondsgroenten	151
	9.1.2 Fruit	153
	9.1.3 Bloembollen	154
	9.1.4 Bomen	156
	9.2 Structuur	157
	Innovatie in de opengrondstuinbouw	159
	9.3 Bedrijfsresultaten	160
	9.3.1 Opengrondsgroenteteelt	160
	9.3.2 Fruitteelt	161
	9.3.3 Bloembollenteelt	162
	9.3.4 Boomteelt	163
10	Akkerbouw	164
	10.1 Markten	164
	10.1.1 Aardappelen	164
	10.1.2 Suiker	166
	10.1.3 Granen	166
	10.1.4 Zaaizuizen	166
	10.1.5 Biologische akkerbouw	167
	10.2 Structuur	168
	Innovatie in de akkerbouw	170
	10.3 Bedrijfsresultaten	171
11	Grondgebonden veehouderij	175
	11.1 Markten	175
	11.1.1 Zuivel	175
	11.1.2 Rundvlees	177
	11.1.3 Schapenvlees	178
	11.2 Structuur	178
	Beperking melkproductie van grote invloed op ontwikkeling veehouderij	182
	11.3 Bedrijfsresultaten	183
	11.3.1 Melkveebedrijven	183
	11.3.2 Vleesstierenhouderij	188
	11.3.3 Schapenhouderij	189
12	Intensieve veehouderij	190
	12.1 Markten	190
	12.1.1 Varkensvlees	190
	12.1.2 Pluimveevlees	191
	12.1.3 Eieren	192
	12.1.4 Kalfsvlees	192
	12.1.5 Toekomst intensieve veehouderij	192
	12.2 Structuur	195
	12.3 Bedrijfsresultaten	197
	12.3.1 Varkensbedrijven	197
	12.3.2 Pluimveebedrijven	203
	Effecten van de vogelpest	205
	Literatuur	207
	Begripsomschrijvingen	216
	Medewerkers	220

Samenvatting

Politieke en economische ontwikkelingen

De wereldeconomie vertoonde de afgelopen jaren een bescheiden economische groei van 1,5 à 2% per jaar. De groei in de rijke landen lag onder dit gemiddelde. In het Verre Oosten, met China en India als de belangrijkste motoren, wordt een groei bereikt van meer dan 6% per jaar. De lage dollarkoers (of hoge eurokoers) bemoeilijkt de export vanuit de EU, maar dempt het effect van prijsstijgingen op de wereldmarkt, onder meer van olie.

De EU gaat in beperkte mate en onder voorwaarden voedsel en veevoedergrondstoffen van genetisch gemodificeerde gewassen toelaten. Het tot dusver geldende moratorium wordt daarmee verlaten. Een nog onopgelost probleem vormt de zogenaamde co-existentie tussen gewone en GGO-vrije ketens en de verdeling van de kosten die daaruit voortvloeien.

Per 1 mei is de Unie uitgebreid met 10 landen. Mede in verband daarmee zijn aanpassingen nodig in de besluitvormingsstructuur in de EU. Daartoe is een 'Europese Grondwet' opgesteld, die echter nog niet is aanvaard door de lidstaten. De nieuwe lidstaten hebben zich in het algemeen goed voorbereid op de toetreding, wel bestaan er zorgen op het gebied van plant- en dierziekten en voedselveiligheid.

De economische groei in de EU kwam in 2002 en 2003 vrijwel tot stilstand. Daardoor liep de werkloosheid op, de inflatie nam echter af. Verschillende EU-landen, waaronder Duitsland en Frankrijk, hebben getracht zich aan de malaise te onttrekken door een stimulerend beleid te voeren. Dit had tot gevolg dat hun overheidstekorten opliepen tot boven de 3%-grens die in het Euro-Stabiliteitspact is afgesproken. Overigens was dit ook in Nederland, dat wel drastisch aan het bezuinigen is, het geval.

Medio 2003 ging het Kabinet-Balkenende II van start, met als motto "meedoen, meer werk, minder regels". Het Kabinet tracht door enorme bezuinigingen de economie op orde te krijgen.

De Nederlandse economie stagneerde in 2002 en kromp zelfs in 2003. Voor 2004 en 2005 wordt een bescheiden groei van circa 1,5% per jaar verwacht, vooral onder invloed van de aantrekkende wereldhandel.

Landbouw en voedsel in de wereld

De landbouwproductie per hoofd vertoont, wereldwijd gezien, de laatste jaren nauwelijks meer enige groei. Mede door de stagnerende productie per hoofd, is het aantal ondervoede mensen de afgelopen jaren toegenomen. Het wordt nu geschat op 850 miljoen. De in FAO-verband afgesproken halvering van dit aantal tussen 1990 en 2015 lijkt niet meer haalbaar. De beschikbaarheid van water dreigt een belangrijk knelpunt te worden voor de noodzakelijke groei van de voedselproductie in de toekomst.

In 2003 was de wereldproductie van graan, suiker, sojabonen en van de meeste dierlijke producten hoger dan in 2002. De wereldmarktprijzen voor vlees herstelden zich in 2003 enigszins, dit gold ook voor zuivelproducten, granen en oliezaad. De prijzen van suiker en koffie bleven laag. De OESO verwacht voor de komende jaren een groei van de handel in de meeste dierlijke producten, vooral door een toename van de vraag in Azië. Dit kan gepaard gaan met aantrekkende prijzen. Met name de ontwikkelingen in China zijn van belang voor de agrarische wereldmarkten.

In september 2003 strandden in Cancún de onderhandelingen over een verdere liberalisatie van de wereldhandel. Rijke landen, vooral de EU en de VS, waren naar de mening van de ontwikkelingslanden onvoldoende bereid om de bescherming van hun landbouw te verminderen. De Amerikaanse katoensubsidies en het Europese suikerbeleid zijn onderwerp van een formeel geschil voor de WTO; in het eerste geval zijn de klagers al in het gelijk gesteld.

De landbouwsteun van de rijke landen daalt licht. Ook de samenstelling van de steun verandert, waarbij de meer handelsverstoringe instrumenten worden vervangen door minder verstoringe.

De landbouw in de EU

De hervorming van het EU-landbouwbeleid werd het afgelopen jaar voortgezet. Zo werd onder meer besloten met ingang van 2005 alle toeslagen en premies in het kader van de diverse marktordeningen op te nemen in een toeslag per bedrijf. De hoogte daarvan wordt bepaald door de steun die een producent ontving in de jaren 2000-2002 en komt in principe los te staan van de productie. Bedrijfstoelagen hoger dan 5000 euro worden gekort om geld vrij te maken voor het plattelandsbeleid. De lidstaten hebben nogal wat vrijheid bij de uitwerking van de toeslagen en maken daar volop gebruik van.

Het zuivelbeleid wordt ook hervormd: de steunprijzen gaan met circa 20% omlaag, als gedeeltelijke compensatie gaan de toeslagen omhoog. De quotaregeling is verlengd tot 2014/15. De suikersector is de enige sector die nog niet hervormd is. Vanwege diverse ontwikkelingen wordt de noodzaak daartoe groter. Een gedeeltelijke liberalisatie ligt het meest voor de hand.

De totale uitgaven voor de landbouw in de EU schommelen de laatste jaren rond 45 miljard euro. Er vindt een geleidelijke verschuiving plaats van het markt- en prijsbeleid (de eerste pijler) naar het plattelandsbeleid (de tweede pijler). De verschuiving van prijssteun naar toeslagen heeft geleid tot een herverdeling van de uitgaven over de lidstaten; onder andere Nederland ontvangt hierdoor minder uit de EU-kas.

Door de uitbreiding neemt het landbouwareaal met een kwart toe en de agrarische beroepsbevolking met 60%. In de meeste nieuwe lidstaten heeft de agrarische sector een (soms aanzienlijk) groter aandeel in de beroepsbevolking dan in de EU-15. De landbouwbedrijven in de nieuwe lidstaten zijn in het algemeen relatief klein, met een beperkt aantal (zeer) grote bedrijven.

Vooral door droogte viel de plantaardige productie in de EU-15 in 2003 zo'n 6% kleiner uit dan in 2002. De dierlijke productie bleef vrijwel gelijk. De prijzen van plantaardige producten stegen 5%, die van dierlijke producten daalden 2%. Per saldo resulteerde dit in een prijsstijging van 2%, terwijl de productiewaarde 2% daalde. Het volume van de aangekochte goederen en diensten verminderde enigszins, maar de prijzen ervan gingen een paar procent omhoog. Een ander resulteerde in een beperkte daling (-1%) van het reëel agrarisch inkomen per arbeidskracht in de EU-15.

De Nederlandse agroketen

In 2003 werd in Nederland ongeveer 1,5% meer aan voedingsmiddelen uitgegeven dan in 2002. Dit was geheel een kwestie van hogere prijzen; het volume van de consumptie nam enigszins af. De laatste jaren beslaan de voedings- en genotmiddelen ongeveer 11,5% van de totale consumptieve uitgaven.

Het overgrote deel van de levensmiddelen wordt gekocht in de supermarkt. De supermarktconcerns zijn sterk geconcentreerd: een vijftal heeft ongeveer driekwart van de detailhandel in voedingsmiddelen in handen. In het najaar van 2003 ontketende Nederlands grootste supermarktketen – Albert Heijn – een prijsenslag om de gunst van de consument. Als deze prijsenslag langer duurt, zal dit ten koste gaan van kleinere supermarkten en daarmee van het voorzieningenniveau. De concentratie in de detailhandel vormt een belangrijke motor voor schaalvergroting en internationalisering in andere delen van de agroketen, zoals de voedingsmiddelenindustrie.

Het saldo op de agrarische handelsbalans bedroeg in 2003 bijna 20 miljard euro, evenveel als in het voorgaande jaar. Ongeveer 80% van de agrarische export blijft binnen de EU. Bloemen en planten vormen de grootste post binnen deze export.

Het Nederlandse agrocomplex realiseerde in 2002 in totaal een toegevoegde waarde van ruim 40 mrd. euro en was goed voor 660.000 arbeidsplaatsen. Ruim een derde van de toegevoegde waarde heeft betrekking op de verwerking van buitenlandse grondstoffen en ongeveer driekwart hangt samen met export. Binnen het gehele agrocomplex is de grondgebonden veehouderij het belangrijkste onderdeel.

Landbouw en landelijk gebied

De landbouw gebruikt ongeveer tweederde van de landoppervlakte van Nederland. Tussen 1996 en 2000 nam het agrarische grondgebruik met 34.000 ha af. Daarvan werd 25.000 ha bestemd voor bebouwing en 8.000 ha voor recreatie en natuur. Vooral aan de rand van het stedelijke gebied wordt veel gebouwd.

De werkgelegenheid in het landelijk gebied, die 12% van het nationale totaal omvat, is de laatste jaren relatief traag gegroeid. De daling van het aantal arbeidsplaatsen in de agrarische sector, die in het landelijk gebied met een aandeel van 17% nog steeds de belangrijkste bron van werkgelegenheid is, speelt hierbij een rol. Verwacht wordt dat deze daling de komende jaren door zal gaan als gevolg van schaalvergroting en sanering en wellicht zelfs zal versnellen. Dit betekent overigens niet dat de landbouw uit Nederland verdwijnt. In ongeveer 15% van de vrijkomende boerderijen wordt een niet-agrarisch bedrijf gevestigd.

De overheid legt in het natuurbeleid tegenwoordig meer de nadruk op agrarisch en particulier natuurbeheer en minder op verwerving van landbouwgronden. Agrarisch natuurbeheer vindt plaats op ongeveer 9.600 bedrijven en is daarmee de meest voorkomende activiteit in het kader van de 'verbrede landbouw'. De omzet ervan wordt geschat op 30 mln. euro en het ermee behaalde inkomen op 12 mln. Deze bedragen kunnen de komende jaren minstens verdubbelen.

De totale omzet van de belangrijkste verbredingsactiviteiten bedraagt momenteel zo'n 120 mln. euro, waarvan ruim 40 mln. inkomen is. Dat komt overeen met 1,5% van het totale inkomen van de primaire land- en tuinbouw. Het exploiteren van windmolens is de meest lucratieve verbredingsactiviteit.

Landbouw en milieu

De milieudruk vanuit de land- en tuinbouw vermindert, voor verschillende onderdelen is echter nog geen acceptabel niveau bereikt. De overheid legt meer dan voorheen de verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven en heeft meer oog voor de concurrentiepositie. Vanwege de intensiteit en de samenstelling van de productie zal de Nederlandse landbouw zich echter toch meer moeten aanpassen dan die in de meeste andere EU-landen om te voldoen aan Europese milieunormen. De milieudruk van de voedingsmiddelenindustrie neemt iets minder snel af dan die van de land- en tuinbouw, maar sneller dan die van het gehele bedrijfsleven.

Het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen lag in 2002 ongeveer de helft lager dan in het midden van de jaren tachtig. De stijging van ruim 10% in 2002 was waarschijnlijk grotendeels incidenteel. Er zijn ambitieuze doelstellingen geformuleerd voor een verdere vermindering.

De emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw is sinds 1990 gedaald met bijna 16%, terwijl de landelijke emissie ongeveer gelijk bleef. In het kader van het Kyoto-accord heeft de overheid voor een aantal sectoren plafonds vastgesteld voor de CO₂-emissie in 2010. Voor de land- en tuinbouw komt dit neer op een vermindering van 10% ten opzichte van 2000. Volgens het bedrijfsleven zal dit voor de glastuinbouw, die zo'n 85% van de CO₂-emissie van de agrarische sector voor zijn rekening neemt, problemen opleveren.

De emissie van mineralen uit de land- en tuinbouw vertoont al jaren een daling. Op basis van de huidige verliesnormen zou er geen landelijk mestoverschot meer zijn. De normen zijn in het licht van EU-afspraken echter niet streng genoeg. Bovendien worden de verliesnormen onder druk van de EU vervangen door gebruiksnormen. Beide factoren kunnen op termijn weer een mestoverschot opleveren, ondanks de verwachte inkrimping van de veestapel. Het stelsel van mestafzetovereenkomsten, dat in 2002 van kracht werd, vervalt. De mest- en dierrechten, die in 2005 zouden worden afgeschaft, blijven voorlopig bestaan.

De ammoniakemissie van de Nederlandse veehouderij is sinds het midden van de jaren tachtig bijna gehalveerd. De voor 2010 geformuleerde doelstellingen zullen waarschijnlijk bij benadering worden gerealiseerd.

Structurele ontwikkelingen in de land- en tuinbouw

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven was in 2003 ruim 4,5% lager dan in 2002 en ongeveer 40% lager dan in 1980. De daling verloopt de laatste jaren sneller, onder meer door de forse sanering van de intensieve veehouderij. In vrijwel alle takken van de land- en tuinbouw vindt meer dan 70% van de productie

plaats op gespecialiseerde bedrijven. Vooral in de intensieve veehouderij is de specialisatie de afgelopen twintig jaar snel toegenomen. Deze processen gaan gepaard met een forse schaalvergroting. Zo is inmiddels meer dan 20% van het akkerbouwareaal te vinden op bedrijven van meer dan 100 ha en hebben de bedrijven met meer dan 100 koeien ruim 20% van het melkvee. Bijna 30% van het pluimvee is te vinden op bedrijven met meer dan 100.000 dieren.

In 2003 bood de Nederlandse land- en tuinbouw werk aan 255.000 mensen. Dat was ruim 1% minder dan in 2002 en ongeveer 10% minder dan in 1991. Het aandeel van de bedrijven met eenhoofdige leiding is in 20 jaar gedaald van 90% naar ruim 50%.

Sinds 1990 is het areaal cultuurgroei met 4% verminderd. Dit ging vrijwel geheel ten koste van het grasland, dat met ruim 10% inkromp. De oppervlakte voedergewassen, opengrondtuinbouw en glastuinbouw werd uitgebreid, terwijl het akkerbouwareaal ongeveer gelijk bleef. Na de zeer forse stijging van de grondprijzen in de jaren negentig, zijn deze nu, onder invloed van de economische stagnatie, duidelijk aan het dalen. In 2002 bedroeg de daling gemiddeld 5% en in 2003 zelfs 13%. Er bestaat een duidelijke parallel met de woningprijzen. Het ziet ernaar uit dat het pachtrecht verder zal worden geliberaliseerd. De laatste jaren loopt het pachtareaal niet meer terug.

In de afgelopen tien jaar is, vooral door schaalvergroting en waardeverhoging, het gemiddelde vermogen per land- en tuinbouwbedrijf toegenomen van 1,1 mln. tot 1,6 mln. euro. Ongeveer tweederde hiervan is eigen vermogen, de rest is grotendeels geleend bij de Rabobanken.

Productie- en inkomensontwikkeling van de land- en tuinbouw

In 2003 was het volume van de plantaardige productie in Nederland iets groter dan in 2002 (tabel 1).

De dierlijke productie liep terug door een inkrimping in de varkenshouderij en de pluimveehouderij.

Dit laatste kwam voor een groot deel door de vogelpest. De prijzen van akkerbouwproducten ontwikkelden zich gunstig, de overige veranderden niet veel. Een en ander leidde tot een vrijwel ongewijzigde productie-waarde. Ondanks hogere prijzen van energie en kunstmest kwam het totale bedrag aan aangekochte goederen en diensten in 2003 lager uit (tabel 1). Mede daardoor ging de netto toegevoegde waarde iets omhoog.

Tabel 1

Productiewaarde en toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw, 2001-2003

	Waarde (mrd. euro)			Index 2003 (2002=100)		
	2001	2002 (v)	2003 (r)	volume (r)	prijs (r)	waarde (r)
Akkerbouwproducten	2,4	2,5	2,7	103	106	110
Tuinbouwproducten	7,6	7,8	8,0	102	100	102
Rundveehouderijproducten a)	4,6	4,5	4,4	100	97	97
Intensieve veehouderijproducten	4,3	3,5	3,1	88	101	89
Overige landbouw	1,9	1,8	1,9	102	103	105
Totaal	20,7	20,1	20,0	99	101	100
Aankoop goederen en diensten	11,1	11,0	10,9	98	102	99
Bruto toegevoegde waarde	9,6	9,1	9,1	101	100	100
Afschrijvingen	2,5	2,6	2,7			103
Saldo heffingen - subsidies b)	0,1	0,2	0,1			-
Netto toegevoegde waarde	6,9	6,2	6,2			101

a) Inclusief producten schapen- en geitenhouderij. b) Niet-productgebonden.

Bron: CBS; 2003 raming LEI.

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf is voor 2003 wat hoger geraamd dan in 2002, ook de besparingen herstelden zich (tabel 2). De inkomsten van buiten het bedrijf zijn de laatste jaren vrij constant. De spreiding in de inkomens is groot: in 2002 was op 15% van de bedrijven het totale gezinsinkomen (dus inclusief inkomsten van buiten het bedrijf) negatief, terwijl bijna evenveel bedrijven een inkomen hadden van meer dan 80.000 euro.

Ontwikkelingen in de verschillende sectoren

De waarde van de glasgroenteproductie nam in 2003 met 9% toe, zowel door een groter productievolume als door hogere prijzen. De waarde van de snijbloemenproductie bleef ongeveer gelijk; in de potplantenteelt leidden een forse productiegroei en iets lagere prijzen tot een waardestijging van 6%. Ondanks hogere energieprijzen bleef de stijging van de kosten beperkt. Een en ander resulteerde in een stijging van de inkomens en besparingen in glasgroenteteelt en potplantenteelt en in een inkomensdaling en negatieve besparingen voor de snijbloemenbedrijven (tabel 2).

Binnen de *glastuinbouw* heeft zich de afgelopen 20 jaar een verschuiving voorgedaan van de groenteteelt naar de snijbloemen- en vooral de potplantenteelt. Tegelijk trad een forse schaalvergroting op. Inmiddels bevindt een derde van het glas zich op bedrijven van meer dan 3 hectare.

Als gevolg van toegenomen concurrentie en een stagnerende vraag, staan de resultaten van de *champignonenteelt* de laatste jaren onder druk. Het aantal bedrijven in deze sector is in tien jaar ongeveer gehalveerd. In 2003 ging de productiewaarde 6% omlaag door opnieuw lagere prijzen. Het gemiddelde inkomen liep dan ook verder terug en de besparingen waren sterk negatief (tabel 2).

De *opengrondstuinbouw*, met in 2003 een productiewaarde van bijna 1,9 mrd. euro, vertoonde een uiteenlopend beeld. De productiewaarde van de opengrondsgroenten ging 10% omlaag en die van de bloembollen met 6%, in beide gevallen vooral door lagere prijzen. Daar stond een stijging van de waarde van de fruitproductie (+9%) en van de boomteelt (+3%) tegenover. Samen met wat hogere kosten leidde dit tot een relatief sterke daling van de inkomens op de opengrondsgroentebedrijven en een iets kleinere op de bloembollenbedrijven (tabel 2). In de boomteelt en fruitteelt trad een beperkte inkomensverbetering op. In de opengrondstuinbouw heeft zich de afgelopen 20 jaar een verschuiving voorgedaan van groenten en fruit naar bloembollen en bomen. Tegelijk is het aantal bedrijven in deze sector gehalveerd.

De opbrengsten in de akkerbouw waren in 2003 in het algemeen vrij gunstig. Voor suikerbieten (bijna 11 ton suiker per hectare) en tarwe (10 ton/ha) werden zelfs topopbrengsten bereikt. Alleen de consumptie- en zetmeelaardappelen lieten een daling zien. Omdat elders in de EU de opbrengsten in het algemeen achterbleven door de droogte, gingen de prijzen omhoog (tabel 1). Vooral aardappelen en uien waren veel duurder. Door deze ontwikkelingen verbeterden de inkomens in de akkerbouw aanzienlijk en werden de besparingen weer positief (tabel 2). De akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën, waar de zetmeelaardappelen belangrijk zijn, gaven echter geen inkomensverbetering te zien. Ook in de akkerbouw schrijdt de schaalvergroting voort, zij het langzamer dan in de niet-grondgebonden sectoren: in 1980 was 13% van het areaal te vinden op bedrijven van meer dan 80 ha en in 2003 was dit 28%.

In de *grondgebonden veehouderij* (melkvee, mestrundvee en schapen) bleef de productie in 2003 vrijwel gelijk. Door toenemende concurrentie, vooral op de kaasmarkt, ging de melkprijs een paar procent omlaag. De prijs van rundvlees is gestegen dankzij een krappere aanbod. De inkomens in de melkveehouderij gingen voor het tweede achtereenvolgende jaar omlaag, maar de besparingen bleven gemiddeld positief (tabel 2). De resultaten van de vleesstierenhouderij waren in 2003 ongeveer hetzelfde als in 2002, maar de schapenhouderij leverde minder op. Het aantal graasdieren in Nederland is sinds 1980 met ongeveer een kwart gedaald en het aantal bedrijven met graasdieren is bijna gehalveerd. Het gemiddelde aantal koeien per bedrijf is toegenomen van circa 40 in 1985 (het eerste jaar van de melkquotering) tot 56 in 2003. De melkveehouderij in Friesland is het meest grootschalig.

Het productievolume van de intensieve veehouderij is in 2003 met meer dan 10% verminderd (tabel 1). Dat was vooral het gevolg van de vogelpest (Aviare Influenza), die bij eieren een productiedaling van bijna 30% veroorzaakte en bij pluimveevlees van bijna 40%. De varkensvleesproductie nam een paar procent af. De prijzen van varkens(vlees) gingen verder omlaag, die van pluimveevlees bleven ongeveer gelijk en die van eieren stegen sterk. Deze ontwikkelingen zijn terug te vinden in het verloop van inkomens en besparingen, die in de varkenshouderij voor het tweede jaar sterk negatief waren. Dat gold in mindere mate ook voor de vleeskuikensbedrijven, terwijl de leghennenbedrijven, voorzover ze niet getroffen zijn door de vogelpest, een topjaar hadden (tabel 2). De bedrijven die wel getroffen werden, zaten diep in de rode cijfers.

Tabel 2

Inkomens en besparingen (1.000 euro per bedrijf) van land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2003

	Gezinsinkomens uit bedrijf			Besparingen per bedrijf		
	2001	2002	2003 (r)	2001	2002	2003 (r)
Glasgroentebedrijven	57	70	88	-14	12	28
Snijbloemenbedrijven	53	65	50	-15	3	-12
Potplantenbedrijven	88	106	118	33	45	53
Champignonkwekerijen	82	33	22	19	-22	-35
Opengrondsgroentebedrijven ^{a)}	37	36	23-33	8	5	-10-0
Fruittelbedrijven ^{a)}	38	35	35-45	12	9	8-18
Bloembollenbedrijven ^{a)}	60	40	30-40	45	25	10-20
Boomkwekerijen ^{a)}	46	43	42-47	19	15	13-23
Akkerbouwbedrijven	54	15	41	27	-13	12
Melkveebedrijven	49	41	37	22	15	12
Fokvarkensbedrijven	8	-9	-20	-13	-41	-50
Vleesvarkensbedrijven	5	-23	-16	-14	-40	-33
Gesloten varkensbedrijven	11	-29	-28	-14	-67	-65
Leghennenbedrijven ^{b)}	49	40	176	25	5	135
Vleeskuikenbedrijven ^{b)}	59	-14	-2	35	-40	-30
Alle land- en tuinbouwbedrijven	45	35	40	16	3	7

a) Inkomens per ondernemer; b) In 2003 alleen bedrijven die niet zijn getroffen door de vogelpest

N.B. In verband met wijzigingen in boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn bovenstaande cijfers niet vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers; zie de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Politieke en economische ontwikkelingen

Kernpunten:

- armoedebestrijding gebaat bij meer handel
- Europees beleidskader rondom transgene gewassen krijgt vorm
- voedselkwaliteit in de nieuwe lidstaten onder EU-niveau, grenzen gefaseerd open
- Nederland streeft binnen de EU naar 1%-uitgavenlimiet en ander vaccinatiebeleid
- broze ontwikkeling van de wereldeconomie
- dollar fors goedkoper ten opzichte van de euro
- stabiliteitspact een te krappe jas voor Duitsland, Frankrijk en Nederland
- Nederland klimt moeizaam uit een diepe recessie
- kabinet voert recordbezuinigingen van 13 miljard euro door
- ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

1.1 Politieke ontwikkelingen

1.1.1 Mondiaal

Op verschillende terreinen is het afgelopen jaar overleg gevoerd over kwesties die betrekking hebben op duurzame ontwikkeling van de landbouw en de voedsel economie. Een terugkerend thema daarin betreft de internationale handel. De agenda van de internationale landbouwpolitiek op pagina 5 geeft de belangrijkste toekomstige ontwikkelingen weer. Deze paragraaf licht kort een aantal thema's toe die in relatie staan tot landbouw.

Armoedeverlichting steeds sterker gekoppeld aan vrije (landbouw)handel

Het streven om het deel van de wereldbevolking dat in extreme armoede leeft tussen 1990 en 2015 te halveren zal wel gehaald worden. Vooral door sterke inkomensgroei in het Verre Oosten zal op de peildatum nog 13% van de bevolking moeten rondkomen van minder dan 1 dollar per dag.

[<www.developmentgoals.org>](http://www.developmentgoals.org)

Volgens de laatste inzichten kan (internationale) handel een cruciale rol spelen in de armoedebestrijding, waarbij het van belang is ook de niet-landbouwsectoren daarin te betrekken. Aanvullend beleid, gericht op bijvoorbeeld ontwikkeling van opleidingen en infrastructuur, zijn eveneens essentieel om de armere landen te laten profiteren van de voordelen van liberalisering. In verwijzingen naar verstoringend beleid in de rijke landen keerde regelmatig het landbouwbeleid in de OESO-landen terug, met een hoofdrol voor de katoensubsidies in de VS en de suikermarktordening in de EU. Beide zijn aanleiding voor een handelsgeschil bij de Wereldhandelsorganisatie (zie par. 2.4.3).

Doha-ronde over liberalisering van de wereldhandel verloopt moeizaam

De huidige ronde van onderhandelingen binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) zou eind 2004 worden afgerond, maar dit lijkt onhaalbaar gezien de vertragingen die afgelopen jaar zijn ontstaan. Het landbouwdossier staat centraal in de Doha Development Agenda en houdt voortgang tegen op andere terreinen (zie ook par. 2.4.1). Landbouw valt binnen de besprekingen onder de GATT, de General Agreement on Tariffs and Trade. Ook de onderhandelingen over zakelijke diensten onder de General Agreement on Trade in Services (GATS) stokken. Volgens recent onderzoek zijn de belangen voor Nederland daarin gering (Kox en Lejour, 2004). Er is wel een akkoord bereikt over de handel in generieke medicijnen onder het TRIPS-verdrag (Trade-Related Intellectual Property Rights).

[<www.wto.org>](http://www.wto.org)

Vogelpest en andere besmettelijke dierziekten baren zorgen

Besmettelijke dierziekten staan hoog op de agenda in het internationale overleg. De meeste aandacht ging uit naar de aviëre influenza, ook wel vogelpest, een voor pluimvee zeer besmettelijke en dodelijke ziekte. Na een uitbraak vorig voorjaar in Nederland en buurlanden dook in Azië een variant op die aan tenminste 23 mensen het leven heeft gekost. In China, Vietnam, Indonesië en Zuid-Korea vonden tientallen miljoenen vogels de dood door infectie of ruiming. [<www.oie.int>](http://www.oie.int) [<www.who.int>](http://www.who.int)

Europees beleidskader rondom transgene gewassen krijgt vorm

De omgang met moderne biotechnologie in de landbouw en in voedselketens verdeelt burgers en beleidsmakers in de wereld. De VS, Canada en Argentinië startten een procedure onder de WTO tegen de EU over het gebrek aan eenduidig beleid op dit terrein. Daartoe bereidt een in augustus 2003 opgericht panel momenteel een advies voor aan het geschillenorgaan van de WTO. [<www.wto.org>](http://www.wto.org)

Consumenten in Europa zijn bezorgd over de gevolgen van het gebruik van genetisch gemodificeerd (GG) voedsel voor mens en milieu. Voor wetgevers in de EU vormde de vrijheid voor consumenten om te kunnen kiezen tussen voedsel uit biologische, GG-vrije of (mogelijk) transgene ketens het uitgangspunt voor een nieuw wettelijk kader. In aanvulling op wetgeving uit 2001 treden per april 2004 twee richtlijnen in werking over de toelating, traceerbaarheid en etikettering van genetisch gemodificeerde organismen en daarvan afgeleid voedsel en diervoeder. De verwachting is dat op korte termijn de markttoelating van GG-gewassen in Europa zal worden hervat.

[<http://europa.eu.int/comm/food/food/biotechnology/gmfood>](http://europa.eu.int/comm/food/food/biotechnology/gmfood)

De EU is in beginsel voorstander van toelating van transgene gewassen in de landbouw, maar verbindt daaraan de vraag of transgene teelt kan bestaan in harmonie met biologische en conventionele landbouw. De Europese Commissie (en in navolging daarvan het Ministerie van LNV) wil een beleidskader scheppen voor deze 'co-existentie', maar ziet geen aanleiding om ketenscheiding verder te ondersteunen. Onderzoek wijst uit dat marktwerking het naast elkaar bestaan van drie landbouwketens juist zal verhinderen (Eaton en van Tongeren, 2004).

Handelskwesities gijzelen de biodiversiteitsagenda

De moderne biotechnologie wordt omgeven door de zorg dat de baten van biotechnologie terecht komen bij slechts enkele landen en bedrijven en dat maatschappelijk nuttige toepassingen in de verdrinking komen door commerciële belangen. Dit is een van de werkerreinen van de Conventie over Biologische Diversiteit (CBD). De CBD waakt in het algemeen over de soortenrijkdom op aarde en agendeert daartoe onder meer de relatie tussen economische waarden en bevordering van de biodiversiteit. In dat kader zijn op de top in februari 2004 ook zaken als landbouwsteun en multifunctionaliteit besproken, wat leidde tot patstellingen die ook bekend zijn van de WTO. www.biodiv.org

Het Cartagena-protocol voor de bioveiligheid, een tak van de CBD, is een van de fora die regels stellen voor de omgang met genetisch gemodificeerde (gg) organismen in het milieu. Negentig landen, inclusief 15 EU-lidstaten, zijn partij in het protocol. Doordat producenten van transgene gewassen als de VS, Argentinië, Canada en Australië niet deelnemen, heeft het protocol beperkte invloed. Recent zijn afspraken gemaakt over documentatie in de handel van genetisch gemodificeerd uitgangsmateriaal voor de land- en tuinbouw, zoals transgene zaden en vissen. Een besluit over een drempelwaarde die rekening houdt met schier onvermijdelijke vermenging van gg-vrije en transgene stromen volgt nog.

< www.biodiv.org/biosafety >

EU neemt voorschot op internationale klimaatregulering

Het zeer warme en droge weer in Nederland in de zomer van 2003 past in een patroon van klimaatverandering door een versterkt broeikas effect. Vooruitlopend op internationale regulering van 'broeikasgassen', voert de Europese Unie vanaf maart 2004 het Kyoto-protocol uit. Een laatste besluit over de rapportering van emissies vult eerdere wetgeving over emissiereducties aan. Voor Nederland geldt een reductie van 6% ten opzichte van 1990. De landbouw draagt circa 10% bij aan de uitstoot van broeikasgassen in Nederland (Hutjes et al., 2004). Een stelsel van verhandelbare emissierechten dient vanaf 2008 kosteneffectieve emissiereductie te bewerkstelligen. Afgelopen jaar heeft de Europese Commissie een richtlijn vastgesteld voor emissiehandel in de proefperiode 2005-07.

Om het Kyoto-verdrag internationaal bindend te maken, is deelname van Rusland nodig. President Poetin, in 2004 'herkozen', heeft nog niet besloten of hij zal tekenen. Hij wil de Russische stem te gelde maken in onderhandelingen met de EU op economische terreinen.

< www.unfccc.int > en <www.europa.eu.int/comm/environment>.

Bepaalt waterproblematiek het lot van de Europese landbouw?

Met de Kaderrichtlijn Water voegde de Europese Commissie een nieuwe dimensie toe aan de debatten over waterproblematiek. De richtlijn, die waterkwaliteit formuleert in termen van ecologische toestand, is actueel omdat EU-lidstaten moeten aangeven hoe zij vanaf 2009 uitvoering gaan geven aan dit beleid (zie hoofdstuk 6). Het beginsel 'de vervuiler betaalt' vormt daarin een leidraad. Aangezien de EU voorloopt op dit terrein lijkt een negatief effect op de concurrentiekracht van de Europese landbouw onvermijdelijk. Anderzijds kan het plan een nieuwe impuls betekenen voor de erkenning van blauwe diensten door de agrarische sector, een kwestie die aansluit bij discussies rond multifunctionaliteit in de landbouw.

Regulering van de handel in gevaarlijke stoffen krijgt wettelijk karakter

Om de risico's in de handel in toxische pesticiden en andere gevaarlijke chemicaliën te reduceren voor mens en milieu, bestaat sinds begin jaren tachtig van de vorige eeuw de zogenaamde 'prior informed consent' procedure. Op basis van deze procedure vindt handel pas plaats na toestemming van de importeur. De uitwisseling van informatie tussen importeurs en exporteurs was vrijwillig. In 1998 is de 'Rotterdam conventie' aangenomen, op basis waarvan de 'prior informed consent' procedure bij wet wordt verplicht. De conventie is op 24 februari 2004 in werking getreden. <www.pic.int>

Voedselveiligheidsbeleid

Op 21 februari 2002 is de General Food Law (GFL) in werking getreden. Artikel 9 van deze verordening verplicht de Europese lidstaten tot raadpleging van het publiek over de levensmiddelenwetgeving en het voedselveiligheidsbeleid. Lidstaten hebben zelf de vrijheid om de vorm van raadplegen te kiezen. Dit kan rechtstreeks bij het publiek, maar het kan ook via representatieve organen worden geregeld. Het gaat binnen dit artikel meer om het feit dat raadpleging plaatsvindt dan de wijze waarop, mits het op een transparante manier gebeurt. In Nederland kan het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit met een versterking van het bestaande overleg in het Regulier Overleg Warenwet (ROW) en het Consumentenplatform goeddeels aan deze verplichting voldoen (Folbert et al., 2003).

1.1.2 Genetisch gemodificeerde organismen in de landbouw

Sinds 1999 geldt in de EU een feitelijk moratorium voor de toelating van nieuwe genetisch gemodificeerde (gg) gewassen. De VS hebben hierover in 2003 een klacht ingediend bij de WTO; ondertussen is binnen de EU een overeenkomst bereikt over de regels die nodig zijn om het moratorium op te heffen. Een algemeen akkoord over de vereiste milieu- en gezondheidsevaluatie van gg-gewassen bestond al. De nieuwe spelregels, die april 2004 zijn ingegaan, betreffen twee andere aspecten: etikettering en traceerbaarheid, als ook het voorkomen van vermenging tussen gg- en niet-gg-gewassen. De Europese Commissie en de lidstaten hopen met deze nieuwe regels tegemoet te komen aan de zorgen van consumenten en maatschappelijke organisaties.

Etiketgeving en traceerbaarheid

De wetgeving verzwart de eisen aan de etikettering van voedingsmiddelen en diervoeders die zijn verkregen door gebruik van genetische modificatie. Zo dient het etiket duidelijk te vermelden of het product een gg-organisme is of bevat. Dit geldt ook als de modificatie niet meer aantoonbaar is in het eindproduct, bijvoorbeeld vanwege verwerkingsprocessen zoals bij olie of glucose. In dat geval moet het etiket vermelden dat het product afgeleid is van transgene gewassen (PLW, 2004). Een 'gg-vrij' etiket is niet wettelijk vastgesteld, maar verwacht mag worden dat sommige levensmiddelenproducenten de gg-vrije status duidelijk zullen vermelden.

Waarschijnlijk zullen sporen van toegelaten gg-gewassen ongewild voorkomen in producten die als gg-vrij bedoeld zijn. Mogelijke oorzaken van contaminatie zijn bijvoorbeeld sporen in landbouwwerktuigen,

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2004		
<i>Januari</i>	FAO	Start van het internationale jaar van de rijst.
<i>Februari</i>	CBD	COP7 van de Conventie over Biologische Diversiteit.
<i>Mei</i>	EU	Uitbreiding van de Europese Unie per 1 mei met 10 lidstaten.
<i>Juni</i>	UNCTAD	UNCTAD XI, de vierjaarlijkse bijeenkomst van de VN-organisatie voor handel en ontwikkeling, wil de Doha-ronde vlot trekken.
	EU	Verkiezingen voor het Europese parlement.
<i>Juli</i>	EU	De tweede helft van 2004 is Nederland voorzitter van de EU.
<i>November</i>	VS	Kerry versus Bush: presidentsverkiezingen in de VS
	PIC	Eerste conferentie van partijen in de Rotterdam Conventie over de regulering van o.a. pesticidenhandel.
	UNFCCC	Tiende klimaatopbrengt mogelijk uitsluitel over de toekomst van het Kyoto-protocol.
	EU	De Europese Commissie hervat het werk in nieuwe samenstelling voor de termijn 2004-2009.
2005	WTO	De Doha Development Agenda loopt door in 2005. Per 1 januari verlopen de 'peace clause' en het Multi-vezelakkoord/ATC en moeten - na 10 jaar - alle toezeggingen van de Uruguay-ronde zijn doorgevoerd.
2006	EU	Laatste jaar van de Financiële Perspectieven 2000-2006, het meerjarenkader voor EU-uitgaven
	FTAA	Streven om alle landen in Noord- en Zuid-Amerika te verenigen in een Amerikaanse vrijhandelszone.
2007	EU	Geplande uitbreiding van de EU-25 met Bulgarije en Roemenië.
2008	UNFCCC	Aanvang van de handel in CO ₂ -emissierechten.
2009	EU	Volledig vrije invoer (zonder tarieven of quota) uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen, onder het 'Everything But Arms' programma.
	EU	Start van de uitvoering van de Europese Kaderrichtlijn Water
2010	EU-MED	Start van de vrijhandelszone tussen de EU en de landen rond de Middellandse Zee op basis van bilaterale associatieverdragen.
2012	UNFCCC	Volgens Kyoto-protocol zijn de emissies van klimaatgassen verminderd tot 8% onder het niveau van 1990.
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveector.
2015	FAO	Het aantal ondervoede mensen op de wereld is t.o.v. 1995 gehalveerd tot 400 miljoen (zoals afgesproken op de Wereldvoedseltop in 1996).

verwerkingsinstallaties of in het veld door natuurlijke overbrenging van stuifmeel of zaad. Voor dergelijke ongewilde, maar technisch moeilijk vermijdbare, sporen geldt een 'drempelwaarde' van 0,9%. Als een product minder dan 0,9% bestanddelen van gg-gewassen bevat geldt de etiketteringsplicht niet. Bedrijven zijn verplicht stappen te nemen die deze vermenging voorkomen. Deze traceerbaarheid betekent dat alle bedrijven in de keten van productie en handel worden verplicht om schriftelijk aan het afnemende bedrijf te vermelden of een product ggo's bevat of daarvan verkregen is. Dit geldt ook voor producten met onvoorziene sporen als de tolerantielimiet van 0,9% wordt overschreden. Bovendien is elk bedrijf in de productieketen verplicht om te documenteren waar een product vandaan komt en waar het naartoe gaat. In Nederland is de Keuringsdienst van Waren verantwoordelijk voor de controle hierop.

De combinatie van traceerbaarheid en de lage drempelwaarde maakt de nieuwe wetgeving zeer belastend voor het bedrijfsleven. Ketens met gg-producten moeten meer documenteren en traceren in verband met de gewenste traceerbaarheid.

De gg-vrije keten zal willen testen - in elke schakel van de keten - op onvoorziene sporen. De kosten ten behoeve van een strengere scheiding van ketens zullen gedeeltelijk op de gg-vrije keten worden afgewenteld. De kosten van scheiding op teeltniveau hangen af van de schaalgrootte en de mate waarin de bedrijfsvoering moet worden aangepast, zoals het creëren van meer ruimte tussen de akkers of extra maatregelen tijdens het vervoer van de oogst. Ook voor de transportsector en de voedselverwerkende industrie leiden de maatregelen voor het scheiden van productieketens en het implementeren van nieuwe monitoringsystemen om deze scheiding te garanderen tot extra kosten. Graandistributeurs kunnen bijvoorbeeld de ene week gg-graan verwerken en de volgende week non-gg-gewassen. Tussendoor zal een grondige schoonmaak van de transportbanden en de opslagruimtes moeten plaatsvinden.

Veel betrokkenen uit het levensmiddelen- en diervoederbedrijfsleven hebben gesuggereerd dat de nieuwe regelingen bijna onuitvoerbaar of economisch onhaalbaar zijn (PBG, 2003). Op basis van een beperkt aantal studies, vooral uitgevoerd in Noord-Amerika, worden de kosten van etikettering en traceerbaarheid geschat tussen 12% en 38% van de productieprijzen (Lin, 2002; KPMG, Consulting 2000; USDA, 2001). De verdeling van de kosten over de verschillende schakels in de keten en tussen aanbieders van gg-houdende en gg-vrije producten zal uiteindelijk van invloed zijn op de keuze van de consument.

Co-existentie op teeltniveau

Het naast elkaar bestaan van biologische, gangbare, en gg-landbouw krijgt veel politieke aandacht onder de noemer van het 'co-existentie' vraagstuk. Het gaat hier om ongewilde vermenging van ggo's met niet ggo's op teeltniveau. Toegelaten gg-gewassen vormen geen risico voor milieu of gezondheid. Gangbare of biologische telers zouden echter wel economische schade kunnen lijden als hun afzetmogelijkheden worden beperkt door vermenging. Gezien de strenge drempelwaarde die bij etikettering hoort wordt dit risico vrij groot geacht. Interessante vraag daarbij is of telers van gg-gewassen via het burgerlijk wetboek aansprakelijk kunnen worden gesteld voor economische schade van onvoorziene vermenging. Anders gezegd, kan een gg-vrije teler een buurman voor de rechter

slepen wanneer de eerste vermoedt dat zijn maïs bevrucht is door de gg-variant van de buurman. Het bewijzen hiervan kan veel praktische problemen opleveren.

De Europese Commissie heeft in 2003 een aanbeveling over richtsnoeren voor de ontwikkeling van nationale strategieën voor co-existentie uitgebracht. Het Ministerie van LNV heeft in 2004 een co-existentieoverleg geïnitieerd onder een onafhankelijke voorzitter met als deelnemers LTO Nederland, Platform Biologica en Plantum NL. Dit overleg heeft als doel concrete afspraken te maken en oplossingen te vinden voor de vraag hoe gg-gewassen naast conventionele en biologische in het veld kunnen staan.

Keuzevrijheid van consumenten en telers

De nieuwe spelregels beogen het veld gedeeltelijk vrij te maken voor de teelt van gg-gewassen. Consumenten én telers moeten de keuzevrijheid hebben tussen verschillende soorten landbouw. Keuzevrijheid voor de consument heeft echter ook een prijs. Nederlandse en andere Europese consumenten die levensmiddelen uit de conventionele landbouw willen blijven eten, zullen misschien een forse premie moeten betalen voor de nieuwe scheidingskosten (Eaton en van Tongeren 2004). Het is ook denkbaar dat levensmiddelenbedrijven en supermarkten beslissen om weinig of geen gg-producten aan te bieden. Het garanderen van keuzevrijheid voor boeren en tuinders heeft alle aandacht gekregen. Het moet nog worden gezien of de afspraken en regels over co-existentie kunnen functioneren zonder rekening te houden met andere schakels in de keten (COGEM, 2003).

1.1.3 Uitbreiding van de Europese Unie

Op 16 april 2003 tekenden 15 oude en 10 nieuwe lidstaten van de Europese Unie het toetredingsverdrag. Bij het verschijnen van dit Bericht zijn acht landen in Oost-Europa en twee eilandstaten toegetreden tot de EU. In het voorjaar van 2004 zijn op vele terreinen de voorbereidingen voor uitbreiding nog in volle gang. De aanstaande lidstaten werken door aan het stroomlijnen van de nationale regelgeving en bestuurlijke organisaties met het communautair acquis. Op het 'Brusselse' vlak liggen nog grote vragen ten aanzien van de bevoegdheden in de EU en een werkbare bestuursstructuur. Besluiten daarover krijgen hun weerslag in een EU-grondwet.

Is de Unie er klaar voor?

De beraadslagingen in de Conventie voor de Toekomst van Europa resulteerden vorig jaar juni in de ontwerptekst voor een Europese grondwet. Daarin moest Conventie-voorzitter Giscard d'Estaing een balans vinden tussen de ambities van de landen die 'diepe' integratie zoeken en de terughoudendheid van landen die een landenverbond voorstaan. Dit omvangrijke document wil onder meer de bevoegdheden in de Unie verdelen, de besluitvorming vereenvoudigen en het functioneren van de Europese instellingen verbeteren. In de discussies gaat veel aandacht uit naar de statuur van het voorzitterschap van de Europese Raad. Een vaste voorzitter, zoals de voorkeur van Duitsland en Frankrijk heeft, leidt tot verzwakking van de positie van de Commissie die vaak de belangen behartigt van de kleinere lidstaten. Besluiten over de grondwet, waaraan een Handvest van fundamentele

rechten van de Unie is toegevoegd, worden genomen in de Intergouvernementele Conferentie (IGC). Dit orgaan, dat wordt geleid door de staatshoofden en regeringsleiders, bijgestaan door de ministers van Buitenlandse Zaken, zal een belangrijke rol spelen onder het Nederlandse voorzitterschap van de Unie.

Zijn de nieuwe lidstaten er klaar voor?

In de aanloop naar het lidmaatschap van de Unie hebben de Kandidaat-lidstaten een institutionele revolutie doorgemaakt. Amper 13 jaar na de val van de Muur treden acht voormalige Oostbloklanden toe tot de tweede economische macht in de wereld. De Europese Commissie houdt een stevige vinger aan de pols over de mate waarin de nieuwe lidstaten zich aan de geldende normen in de Unie hebben aangepast. Daarover rapporteert zij aan de lidstaten. Hieronder worden enkele bevindingen weergegeven die betrekking hebben op de situatie in september 2003.

Elk van de kandidaten voldeed aan de economische criteria. De cijfers voor economische groei en inflatie (geschat op respectievelijk 3,3% en 4,1% in 2003 door het IMF) zijn gunstig, al zijn begrotings-tekorten en werkloosheidscijfers aan de hoge kant. Ook het oordeel over de voorbereidingen op het gebied van beleid en instellingen is gunstig. De landen zijn aardig voorbereid op de vrije interne markt in de EU, al zijn er ook zorgen. Voor het vrije goederenverkeer bestaan in alle landen nog veel meer belemmeringen dan voor het vrije verkeer van kapitaal. Grensoverschrijdende dienstverlening wordt buiten de financiële sector weinig ondersteund. De nog niet geregelde erkenning van beroepskwalificaties verhindert het vrije verkeer van werknemers. In het algemeen is het markttoezicht nog aan verbetering toe. Terwijl de bestuurlijke capaciteiten sterk verbeterd zijn, vormt corruptie in de ambtenarij een bron van zorg.

Voedselkwaliteit in de nieuwe lidstaten onder EU-niveau

Op het gebied van de landbouw en de voedsel economie hebben de kandidaten moeite om aan te sluiten bij de intensieve regulering in de EU-15. Het toepassen van de gemeenschappelijke marktordening voor onder meer suiker, zuivel en rundvlees kan problematisch worden in meerdere landen. Er bestaan ernstige zorgen over de bestrijding van dier- en plantenziekten in Polen, Tsjechië, Hongarije en Slowakije en over risico's in de voedselverwerkende bedrijven. Polen lijkt serieuze problemen te hebben met ziekten als BSE en aardappelringrot (zie ook par. 3.4).

De Europese Commissie houdt een pakket maatregelen achter de hand om na de uitbreiding de integriteit van de interne markt te bewaren. Het meest in het oog springt het besluit om de binnengrenzen tussen oude en nieuwe lidstaten niet vanaf de toetreding te openen, maar pas in een latere fase. Totdat de nieuwe lidstaten bewezen hebben de veiligheid en kwaliteit van producten te garanderen en de nieuwe buitengrenzen te bewaken, blijft deze buffer voor de EU-15 intact. Deze gefaseerde vrijlating van de interne handel, bekend van de toetreding van Spanje en Portugal, is geregeld in het toetredingsverdrag.

Geen oplossing in de kwestie Cyprus

Op 1 mei is alleen het zuidelijke, Griekse, deel van Cyprus toegetreden tot de EU. Een voorstel van VN-chef Kofi Annan voor hereniging met het noordelijke gebied, dat zich in 1974 uitriep tot Turkse republiek, is bij het referendum in april door de Grieks-Cyprioten massaal afgewezen. Het Turkse deel

1.1

van Cyprus stemde voor hereniging. De kans op een spoedige hereniging van beide eilanddelen is nu verder weg dan ooit. Ten aanzien van het EU-lidmaatschap van Turkije lopen de meningen uiteen. De Duitse kanselier Schröder liet vrij onverwacht weten geen redenen te zien om de onderhandelingen met Turkije uit te stellen. Voorwaarde voor dit besluit is echter dat Turkije voldoet aan de eisen van onder meer een stabiele democratie en eerbiediging van de mensenrechten. Op de Europese raad van Kopenhagen (december 2002) is vastgelegd dat als de Europese Raad in december 2004 besluit dat Turkije inderdaad aan deze voorwaarden voldoet, de toetredingsonderhandelingen zonder uitstel beginnen. Voor de agrarische sector is toetreding van Turkije geen onbelangrijk onderwerp. Turkije kent 4 miljoen grotendeels zeer kleinschalige landbouwbedrijven. Het aandeel van de landbouw in het BNP ligt rond de 15%, van de beroepsbevolking werkt zo'n 35% in de agrarische sector. Turkije is daarmee vergelijkbaar met Roemenië en Bulgarije, de kandidaat-lidstaten die in 2007 willen toetreden.

1.1.4 Agendapunten Nederlands voorzitterschap EU

In de tweede helft van dit jaar bekleedt Nederland het voorzitterschap van de EU. Op de agenda staat onder meer de discussie over de nieuwe financiële perspectieven voor de EU, de huidige lopen eind 2006 af. Op 10 februari heeft de Europese Commissie de oriënterende mededeling over de financiële perspectieven voor de periode 2007-2013 gepresenteerd. Vermoedelijk komt de Commissie uiterlijk juli dit jaar met de eerste voorstellen, met het streven eind dit jaar duidelijkheid te hebben over de hoofdlijnen van het nieuwe financiële kader. Dan resteert voldoende tijd om in 2005 de details in te vullen en kan in 2006 worden gewerkt aan nieuwe EU-programma's op basis van het herziene budgettaire kader.

Nederland zet samen met vijf andere nettobetalers - Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk en Zweden - in op het terugbrengen van de afdrachten van de lidstaten aan de Unie naar 1% van het BNP in plaats van 1,24%. De Europese Commissie meent dat meer geld nodig is in verband met de uitbreiding van de Unie en het realiseren van de zogenaamde Lissabon-agenda (zie kader pag. 18). In de Commissie-mededeling van 10 februari leidt de raming van de uitgaven voor de Unie van 27 tot een afdracht van circa 1,15% van het BNP. Voor de agrarische sector zijn reeds in oktober 2002, tijdens de Europese raad te Berlijn, afspraken gemaakt over de landbouwuitgaven. Tot en met 2013 mogen de uitgaven in het kader van het markt- en prijsbeleid jaarlijks met maximaal 1% stijgen. Als de huidige inflatie van 2% aanhoudt, betekent dat een reële daling van het jaarlijkse landbouwbudget.

Afschaffen van het Europese non-vaccinatiebeleid

Op de agrarische agenda staan onder andere duurzame landbouw en bestrijding van dierziekten. Wat betreft het eerste zal Nederland pleiten voor scherpe normen op het gebied van milieu en dierenwelzijn in de EU. Bij het bestrijden van dierziekten geldt in de EU het principe dat niet mag worden gevaccineerd. Een uitzondering hierop vormt de zomer 2003 aangenomen Richtlijn voor de bestrijding van mond- en klauwzeer. In deze richtlijn is opgenomen dat in geval van een epidemie noodvaccinatie mag worden ingezet. Naar de smaak van Nederland is dit te beperkt en zou vaccinatie op bredere schaal mogelijk moeten zijn, ook als preventief middel. Vooralsnog is dit niet mogelijk en het afschaffen van het Europese non-vaccinatiebeleid is dan ook een van de speerpunten van Nederland. Ook de eisen die worden opgelegd aan de afzet van vlees van gevaccineerde dieren

zouden minder stringent kunnen zijn. Een recent advies van de Raad voor het Landelijk Gebied en de Raad voor Dierenaangelegenheden concludeert dat gegeven de Nederlandse situatie, met een zeer hoge dichtheid van bedrijven in een sterk verstedelijkt platteland, verruiming van de inzet van vaccinatie noodzakelijk is om ruimen op grote schaal - wat veel maatschappelijke weerstand oproept - zoveel mogelijk te voorkomen. Daaraan gekoppeld zouden de beperkingen aan de verhandelbaarheid van gevaccineerde dieren en producten binnen de EU of daarbuiten zo kort mogelijk moeten duren (RLG/RDA, 2003).

Mogelijk komt ook de kwestie van veetransporten in de Europese Unie op de agenda tijdens het Nederlandse voorzitterschap. Onder het Ierse voorzitterschap bleek het niet mogelijk een overeenkomst te bereiken over een aanscherping van de regels voor het transport van levende dieren. Vooral de maximale duur van de transporten - in het voorstel van de Europese Commissie terug te brengen naar 9 uur, gevolgd door een rustperiode van 12 uur - bleek een breekpunt. De ideeën hierover liepen te zeer uiteen. Mede hierom lag in de discussie de prioriteit van Nederland bij het verbeteren van de omstandigheden waaronder dieren worden vervoerd. Ook de voorstellen hiertoe zijn echter vooralsnog van tafel.

1.1.5 Ontwikkelingen in de Nederlandse politiek

Onder het motto 'Meedoen, meer werk, minder regels' is het Kabinet-Balkenende II zomer 2003 van start gegaan. Daarmee kwam een einde aan een periode van politieke onrust die zo'n anderhalf jaar heeft geduurd en waarin de kiezer tweemaal naar de stembus ging. De centrale boodschap van het nieuwe CDA-VVD-D'66 kabinet is een vergroting van de individuele verantwoordelijkheid en meer gemeenschapsbesef. Ook wil dit Kabinet zich inzetten voor een sterke economie en een slagvaardige overheid. Dit motto vertaalt zich onder meer in een recordbezuiniging van 13,1 miljard euro, onder andere op uitkeringen en de zorg. Om binnen de Europese begrotingsnormen te blijven is in april 2004 voor bijna 3 miljard aan nieuwe bezuinigingen overeengekomen.

De leidraad van het Kabinet komt uiteraard ook terug in het beleid voor de agrarische sector. Met het oog op een leefbaar platteland en een vitale en duurzame agrarische sector krijgt terugdringing van administratieve lasten in het Regeerakkoord hoge prioriteit. Bestaande en nieuwe regelgeving, ook Brusselse, dient kritisch te worden beoordeeld. Ook komt er meer geld voor particulier en agrarisch natuurbeheer.

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Per 1 juli 2003 is het laatste onderdeel van de naam van het ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij gewijzigd in Voedselkwaliteit om tot uitdrukking te brengen dat sinds mei 2003 de Voedsel- en Warenautoriteit (VWA) onder verantwoordelijkheid valt van het ministerie van LNV. Voorheen was dit het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). Onder de VWA ressorteren de Rijksdienst voor de Keuring van Vee en Vlees (RVV) en de Keuringsdienst van Waren (KvW). De VWA heeft zowel een controlerende als een adviserende rol. Met het oog op de gewenste onafhankelijke adviesrol van de VWA - met de daarbij behorende mogelijkheid kritiek te kunnen geven op het beleid en de uitvoering daarvan - zullen in de loop van 2004 voorstellen worden gedaan voor een aanpassing van de organisatiestructuur van de VWA.

1.2 Economische ontwikkelingen

1.2.1 Mondiaal

Het afgelopen jaar heeft niet het stevige economische herstel gebracht waarop werd gehoopt. Sinds het knappen van de beursballon in 2001 verkeren de belangrijke geïndustrialiseerde landen in een periode van laagconjunctuur. De wereldeconomie vertoonde in 2003 een bescheiden groei van 2% (tabel 1.1). Wel zijn de vooruitzichten op een terugkeer naar de groeitrend voor de lange termijn van rond de 4% enigszins verbeterd. De vertragende effecten van het conflict in Irak en de uitbraak van het SARS-virus in Azië zijn vrijwel uitgewerkt. Bovendien zijn er tekenen dat de investeringsvraag in de Verenigde Staten weer aantrekt, wat het begin zou moeten inluiden van algemene groei. De groei in het volume van de wereldhandel, cruciaal voor de Nederlandse economie, kan dan toenemen van 4% in het afgelopen jaar tot 9% in 2004. Een hardnekkig gebrek aan consumentenvertrouwen blijft evenwel een belangrijke risicofactor in de gunstige projecties van instituten als IMF, Wereldbank en OESO. De recente bomaanslagen in Madrid laten zien dat terrorisme een factor blijft om rekening mee te houden. Die onzekerheid wordt weerspiegeld in de forse stijging van de olieprijs sinds 11 maart 2004.

VS toont herstel, opvallende groei in China en India

Een stevige groei van de overheidsuitgaven, een belastingverlaging en een scherpe waardedaling van de dollar hebben bijgedragen tot het verhogen van de bezettingsgraad in de VS, vooral in het laatste kwartaal van 2003. De Europese economie kwakkelde en vertoonde wederom vrijwel stilstand. Ook in

Tabel 1.1

Economische groei ^{a)} naar regio, 2001-2005

Gebied	2001	2002 (v)	2003 (r)	2004 (p)	2005 (p)
Wereld	1,3	1,9	2,0	3,0	2,9
Rijke landen	0,9	1,6	1,5	2,5	2,4
Euro-zone	1,5	0,8	0,7	1,7	2,1
Verenigde Staten	0,3	2,4	2,2	3,4	2,8
Arme landen	2,9	3,3	4,0	4,9	4,8
Oost-Azië en Pacific	5,5	6,7	6,1	6,7	6,6
Europa en Centraal-Azië	2,2	4,6	4,3	4,5	4,1
Latijns-Amerika en het Caribisch gebied	0,3	-0,8	1,8	3,7	3,8
Midden-Oosten en Noord-Afrika	3,2	3,1	3,3	3,9	3,5
Zuid-Azië	4,9	4,2	5,4	5,4	5,4
Sub-Sahara Afrika	3,2	2,8	2,8	3,5	3,8

a) Reële groei in % per jaar; b) Voor alle tabellen geldt:

v= voorlopig, r= raming, p= prognose.

Bron: Wereldbank, Global Economic Prospects 2004.

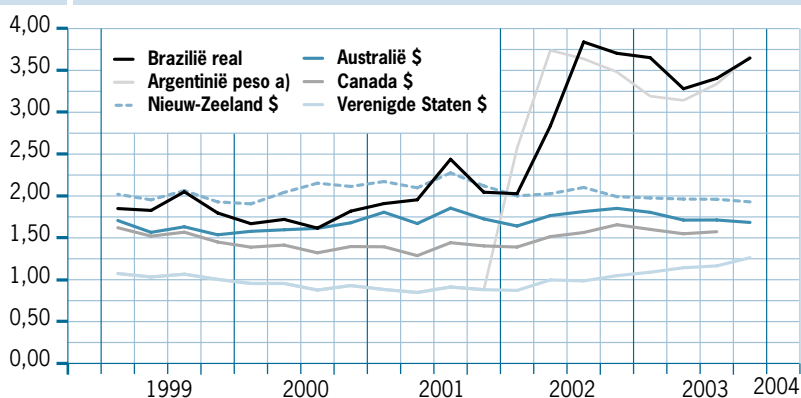
Japan bracht 2003 nauwelijks groei. Met jaarlijkse groeicijfers van 5 à 6% is de echte groei te vinden in het Verre Oosten bij China en India. Door een toenemende oriëntatie op handel ontwikkelen deze landen zich tot economische motoren voor de gehele regio. Mede dankzij een licht herstel van de grondstoffenprijzen steeg het inkomen in Afrika. In Latijns-Amerika legden de terugkeer van (een zekere mate van) politieke stabiliteit in landen als Brazilië en Venezuela en het opkrabbelen van Argentinië na de crisis van vorig jaar het fundament voor 3,7% economische groei. De olie-exporterende landen profiteerden van tijdelijk hogere olieopbrengsten.

Dollar fors goedkoper sinds 2002

Tussen begin 2002 en eind 2003 is de dollar fors in waarde verminderd, met gemiddeld 12% ten opzichte van alle munteenheden. De waardevermindering van de dollar werd grotendeels opgevangen door de euro. Kostte een euro in het voorjaar van 2001 nog minder dan 90 dollarcent, in het laatste kwartaal van 2003 wisselde een euro voor 1,26 dollar van eigenaar. Figuur 1.1 schetst de koersontwikkeling van de belangrijkste landbouwexporteurs tussen 2001 en 2003. De waardetoeename van de euro leidt tot een scherpe stijging van de exportprijzen van Europese producten op de wereldmarkt, waar veelal in dollars wordt afgerekend. Dit voor Nederlandse exporteurs negatieve effect wordt versterkt doordat de munteenheden van exporteurs als Brazilië en Argentinië nog scherper in waarde zijn gedaald dan de dollar.

Volgens analisten van IMF en Wereldbank kan de dollarkoers in de nabije toekomst verder dalen. Een koersdaling zal een gunstige uitwerking hebben op de handelsbalans van de VS, die met een waarde van 5% van het nationaal inkomen een historisch groot tekort vertoont. Voor Europese exporteurs is het dan van belang, dat de verdere koersval van de dollar breder wordt gedragen dan enkel door de euro.

Figuur 1.1 Koersontwikkelingen ten opzichte van de euro, kwartaalkoersen, 1999-2003

a) De Argentijnse peso is vanaf 2002 losgekoppeld van de Amerikaanse dollar.

Bron: IMF, International Financial Statistics.

1.2

Beperkte inflatiedruk

De inflatiedruk is zeer gering in de geïndustrialiseerde landen en daarbuiten eveneens beperkt. Gemiddeld in de wereld was de geldontwaarding $1\frac{3}{4}\%$ in 2003 en deze zal waarschijnlijk verder dalen. Een té geringe inflatie, of zelfs een dalend prijspeil zoals in Japan, baart de centrale banken overigens ook zorgen. Het geeft consumenten en ondernemers een prikkel om bestedingen uit te stellen, waarmee onbedoeld de laagconjunctuur in stand wordt gehouden.

Dure olie

De prijzen van olie, energie en kunstmest zijn een belangrijke factor in de hoogte van de productie-kosten in de landbouwsector. De prijs voor een vat Brent-olie zakte na de val van Saddam Hoessein snel naar 24 dollar, maar steeg daarna weer gestaag tot boven de 30 dollar. Vanwege het economisch herstel zal de prijs voorlopig hoog blijven en pas op de langere termijn gaan dalen. Na volledig herstel van de productiecapaciteit in Irak zal de organisatie van olieproducerende landen (OPEC) vermoedelijk productiebeperkingen moeten doorvoeren om de gewenste bodemprijs van 22 dollar te handhaven.

Metaalprijzen, overwegend hoog in het afgelopen jaar, zullen in de toekomst dalen vanwege nieuwe productietechnieken en een ruim aanbod. Er was een opwaartse druk op de kunstmestprijzen in 2003, als afgeleide van het herstel van de prijzen van agrarische grondstoffen het jaar ervoor. Ook de relatief hoge bezettingsgraad in de kunstmestindustrie was een factor in de prijsstijging, die door het koersverlies van de dollar werd verzacht voor Europese kopers.

1.2.2 Europa

De Europese economie verkeert in een moeilijke fase. In drie van de vier grote landen scheerde de economie langs een depressie. In de eerste helft van 2003 kromp de economie in de Eurozone en pas tegen de herfst nam de activiteit weer toe. De groei in de Europese Unie in 2003 kwam volgens de OESO uit op 0,7% (tabel 1.2), terwijl de economen van het IMF en de Wereldbank deze aanzienlijk conservatiever inschatten. Vraaguitval in de VS heeft blootgelegd hoe afhankelijk Europa is van voorspoed aldaar. Europese exporten werden bovendien nog belemmerd door de spectaculaire waardetoeename van de euro ten opzichte van de dollar sinds begin 2002.

Van de grote EU-landen is het Verenigd Koninkrijk het minst kwetsbaar gebleken. De binnenlandse vraag bleef op peil en leverde een belangrijke bijdrage aan de groei, die rond de 2% uitkwam. In Duitsland, Italië en Frankrijk vielen vooral de binnenlandse consumptie en investeringen verder terug en vormden de overheidsbestedingen nog de enige bron van groei. Eind 2003 is wellicht het dieptepunt al gepasseerd. Een indicator daarvan is dat de groei van het importvolume in Duitsland - uiterst belangrijk voor Nederlandse exporteurs - na een krimp met 1,6% in 2002 uitkwam op een stijging van 2,9% in 2003. Voor 2004 wordt een forse expansie verwacht, in het kielzog van het aantrekken van de wereldhandel.

Werkloosheid loopt op

De werkloosheid in de Eurozone liep licht op naar $8\frac{3}{4}\%$ van de beroepsbevolking, volgens ramingen

Tabel 1.2

Prognose (%) van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2003-2005

	Economische groei			Inflatie			Werkloosheid		
	2003	2004	2005	2003	2004	2005	2003	2004	2005
België	0,7	1,9	2,8	1,5	1,4	1,4	8,2	8,5	8,2
Denemarken	0,5	2,4	2,8	2,0	1,6	2,0	5,5	5,3	5,0
Duitsland	0,0	1,4	2,3	0,9	0,8	0,8	8,9	9,1	8,8
Finland	1,0	3,4	3,8	1,3	0,4	1,8	9,2	9,0	8,5
Frankrijk	0,1	1,7	2,4	2,0	1,4	0,9	9,6	9,8	9,7
Griekenland	4,0	4,1	3,6	3,5	3,6	3,5	9,3	8,9	8,8
Ierland	1,8	3,6	4,8	4,8	2,8	3,1	4,8	5,0	5,0
Italië	0,5	1,6	2,1	2,8	2,0	1,9	8,9	8,9	8,8
Luxemburg	1,2	2,0	2,9	2,5	1,9	1,6	3,8	4,2	4,4
Nederland	-0,5	1,0	2,0	2,3	1,2	1,1	3,7	5,2	5,2
Oostenrijk	0,8	1,6	2,4	1,3	1,0	1,1	5,5	5,5	5,2
Portugal	-0,8	1,5	2,6	3,3	2,1	1,8	17,6	16,9	16,5
Spanje	2,3	2,9	3,1	3,2	2,8	2,9	11,4	11,0	10,6
Verenigd Koninkrijk	1,9	2,7	2,9	2,8	2,6	2,7	5,0	4,9	4,8
Zweden	1,5	2,3	2,7	2,1	1,4	2,2	4,8	4,7	4,4
EU-15	0,7	1,9	2,5	2,0^{a)}	1,5^{a)}	1,4^{a)}	8,0	8,1	7,9

a) Verwijst naar het inflatiecijfer in de Euro-zone.

Bron: Bron: OESO (2003a).

van de OESO. De toename in het aantal werklozen, minder dan een $\frac{1}{2}\%$, is minder groot dan men op grond van de economische ontwikkelingen zou verwachten. Kennelijk gaan bedrijven liever niet over tot het verkleinen van hun personeelsbestand bij economische tegenwind, bijvoorbeeld vanwege de hoge kosten die gemoeid zijn met het ontslaan of selecteren van personeel. De loonstijging in de Eurozone bedroeg $2\frac{1}{2}\%$ (in de private sector), zodat arbeid in reële termen wederom duurder is geworden. Het alom toepassen van prijsindexaties van lonen en lange-termijncontracten biedt niet de flexibiliteit in het beloningsstelsel waar het huidige economische klimaat om vraagt. Sinds de EU-top in Lissabon (juni 2000) circuleert een agenda voor economische hervormingen met daarin veel aandacht voor de arbeidsmarkt (zie kader pag. 18).

Dalende inflatie in de Eurozone

Vraaguitval wordt gezien als de belangrijkste factor in het dalen van de inflatie in de Eurozone tot 2% in 2003. In een krimpende markt moesten prijsverlagingen consumenten over de streep trekken. Ook maakte de, voor export ongunstige, waardetoename van de euro ten opzichte van de dollar en de meeste andere valuta de invoer goedkoper. De energieprijzen stegen fors. Ook de prijzen van landbouwproducten stegen door de droogte in de lange en hete zomer van 2003.

1.2

Binnen de Eurozone hebben overheden in onder meer Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden het afgelopen jaar een anticyclische politiek gevoerd door de overheidsbestedingen op te voeren en de belastingen te verlagen. Andere landen, waaronder Nederland, België en Spanje, hielden vast aan de sanering van de overheidsfinanciën, zoals afgesproken in het Stabi­liteits- en Groeipact van de landen in de Eurozone. Terwijl de moraal van het Pact - met het oog op de kosten van vergrijzing en de stabiliteit van de Euro de begrotingstekorten beperken - nog alom wordt gedeeld, is een discussie ontstaan over de strikte toepassing van de 3%-grens aan het overheidstekort (uitgedrukt als percentage van het nationale inkomen). In Duitsland en Frankrijk wordt die grens in 2004 openlijk genegeerd, waarmee het Pact feitelijk aan diggelen ligt. Overigens is in Duitsland onder de noemer Agenda 2010 een omvangrijk voorstel gelanceerd voor structurele hervormingen van de arbeidsmarkt en het ondernemersklimaat.

Inkomensontwikkeling drijft economische groei in de Accessielanden

De grotere nieuwe lidstaten van de EU in Midden- en Oost-Europa vertonen sinds 2001 een jaarlijkse groei van ongeveer 3%. In de regio wordt het verlies aan vraag door exportuitval veelal gecompenseerd door expansie van de binnenlandse vraag, ondersteund door gestage inkomensgroei. In Polen, de grootste economie in de regio, heeft het waardeverlies van de zloty met 13% wel geleid tot exportgroei. Bij een licht gedaalde koers van de kroon heeft Tsjechië geprofiteerd van een sterke stijging van buitenlandse investeringen, hoewel die deels binnenlands kapitaal uit de markt drukken.

Slowakije kent de grootste groei in de regio, al viel deze in 2003 licht terug door uitholling van het inkomen. De werkloosheid blijft met percentages boven de 15% onverminderd hoog. In Hongarije heeft een loonstijging in de publieke sector geleid tot een scherpe, maar niet geheel duurzame toename van consumptieve bestedingen. In een aantal van de toetredende landen in Midden- en Oost-Europa zijn de begrotingstekorten het laatste jaar zodanig opgelopen, dat de Europese Commissie zich zorgen maakt over de stabiliteit.

1.2.3 Nederland

Volgens het CBS brak januari 2004 met een trend van productiedaling die 15 maanden heeft aangehouden. In 2003 kromp het totale bruto nationaal product met 0,8%, de marktsector slonk nog meer (tabel 1.3). Deze periode van afkoeling werpt vanwege de tijdsduur en diepte vergelijkingen op met de recessie van 1981-1982, al benadrukt het CPB dat de Nederlandse economie er dit keer structureel aanmerkelijk beter voorstaat. Toch zullen door de verslechterde concurrentiepositie exporteurs marktaandeel gaan verliezen wanneer de internationale handel aantrekt. Het CPB verwacht op basis van de projecties in het Centraal Economisch Plan dat de economische expansie dit jaar en volgend jaar beperkt blijft tot zo'n 1½%, bij een werkloosheid die fors oploopt, tot 7% in 2005.

Overheid zorgt voor groei

Enkel de expansie van de overheidsbestedingen in de zorgsector gaf een positieve bijdrage aan de economische groei. Toename van de exportvraag, consumptie en investeringen bleef uit. De export

Tabel 1.3

Kengetallen van de Nederlandse economie, 2000-2005

	2000	2001	2002	2003 (v)	2004 (p)	2005 (p)
Niveaus						
Saldo lopende rekening (in % BBP)	5,2	5,2	5,1	5,3	6,0	6,0
Werkloze beroepsbevolking (1.000 personen) ^{a)}	270	252	302	396	515	550
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	3,6	3,3	3,9	5,1	6,5	7,0
Financieringssaldo Rijk (in % BBP)	2,2	0,0	-1,6	-3,0	-3,3	-2,9
Volumes (mutaties in % per jaar)						
Bruto binnenlands product	3,5	1,2	0,2	-0,8	1,3	1,5
Particuliere consumptie	3,5	1,4	0,8	-1,3	0,8	1,3
Bedrijfsinvesteringen (exclusief woningen)	0,8	-1,2	-5,9	-4,0	-2,0	1,3
Goederenuitvoer (exclusief energie)	12,8	0,5	0,0	0,5	6,5	7,5
Goedereninvoer	10,6	1,7	-1,1	0,9	5,5	6,5
Prijzen (mutaties in % per jaar)						
Loonsom per werknemer marktsector	5,1	5,6	5,0	4,8	2,5	0,0
Consumentenprijsindex	2,6	4,5	3,4	2,0	1,3	0,8
Goederenuitvoer	5,1	1,5	-0,6	-1,0	-0,5	-0,5
Goedereninvoer	9,3	0,0	-1,2	-1,4	-1,5	-0,3
a) Jaargemiddelden.						

Bron: CPB (2004).

(1,5% daling van binnenlands geproduceerde uitvoer in 2003) leed onder een zwakke vraag en de dure euro. De consumptieve bestedingen van huishoudens bleven gelijk onder invloed van het verslechterde sentiment, verminderde werkgelegenheid en stijgende lasten. Een forse stijging van de premiedruk leidde tot uitholling van het besteedbare inkomen. Per januari 2004 stegen de ziektekostenpremies. Daarnaast moeten hogere pensioenpremies tegenvallende beursresultaten compenseren. Bedrijven zagen weinig aanleiding om te investeren bij afnemende winsten en een bezettingsgraad die schommelde rond de 80%. Voor het derde jaar op rij daalden de investeringen. De expansieve politiek van de overheid in de laatste jaren is op termijn niet te handhaven. Ondanks forse bezuinigingen dreigt in 2004 en 2005 het EMU-saldo, een maat voor het overheidstekort, uit te komen op meer dan 3%.

Kabinet schrapt prepensioen en VUT

De pensioenstructuur was een centraal element in het Sociaal Akkoord dat werkgevers, werknemers en de overheid sloten in najaar 2003. Het herenakkoord gaf uitdrukking aan het gezamenlijke belang van lagere loonkosten in Nederland, vooral met het oog op de internationale concurrentiepositie. Met het akkoord verbonden de partijen zich aan een gematigde loonontwikkeling en aan vergaande

bezuinigingen in ruil voor minder harde ingrepen in de regelingen voor vervroegd pensioen. Uiterlijk april 2004 hadden de sociale partners overeenstemming moeten bereiken over de invulling van een nieuw stelsel voor VUT en prepensioen. Daar deze overeenstemming uitbleef valt het Kabinet terug op het oorspronkelijke besluit om beide af te schaffen. Dit opent voor de bonden de mogelijkheid looneisen te stellen voor 2004 en 2005.

Werkloosheid groeit, geringe inflatie

Afgelopen jaar zijn 50.000 voltijds werkplekken verloren gegaan, vooral door reorganisaties en het niet invullen van lege plekken in het bedrijfsleven. Als gevolg daarvan steeg de werkloosheid tot 5 $\frac{1}{4}$ %, nog altijd onder het gemiddelde in de EU.

Piekte in 2001 de inflatie nog op 4%, in 2003 kwam deze uit beneden de 2%. Het CPB voorziet een verdere daling. Het gunstige effect van dalende invoerprijzen ging deels verloren door stijgende pensioenpremies. Relatief sterke prijsstijgingen kwamen voor bij gas en sterke drank. Consumenten profiteerden van een prijzenoorlog tussen supermarktketens, al is het effect daarvan op de inflatie niet aangetoond. Het aandeel van voedings- en genotmiddelen in de consumptie nam toe, ten koste van recreatie en andere luxe.

In juni 2003 bereikten de langetermijnrentes in VS, Eurozone en Japan de laagste stand in veertig jaar (IMF 2003). De (nominale) kortetermijnrente in de Eurozone van 2% leidde in combinatie met de inflatie tot extreem lage reële rentes. Daarmee resteert voor de centrale banken nog maar een zeer beperkte mogelijkheid om met rente-instrumenten de economische groei te bevorderen.

De Europese Lissabon-strategie en de landbouw

De Europese Raad van Lissabon (juni 2000) formuleerde het streven om in een periode van 10 jaar "...de meest concurrerende en duurzame kenniseconomie van de wereld te worden die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang". Dit doel is deels ingegeven door de zorg dat de EU de 'concurrentieslag' met de VS mist en opgewassen dient te zijn tegen de aanstormende machten China en India. In het voorjaar van 2005 zal de Europese Raad de vorderingen in de lidstaten evalueren. Binnen de EU presteert de Nederlandse economie de laatste jaren zwakker dan gemiddeld. Voor het kabinet is dit aanleiding om vaart te zetten achter de ontwikkeling van de kenniseconomie en om in het beleid rekening te houden met de 'Lissabon-strategie'. Terwijl aan de strategie nadrukkelijk een milieudimensie verbonden is, liggen de prioriteiten van het kabinet op sociaal-economisch gebied. De belangrijkste aandachtspunten van Nederland worden hierna beknopt weergegeven.

Werkgelegenheidsgroei en hervorming van de arbeidsmarkt. Hervormingen van pensioenen en sociale zekerheid moeten de voorwaarden scheppen voor flexibiliteit en betaalbare arbeid.

Liberalisering van de interne markt voor diensten. Diensten beslaan 70% van de Nederlandse economie. Meer internationale concurrentie moet resulteren in prijsverlagingen, meer keuze en meer innovatief vermogen.

Werken aan een leidende 'kenniseconomie'. Kennis is het fundament van de moderne economie omdat het waarde toevoegt aan producten en aan de werknemer. Recente wapenfeiten van de regering betreffen een 'innovatieplatform' en 800 miljoen euro steun voor 34 op kennisontwikkeling gerichte initiatieven. Vier van de vierendertig programma's (gezamenlijke omvang circa 40 miljoen euro) hebben een raakvlak met landbouw en voedsel. Drie daarvan betreffen *functional foods* en andere ontwikkelingen op het snijvlak van voeding en geneeskunde, een ervan ligt op het terrein van de bodemtechnologie. Bij de vorige investeringsronde was er veel aandacht voor logistiek, onder andere in het programma KLICT.

Uitvoeren van Europese regels. De regering wil de uitvoering van Brusselse regelgeving verbeteren en versnellen. Zo streeft men naar vermindering van de administratieve lasten voor landbouwbedrijven met 25%. Informatietechnologie kan daarbij mogelijk een rol spelen (zie Annevelink et al., 2004).

Wat betekent 'Lissabon' voor de agro-economie?

In tegenstelling tot dienstverlening en de kennisintensieve industrie gaat er weinig aandacht uit naar de landbouw- en voedsleconomie, ondanks dat deze zeer kennisintensief is. De Nederlandse landbouw- en voedsleconomie behoort tot de moderne sectoren waarin kennisintensieve productie concurreert met producten uit landen waar de lonen fors lager liggen. Het concurrentievermogen van de Nederlandse economie is daarmee verbonden aan investeringen in kennis en aan het innovatieve vermogen van het bedrijfsleven. In het onderzoek dat de innovatiekracht op peil houdt verschuift de aandacht van logistiek naar voedingstechnologie en daarmee naar de voedings-farmaceutische industrie. Gentechnologie wordt voornamelijk ondersteund met het oog op medische toepassingen.

Landbouw en voedsel in de wereld

Kernpunten:

- agrarische productie per hoofd van de bevolking constant
- doelstelling Wereldvoedseltop onhaalbaar
- beschikbaarheid water van groot belang voor toekomstige productie
- landbouwhandel groeit minder dan industriële handel
- handelspositie EU stabiel
- prijssherstel agrarische producten
- invloed voedselvraag China op wereldmarkt ook in toekomst beperkt
- Doha-ronde vastgelopen op tegenstellingen arme en rijke landen
- steun aan de landbouw licht gestegen
- subsidies VS katoen veroordeeld
- agroketens opereren steeds internationaler

2.1 Voedselvraag en aanbod

2.1.1 Algemeen

De mondiale agrarische productie blijft al enkele jaren op hetzelfde niveau. De productie neemt in absolute zin wel iets toe, maar door de groei van de wereldbevolking is de productie per hoofd van de bevolking tussen 1999 en 2003 met nog geen procent gegroeid (tabel 2.1). Opvallend is de negatieve trend in Europa. Deze komt in 2003 grotendeels voor rekening van een slechte graanoogst.

Wereldwijd was de graanproductie iets hoger dan een jaar eerder. Dit geldt voor vrijwel alle plantaardige producten (tabel 2.2). Ook de ontwikkelingen in de dierlijke sector zijn marginaal (tabel 2.3). Bij een continue groei van de bevolking wordt het ook in de toekomst moeilijk om de groei van de voedselproductie gelijke tred te laten houden met de ontwikkeling van de bevolking.

Tabel 2.1

**Agrarische productie per hoofd van de bevolking (1989-1991=100)
naar regio, 1999-2003**

	1999	2000	2001	2002	2003
Azië	124,9	126,9	127,9	129,8	130,0
Afrika	103,4	102,0	101,6	100,3	99,5
West-Europa	102,1	101,4	98,2	98,7	97,2
Oost-Europa	84,4	79,1	85,7	82,6	79,0
Noord- en Midden-Amerika	108,5	108,8	106,1	103,8	105,7
Zuid-Amerika	117,3	117,9	119,3	122,9	126,3
Oceanië	111,2	109,6	112,5	96,1	106,0
Wereld	107,6	108,1	108,1	108,4	108,6

Bron: FAOSTAT.

Tabel 2.2**Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 1999-2003**

	1999	2000	2001	2002	2003
Granen	2.086	2.061	2.108	2.032	2.068
tarwe	588	586	590	573	557
voedergranen	887	876	920	883	925
rijst	612	599	598	575	585
Suiker (ruw)	134	133	132	145	148
Aardappelen	301	329	312	311	311
Sojabonen	158	161	177	181	190
Peulvruchten	57	55	53	56	57

Bron: FAOSTAT.

Tabel 2.3**Wereldproductie (mln. ton) van enkele veehouderijproducten, 1999-2003**

	1999	2000	2001	2002	2003
Rundvlees	56,3	56,9	56,1	58,1	58,7
Varkensvlees	88,7	89,5	91,2	94,2	95,8
Schapen- en geitenvlees	11,0	11,4	11,5	11,8	11,8
Pluimveevlees	65,1	69,1	71,6	74,6	75,9
Eieren	53,7	55,4	57,1	59,2	60,6
Koemelk	483,1	490,8	495,6	506,5	507,4

Bron: FAOSTAT.

Aantal ondervoeden neemt toe

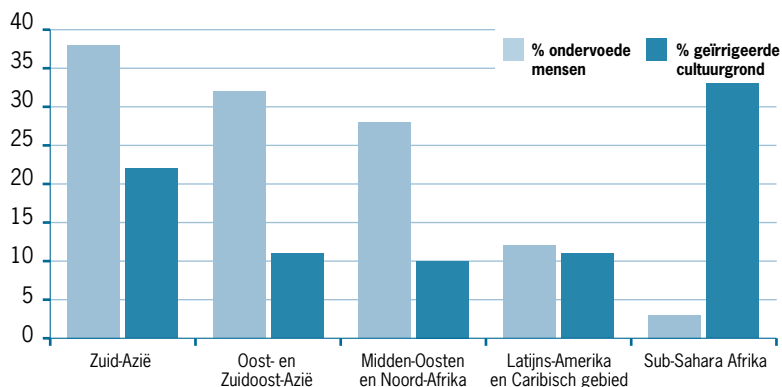
Volgens de laatste schattingen is het aantal ondervoede mensen tussen 1995 en 2000 gestegen. Dit is zorgelijk na een periode van daling in de eerste helft van de jaren negentig (FAO, 2003). Het doel van de Wereldvoedseltop om tussen 1990 en 2015 het aantal ondervoeden met de helft terug te dringen lijkt niet meer haalbaar. Van de circa 850 miljoen ondervoede mensen leven er 800 miljoen in ontwikkelingslanden. In een aantal van deze landen, bijvoorbeeld Bangladesh en Mozambique, was de strijd tegen de honger succesvol en daalde - na een aanvankelijke toename - het aantal mensen dat ondervoed is. In een aantal andere landen, waaronder China, is de hongerbestrijding minder succesvol. In Centraal en West-Afrika zorgden de daar heersende oorlogen voor een verslechtering van de voedselsituatie. Opvallend is dat ook in de voormalige Oostbloklanden het aantal ondervoeden is toegenomen van 6% van de bevolking in 1993-1995 naar 8% in 1999-2001.

De FAO schat dat de bevolking de komende 30 jaar met 2 miljard mensen zal toenemen tot 8,3 miljard. Om deze mensen te kunnen voorzien van voldoende voedsel is het noodzakelijk goed met de schaarse hulpbronnen om te gaan. Het terugdringen van de honger in de wereld lijkt alleen mogelijk door grotere opbrengsten per hectare. Of dat mogelijk is hangt sterk af van een toename van irrigatie en verbeterd watermanagement. De FAO heeft berekend dat de effectieve oppervlakte land die geïrrigeerd wordt tot 2030 kan stijgen met 34%, terwijl daarvoor maar 14% meer water wordt gebruikt (FAO, 2003). Irrigatie is echter niet altijd een reële optie. In sommige gebieden sluit het regenpatroon of de ligging van de rivieren effectieve irrigatie uit. Bovendien heeft een groot deel van het grondgebied in de wereld (ongeveer 10% van het geïrrigeerde land) problemen met te zout water. Daarnaast zijn er gebieden waar het voor irrigatie gebruikte grondwater opdraakt en een alternatief niet beschikbaar is. In die gebieden dreigt een groot tekort aan water. De hoeveelheid water die benut kan worden voor de voedselproductie bepaalt grotendeels of sprake is van voedseltekorten. Cijfers van de FAO geven een duidelijk verband aan tussen (gebrek aan) irrigatie en ondervoeding (figuur 2.1).

Internationaal jaar van de Rijst

Als de wereldbevolking in 2030 8,3 miljard mensen telt zal het merendeel van die mensen rijst eten. Rijst is het populairste voedsel in de wereld. Het wordt gebruikt bij veel verschillende soorten van (religieuze) vieringen, gewoonten, festivals en in de verschillende 'keukens'. De rijstproductie is nog lang niet optimaal. Rijstboeren zijn vaak arm en de productie vindt plaats op kleine bedrijven. De groei van de gemiddelde opbrengsten vertraagt en blijft achter bij de toename van de bevolking. De Verenigde Naties hebben daarom onder het thema 'Rice is Life' 2004 uitgeroepen tot het Internationale jaar van de Rijst om het enorme belang van rijst in de menselijke voeding te benadrukken. De FAO wil de rijstproductie duurzaam verbeteren om zo honger en armoede terug te dringen.

Figuur 2.1 **Irrigatie en ondervoeding in enkele regio's, 2000**

Bron: FAO (2003).

Rijst in cijfers:

- rijst wordt verbouwd in 113 landen en is het hoofdbestanddeel van het voedsel van meer dan de helft van de wereldbevolking;
- rijst voorziet in 27% van de benodigde energie en in 20% van de benodigde eiwitten in de ontwikkelingslanden;
- de teelt van rijst is de belangrijkste activiteit en bron van inkomsten voor ongeveer 100 miljoen huishoudens in Azië en Afrika;
- van de 840 miljoen mensen die structurele hongerlijden leeft meer dan de helft in gebieden die voor voedsel, inkomen en werkgelegenheid afhankelijk zijn van de rijstproductie;
- ongeveer 80% van de rijstproductie in de wereld wordt geproduceerd door kleine boeren en is bestemd voor lokale consumptie.

Bron: FAO.

2.1.2 Toekomstige productie

Verschillende instituten, zoals de OESO en FAPRI, geven regelmatig projecties over de toekomstige mondiale agrarische productie. Veelal geven deze projecties dezelfde richting aan voor de middellange en lange termijn (zie kader). Voor de periode tot en met 2008 is dit voor de plantaardige productie, in casu granen en oliezaden, een positieve lange termijn trend, vooral vanwege hogere opbrengsten per hectare. Ook de prijsontwikkeling wordt optimistisch ingeschat; dit lijkt een overschatting te zijn, gezien de dalende lange termijntrend van de prijzen (Van Meijl et al., 2003).

Voor de dierlijke sector verwachten de OESO en FAPRI voor dezelfde periode een groei van de mondiale consumptie en productie van varkens- en pluimveevlees en daarmee samenhangend de handel. Stijgende inkomens, vooral in Azië en Zuid-Amerika, zorgen voor deze groeiende vraag. In deze landen zijn de mogelijkheden tot uitbreiding van de vleesproductie echter beperkt. Hierdoor stijgt de importbehoefte en zal de wereldhandel in vlees en vleesproducten toenemen. Onzekerheid over de productiegroei in China en Rusland maakt de vooruitzichten echter soms minder eenvoudig voorspelbaar. Verwacht wordt dat de internationale handel in varkensvlees de komende jaren met een kwart zal toenemen. De groei van de consumptie van pluimveevlees is het grootst. Door efficiënte ketens en lage voerkosten zullen vooral de Verenigde Staten en Brazilië hiervan profiteren. De EU zal hiervan zware concurrentie ondervinden.

Ook voor rundvlees wijzen de projecties van de OESO en FAPRI op een jaarlijkse toename van de wereldproductie, die eveneens vooral is terug te vinden bij de niet-OESO-landen. De verwachte inkomensgroei in de armere landen zorgt voor stijging van de consumptie. Het rundvleesverbruik in de geïndustrialiseerde landen stagneert door substitutie door varkens- en pluimveevlees. Deze ontwikkelingen zorgen voor een groei van de handel in rundvlees.

Voor zuivelproducten verwachten FAPRI en OESO aantrekkende prijzen als gevolg van een groeiende vraag in vooral ontwikkelingslanden. Vooral kaas en volle melkpoeder worden meer geconsumeerd. De consumptie van boter en mager melkpoeder stagneert.

EU

De Europese Commissie (EC) maakt voor de landbouwmarkten in de Europese Unie prognoses (EC, 2003a). Voor de periode tot 2010 verwacht de EC voor de EU-25 een groei van de graanvoorraden. De combinatie van groeiende productie en minder afzetmogelijkheden van vooral voedergranen is hier debet aan. De vraag naar oliezaden zal in de EU nauwelijks toenemen vanwege de concurrentie van granen en de beperkte groei van de vleesproductie. Voor rijst wordt een toename van de voorraden verwacht vanwege de import die op basis van preferentiële invoerregelingen op gang kan komen.

Voor de dierlijke sector verwacht de Commissie de komende jaren licht toenemende overschotten voor varkensvlees als gevolg van een iets sterker stijgende productie dan consumptie. Voor pluimveevlees is het beeld omgekeerd. In de EU waren rond de jaarwisseling de voorraden rundvlees uitgeput. Ook voor de middellange termijn wordt slechts een beperkte voorraadvorming in de EU-25 verwacht, nu het effect van BSE op de consumptie wegeeft en de productie stabiliseert.

Wat betreft zuivel is de verwachting dat vooral bij boter overschotten blijven bestaan en voor kaas en in minder mate melkpoeder de markt redelijk in evenwicht zal zijn. Productie en consumptie van kaas zullen naar verwachting toenemen.

Waarde van projecties

Iedereen neemt in het dagelijkse leven beslissingen over toekomstige gebeurtenissen. Om de gevolgen van de beslissing zo goed mogelijk in te schatten, dient de onzekerheid erom heen zo veel mogelijk te worden verkleind door op zoek te gaan naar informatie. Op basis van de verkregen informatie is een projectie te maken, een beschrijving van de toekomst en het daar bijbehorende groeipad. Vaak wordt een specifieke projectie als referentiekader genomen, de zogeheten baselineprojectie. Meestal is de projectie een uitkomst van een complex proces waarin op basis van gegevens uit het verleden met behulp van bijvoorbeeld modellen en experts de toekomst in kaart wordt gebracht. Er zijn vele projecties mogelijk, maar experts kunnen beoordelen welke zij het meest aannemelijk vinden. De meest waarschijnlijke projectie is de voorspelling (Kornelis en van Meijl, 2004).

In de agrarische sector worden door een aantal instituten, zoals de OESO, FAPRI en USDA, projecties gegeven voor bijvoorbeeld wereldmarktprijzen. Wereldmarktprijzen zijn echter instabiel en zullen dat ook in de toekomst blijven. De voorspelfouten voor wereldprijzen in de gangbare projecties zijn relatief groot. Er blijken telkens verrassingen op te treden in exogene variabelen zoals opbrengsten per hectare, die sterk afhankelijk zijn van weersomstandigheden, plagen en ziektes. Het is onwaarschijnlijk dat deze voorspelfouten zullen verdwijnen. Investerings in de modellen zullen immers geen verbetering geven voor een juiste voorspelling van de genoemde invloeden op de productie. Daar de voorspellingsmodellen vooral worden gebruikt om de gevolgen van beleidsbeslissingen door te rekenen en minder om de absolute hoogte van de productie te schatten, blijkt dit in de (beleids)praktijk geen onoverkomelijk bezwaar (Van Meijl et al., 2003). Ook bij het LEI worden projecties opgesteld. Recent zijn projecties gemaakt voor bijvoorbeeld de vraag naar rundvlees in de EU en de ontwikkeling van de glastuinbouwproductie (Kornelis en van Meijl, 2004).

2.2 Handel

2.2.1 Algemeen

De waarde en het volume van de wereldhandel zijn de afgelopen vijftig jaar flink toegenomen. Dankzij de verdergaande integratie van de economieën van de afzonderlijke landen verplaatsen kapitaal, goederen, diensten en personen zich steeds makkelijker. De ontwikkeling van (het volume van) de agrarische wereldhandel bleef daarbij achter bij die van delfstoffen en industrieproducten. Groeiende de handel in landbouwproducten met gemiddeld zo'n 4% per jaar, voor industrieproducten waren percentages van 6 tot 10% geen uitzondering. De periode 1973-1985 was een periode van stagnatie. Voor de landbouw schommelde de jaarlijkse groei in de handel gemiddeld rond de 2%, voor delfstoffen was de jaarlijkse gemiddelde groei zelfs minder dan 1% (WTO, 2003).

Het aandeel van de agrarische exportwaarde in de totale exportwaarde van West-Europa is de afgelopen 40 jaar gehalveerd en zakte van 18,3% in 1963 naar 9,4% in 2002 (WTO, 2003). De waarde van de EU-uitvoer van landbouwproducten (249 miljard dollar in 2002) verbleekt overigens bij de EU-exportwaarde van industrieproducten (2144 miljard). De invoerkant geeft eenzelfde beeld (WTO, 2003).

De groei van de wereldgoederenhandel is sterk afhankelijk van de conjunctuur in de economische grootmachten. Groeiende volgens WTO-cijfers in 2000 de handel nog met ruim 12%, in de jaren daarna was de groei beperkt. In 2002 bedroeg het gezamenlijke aandeel van landbouwgoederen (468 miljoen dollar) en voedsel (114 miljoen dollar) in het wereldexportvolume zo'n 9%.

Om een beeld te krijgen van de belangrijkste importeurs en exporteurs van agrarische producten is in tabel 2.4 de specialisatie-index gegeven voor een aantal handelsblokken. De index geeft het belang aan van de export in de totale handel van een product. Hoe hoger de index, hoe groter het belang van export. De index geeft niet aan hoe groot - in waarde gemeten - de netto-import of export dan is, deze is daarom apart weergegeven.

Uit de tabel blijkt dat Azië een flink (agrarisch) handelstekort heeft. Het handelstekort wordt voor driekwart gedragen door Japan, dit land heeft de grootste handelstekorten en importeert vooral vee en vlees en verwerkte landbouwproducten. Ook de EU is een netto-importeur van landbouwproducten. Noord- en Latijns-Amerika en Oceanië zijn de enige blokken met een positieve handelsbalans, alleen voor Latijns-Amerika en Oceanië gaat het daarbij om grote bedragen. De ontwikkeling op landbouwgebied wijkt daarmee af van het totale handelsbeeld. In 2002 is het handelstekort van Noord-Amerika verder gestegen en nam het handelsoverschot van Azië verder toe (WTO, 2003).

Tabel 2.5 laat voor een aantal producten de belangrijkste importeurs en exporteurs zien, alsook de ontwikkeling voor de afgelopen 8 jaar. In de tabel zijn, naast de EU-15, enkel de handelsblokken opgenomen met een netto-export van meer dan 1 miljard dollar. Uit de tabel blijkt dat de handelspositie van de EU de afgelopen jaren behoorlijk stabiel is, in tegenstelling tot die van andere handelsblokken. Vooral Latijns-Amerika heeft zich ontwikkeld tot een exporteur van formaat van suiker en oliezaden. Nieuw-Zeeland en Australië hebben hun positie als grote exporteurs van zuivelproducten en vee en vlees de afgelopen jaren geconsolideerd.

Tabel 2.4

De agrarische handel van verschillende landenblokken, 1993-2000

	Specialisatie-index ^{a)}			Netto-export in mrd. USD	
	1993	1997	2000	1993	2000
EU-15	-12	-11	-10	-12,7	-11,6
Overig Europa	-6	-29	-25	-1,8	-10,7
Azië	-52	-50	-54	-44,3	-56,0
NAFTA	23	18	8	17,9	7,2
Latijns Amerika	61	61	65	21,0	29,6
Afrika	-21	-9	-8	-2,7	-0,8
Oceanië	72	70	71	12,7	16,5
Wereldhandel in mrd. USD	357	465	432		
idem, excl. EU-15	184	261	246		

a) De specialisatie-index is de verhouding tussen de netto-export van een product(groep) en de totale buitenlandse handel daarin.

Bron: ITC/WHO.

Tabel 2.5

Specialisatie-index handel ^{a)} en netto-export voor een aantal landbouwproducten, 1993/94 – 2000/01

		Specialisatie-index handel			Netto-export in mrd. USD	
		93/94	97/98	00/01	93/94	00/01
Suiker	EU-15	7	11	12	0,2	0,3
	Latijns-Amerika	91	92	94	1,2	2,2
Granen	EU-15	29	4	18	1,2	0,8
	Azië	-73	-72	-61	-7,2	-7,4
	NAFTA	95	93	91	11,4	9,8
	Oceanië	97	98	97	2,1	2,7
Melk en zuivel	EU-15	63	66	60	3,6	3,6
	Azië	-90	-90	-85	-2,5	-3,9
	Oceanië	95	97	97	2,6	4,3
Vee en vlees	EU-15	0	3	-2	0,5	-0,3
	Azië	-83	-78	-81	-11,5	-14,5
	NAFTA	36	50	41	3,4	5,4
	Latijns-Amerika	73	61	71	2,2	3,0
	Oceanië	97	95	94	5,5	6,1
Oliezaden/vetten	EU-15	-66	-51	-59	-8,5	-7,9
	NAFTA	69	71	67	5,6	6,0
	Latijns-Amerika	84	79	88	6,4	9,2

a) cijfers zijn exclusief intrahandel.

Bron: ITC/WHO; bewerking LEI.

2.2.2 Ontwikkelingen op de internationale landbouwmarkten

Vlees

Afgelopen jaar herstelden de prijzen van alle vleessoorten enigszins van de dip in 2002, die verband hield met vraaguitval. In 2003 bleven de opbrengsten van vleesproducenten laag door nasleep van droogte, de blijvend zwakke vraag - ondanks toename van de vraag in ontwikkelingslanden - en hoge voederprijzen. Rusland stelde tariefcontingenten in voor rund- en varkensvlees die in beginsel tot 2006 de binnenlandse producenten bescherming moeten bieden tegen al te zware internationale concurrentie. De wereldhandel in vlees is het afgelopen decennium jaarlijks met zo'n 6% gegroeid en omvat ongeveer 10% van de totale landbouwhandel.

Rundvlees. In de rundvleeshandel leidt een toename in de vraag naar kwaliteitsvlees naar verwachting tot verschuivingen in handelspatronen (USDA 2004). De verwachting is dat de VS de import van afgemolken vee uit Australië en Nieuw-Zeeland zullen verminderen en op termijn wellicht de grootste producent van kwaliteitsvlees worden.

Varkensvlees. Consumenten in OESO-landen reageerden sterk op de uitbraak van MKZ en op BSE. De consumptie van rundvlees daalde, de consumptie van varkensvlees en pluimveevlees nam toe. In de handel in varkensvlees ondervinden de traditionele exporteurs - de VS, Canada en de EU - steeds meer concurrentie van Brazilië.

Pluimvee. In hoeverre de recente uitbraak van vogelpest bij pluimvee leidt tot een verschuiving in de voorkeur van consumenten naar andere vleessoorten is nog niet bekend. Thailand, zwaar getroffen door de vogelpest, was een van de landen waar de export van pluimvee fors is gestegen de laatste jaren.

Kosten, consumenten en kiemen: drijvende krachten in de internationale vleeshandel

Koersbewegingen en de uitbraak van vogelpest in Azië hadden effect op zowel de samenstelling, als de herkomst en bestemming van handelsstromen. Er zijn factoren met meer blijvende invloed, zo concluderen onderzoekers in de VS in een recente studie (Dyck en Nelson, 2003). Ten eerste, natuurlijke hulpbronnen, kosten van diervoeder en arbeid zijn belangrijke determinanten voor de concurrentiepositie van de veehouderij en de vleesverwerking. Ten tweede, handel kan ontstaan wanneer de voorkeuren van consumenten op de thuismarkt verschillen van buitenlandse kopers. Zo biedt de pluimvee-industrie in de VS kipfilets aan op de thuismarkt, waarvoor consumenten een hoge prijs betalen. De overige delen van de kip worden geëxporteerd naar buitenlandse markten waar een hogere prijs wordt betaald dan in de VS. Dit verklaart mede waarom vleesproducerende landen zowel importeren als exporteren en waarom meer dan 90% van de handel bestaat uit delen en niet uit karkassen. Ten derde, het belang van een land in de wereldhandel is verbonden met de status op het gebied van dierziekten, met name mond- en klauwzeer (MKZ). Afgezien van handel binnen de EU, wordt de handel in onverwerkt rund- en varkensvlees grotendeels verdeeld tussen de belangrijkste landen die vrij zijn van MKZ-kiemen: de VS, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Japan, Zuid-Korea, Taiwan en Denemarken.

Zuivel

Nadat de prijzen op de wereldzuivelmarkt zowel voor vetten als eiwitten in de zomer van 2002 het laagste punt sinds 1990 bereikten, herstelden de prijzen in 2003 ten gevolge van een verminderd aanbod in Australië en Nieuw-Zeeland. Structureel is er evenwel een beweging gaande van gestage exportgroei in die landen. De zuiveluitvoer van de EU bleef constant. Brazilië en Argentinië verdubbelden hun export onder invloed van een zwakke binnenlandse vraag en een gunstige wisselkoers, maar hun aandeel op de wereldmarkten bleef beperkt (PZ, 2003). In de periode tot 2008 voorziet de OESO een groei van de export van melkpoeder en boter door de rijke landen met 20% ten opzichte van 2003. Ontwikkelingslanden vormen de belangrijkste bestemming.

Agrarische grondstoffen

Sinds najaar 2001 zaten de prijzen van de meeste agrarische grondstoffen in de lift, maar naar verwachting zal bij herstel van de voorraden de stijging afvlakken. Als de hectareopbrengsten echter achterblijven bij de verwachtingen en de wereldvoorraden niet herstellen, zijn verdere prijsstijgingen niet uitgesloten. Het risico verbonden aan beperkte voorraden bleek in 2001 en 2002 toen aan El Niño gerelateerde droogtes de prijzen sterk opdreven.

Granen. In het marktjaar 2002-03 resulteerden beperkte oogsten in een verdere opwaartse druk op de al hoge prijzen van tarwe en voedergranen. De ommekeer in deze trend komt van de productiegroei in het lopende marktjaar, geschat voor maïs in de VS op 12% en voor tarwe in onder andere de EU, de VS en Canada op 20% volgens projecties van de Wereldbank. Het aandeel van Oekraïne op de internationale graanmarkten neemt gestaag toe.

Oliezaden. De vraag naar oliezaad stijgt de laatste jaren door uitbreiding van de vleesconsumptie (met name in landen met een gunstige inkomensontwikkeling) en door toename van het gebruik van plantaardige olie in de voedselindustrie. Ondanks de forse uitbreiding van het areaal sojabonen in Brazilië en Argentinië stegen de prijzen gemiddeld met 20% sinds 2001. Boeren in de VS zullen hun soja-areaal iets inkrimpen ten gunste van granen, in reactie op de FAIR wetgeving uit 2002, die de garantieprijs ('marketing loan rate') voor granen licht verhoogt en voor soja iets verlaagt. USDA (2004) schat het effect van deze omslag op de wereldprijs op -1% voor granen en +1% voor oliezaad.

Suiker. De prijzen van suiker zijn historisch laag. Bij ongewijzigd beleid van de belangrijkste suikerproducerende landen zal hierin weinig verandering optreden. Het internationale suikeroverschot wordt gevoed door gesubsidieerde boeren in OESO-landen en door kosteneffectieve producenten in Brazilië, die gesteund worden door een zwakke real.

Koffie, thee, cacao. Ondanks recente prijsstijgingen blijven de koffieprijzen historisch laag, op een derde van de niveaus van de jaren zestig. Verkleining van het aanbod aan bonen van lage kwaliteit in Brazilië, Colombia en Vietnam zou de prijzen op kunnen krikken, maar zou eveneens dramatische gevolgen hebben voor miljoenen koffieboeren. De prijzen van cacao en thee zijn de laatste twee jaren behoorlijk instabiel.

2.3 China - nieuwe speler op de wereldmarkt?

China's sterke groei, de geleidelijke omvorming van het sociaal-economisch bestel en de toenemende openheid van het land voor handel met derden kunnen grote gevolgen hebben voor de wereldmarkt. Gelet op het lage inkomensniveau in China resulteert een stijging van het inkomen in een groeiende vraag naar landbouwproducten en voedingsmiddelen. Een aantal recente studies komt tot de conclusie dat door interne en externe ontwikkelingen in vraag en aanbod de Chinese zelfvoorzieningsgraad van grondgebonden landbouwproducten in de periode tot 2020 geleidelijk zal dalen (zie kader). Dit geldt in het bijzonder voor voergranen, oliezaden, suiker en katoen. Toch blijft de omvang waarin China een beroep op de wereldmarkt doet om in de behoefte aan deze producten te voorzien beperkt.

De Chinese importvraag zal verhoudingsgewijs sterk toenemen voor voergranen en oliezaden, tot ongeveer 10% van de omvang van de wereldmarkt in 2020. Dit betekent dat ook dan nog de invloed van China op de prijsvorming op de wereldmarkten naar verwachting beperkt zal blijven. Een uitzondering vormt katoen, waardoor de Chinese importvraag zal oplopen tot bijna 30% van de wereldmarkt. De fors stijgende importbehoefte aan katoen hangt samen met de sterk expanderende arbeidsintensieve Chinese textielsector. Bij de niet-agrarische sectoren valt de sterke importgroei op van mijnbouwproducten (aardolie) die nodig is om de economische groei mogelijk te maken (figuur 2.2).

Figuur 2.2 Ontwikkeling van de netto-export van China als percentage van de wereldhandel, 2001-2020

Bron: van Meijl et al. (2004).

Bij de Chinese uitvoer valt, naast de explosieve groei van de textielexport, de stijgende export op van vis, de omvangrijke uitvoer van de voedingsmiddelenindustrie en de sterke exportgroei van de arbeidsintensieve industrie. Onder de laatste categorie valt bijvoorbeeld hout- en papierproductie. De aandelen van deze laatste drie groepen van producten in de wereldexport zullen de komende jaren oplopen tot meer dan 10%. Geconcludeerd kan dan ook worden dat de rol van China op de wereldmarkt zal toenemen, maar dat deze tevens - textiel (export), katoen (import) en mijnbouwproducten (aardolie) uitgezonderd - beperkt zal blijven in de periode tot 2020.

De gevulde rijstkom?

In het Chinese landbouwbeleid heeft voedselzekerheid altijd een hoge prioriteit gehad. Regelmatig komt de vraag naar voren of de Chinese landbouw in de groeiende voedselbehoefte kan voorzien. Die vraag is des te meer van belang omdat China 22% van de wereldbevolking huisvest en slechts beschikt over 8% van het wereldakkerbouwareaal. Daar komt bij dat toenemende erosie en verzilting de groei van de productie beperken. De oppervlakte erosiegevoelige landbouwgrond bedroeg in 1996 19% tegen 12% in het begin van de jaren zeventig. Voor verzilting bedroegen deze cijfers respectievelijk ruim 8% en bijna 7% (Huang et al., 2004). Ten slotte stuit, vooral in het noordelijk deel van China, een verdere toename van de oppervlakte geïrrigeerde landbouwgrond op de groeiende schaarste aan water. Water is hier slechts beperkt beschikbaar, terwijl voor industrie en huishoudelijk verbruik steeds meer water nodig is.

Een van de belangrijke gevolgen voor de landbouw van de ontwikkeling naar een socialistische markteconomie is de veel grotere vrijheid in het productieplan. Gegeven de schaarste aan land en de overvloedige beschikbaarheid van arbeid is vooral de productie van arbeidsintensieve producten sterk gegroeid. Voor deze producten bestaan bovendien goede exportmogelijkheden naar naburige welvarende landen als Japan. Dit vereist wel dat wordt voldaan aan hoge eisen van voedselveiligheid. Het gebruik van buitenlandse inputs en kennis speelt hierbij een belangrijke rol.

Indien geen belangrijke veranderingen op de wereldmarkt optreden en bij gelijkblijvend beleid van de Chinese overheid, zal de graanproductie in de periode 2001-2020 met een kleine 20% groeien, minder dan die van de vraag. De netto-import van vooral maïs, ten behoeve van de vleesproductie, zal dan ook toenemen. Dit zal nog sterker het geval zijn bij een hogere inkomensgroei. Hier staat tegenover dat door meer investeringen in onderzoek, irrigatie en in bestrijding van erosie en verzilting de productie van landintensieve gewassen nog aanzienlijk kan worden vergroot en de netto-import kan worden beperkt (Huang et al., 2004).

De toetreding van China tot de WTO leidt tot (meer) open grenzen. China zal in nog sterkere mate gebruikmaken van zijn comparatieve voordelen. Zo zal de productie van voergranen, oliezaden, suiker en katoen minder sterk toenemen, vooral dankzij lagere importtarieven en exportsubsidies alsook hogere importquota. Een tegengesteld effect heeft het uitfasen van het Multi Vezel Akkoord, wat de Chinese productie van katoen en textiel sterk zal stimuleren (Van Meijl en van Tongeren, 2004). Dit betekent dat meer grond wordt ingezet voor de productie van katoen en minder voor de productie van granen en andere grondgebonden gewassen.

2.4 Internationaal landbouwbeleid

2.4.1 Handelsoverleg

De in november 2001 in Doha, Qatar, gestarte WTO-ronde over liberalisatie van handel en dienstenverkeer is in september 2003 in Cancún voorlopig gestrand. Het enige concrete wapenfeit van de conferentie is de toetreding van Cambodja en Nepal tot de World Trade Organisation. Het doel van de bijeenkomst was de stand van zaken op te nemen bij de diverse dossiers die in de Doha-ronde een rol spelen. Voor de landbouw ging het erom afspraken te maken over de wijze waarop binnenlandse steun, grensbescherming en exportsubsidies zouden worden verlaagd. Het lijkt nu onwaarschijnlijk dat de deadline voor het bereiken van een akkoord in deze ronde, 1 januari 2005, gehaald zal worden. Niet alleen de grote inhoudelijke tegenstellingen tussen de deelnemende partijen bemoeilijken dit. Ook de Amerikaanse presidentsverkiezingen en het aantreden van een nieuwe Europese Commissie, beide in de tweede helft van 2004, zullen het proces vertragen. Op dit moment – voorjaar 2004 – wordt gewerkt aan een raamwerkovereenkomst die als basis kan dienen voor de verdere onderhandelingen om al te veel vertraging als gevolg van genoemde oorzaken te voorkomen.

Uitstel van een akkoord betekent echter geenszins afstel. Alle belangrijke partijen hebben aangegeven zich nog altijd gebonden te voelen aan de in Doha gemaakte afspraken over verdergaande liberalisatie. Zo heeft de EC in mei 2004 aangekondigd bereid te zijn de exportsteun volledig af te schaffen, mits de VS bereid zijn te praten over handelsversturende exportkredieten en oneigenlijke voedselhulp. De VS hebben aangegeven hierover te willen onderhandelen. De EU noch de VS hebben tot nu toe veel beweging laten zien op het voor ontwikkelingslanden belangrijke dossier van de markttoegang.

Voor het mislukken van 'Cancún' geldt als voornaamste verklaring de grote tegenstelling tussen ontwikkelde landen enerzijds en ontwikkelingslanden anderzijds. Zo bleek voor een groep van 70 ontwikkelingslanden, de zogenaamde ACS-groep, een compromisvoorstel van voorzitter Derbez over de Singapore-onderwerpen een brug te ver. Deze onderwerpen hebben betrekking op mededinging, investeringen, handelsfacilitatie en transparantie bij overheidsaanbestedingen. Het voorstel behelsde vooral het op de agenda houden van deze onderwerpen, een wens van onder meer de EU, Japan en Korea, maar juist niet van de ACS-groep (EZ, 2003).

Op het gebied van landbouw stond een groep van 20 ontwikkelingslanden, de G-20, tegenover de samen optrekkende EU en VS. De G-20 eiste in een reactie op het naar hun smaak magere aanbod van de EU en de VS in een eigen voorstel vrij vergaande concessies van de ontwikkelde landen. Saillant is vooral dat de G-20 inzette op het terugbrengen van alle soorten landbouwsteun, ook de steun in de zogenaamde groene box die als niet handelsversturend wordt beschouwd (WTO, 2003a).

Groen, blauw en geel

Tijdens de onderhandelingen in de Uruguay-ronde (UR), de voorganger van de Doha-ronde, is de steun aan de landbouw ingedeeld in drie categorieën (boxen), naar de mate waarin de steun productie en handel verstoort. Steun in de gele box is zeer versturend, hieronder vallen bijvoorbeeld

prijsondersteuning en subsidies op inputs. De omvang van deze steun wordt gemeten via de Aggregate Measurement of Support (AMS) (zie kader). In de UR is afgesproken de steun in de gele box met 20% terug te brengen in de periode 1995-2000. In de blauwe box zijn directe betalingen opgenomen die worden gegeven in het kader van productiebeperkende programma's. Hieronder vallen de areaaltoeslagen in de EU en de premies per dier. De inzet van de VS is om ook de prijsstabiliserende maatregelen van de Farm Bill 2002 in de blauwe box onder te brengen. Steun in de blauwe box hoeft niet te worden afgebouwd. Dat geldt ook voor de steunmaatregelen in de groene box, dit zijn gelden voor onderzoek, onderwijs en voorlichting alsook milieuprogramma's.

Dankzij de afspraken in de UR is de steun in het kader van de gele box afgenomen. Zo heeft de EU ruimschoots aan haar verplichtingen op dit gebied voldaan (Van Berkum, 2003). Ook in andere landen is dankzij beleidshervormingen de handelsverstoringende steun afgenomen. Daarentegen is de steun in de groene box toegenomen (Josling, 2004). In Cancún hebben de G-20 echter aan de orde gesteld dat door het schuiven van de steun tussen de boxen de ontwikkelde landen niet aan hun verplichtingen voldoen. Feitelijk stelt de G-20 het concept van de drie boxen ter discussie. Voor de EU is dit vooralsnog niet acceptabel. Zo is door EU-landbouwcommissaris Fischler aangegeven dat het doel van de onderhandelingen niet is om steun aan de landbouw af te bouwen, maar om de handelsverstoringende steun te verminderen (Fischler, 2004). In de ogen van de Europese Commissie betekent dit het afbouwen van de steun in de gele box en het begrenzen van de steun in de blauwe box. Bovendien wordt de groene box door de EU gezien als hét middel om de Europese boeren voor 'non-trade' concerns als dierenwelzijn en milieu, die zij in hun bedrijfsvoering in acht moeten nemen, te

Het meten van steun aan de landbouw

Er zijn verschillende instrumenten om de steun aan de landbouw te meten.

De *Aggregate Measurement of Support (AMS)* is ten behoeve van de GATT- Uruguay ronde ontwikkeld. De AMS is de som van directe toeslagen die zijn gekoppeld aan de omvang van de productie, inputsubsidies en marktprijssteun. Het laatste element wordt berekend door het prijsverschil tussen een berekende interne prijs en een gestandaardiseerde wereldmarktprijs (op basis van een vaste gemiddelde referentieprijs over de periode 1986-1988) te vermenigvuldigen met de productie. De AMS wordt gebruikt om de steun in de gele box te meten.

De *Producer Support Estimate (PSE)* - ontwikkeld door OESO - meet financiële overdrachten van consumenten en belastingbetalers aan producenten, als gevolg van beleidsmaatregelen die de landbouw ondersteunen, ongeacht het karakter van deze maatregelen, de doelstellingen of de gevolgen voor de productie of het inkomen. De PSE heeft twee onderdelen. De marktprijssteun, die per product wordt gemeten als het verschil tussen de binnenlandse producentenprijs en een (actuele) internationale referentieprijs en 'toeslagen' (payments) aan de agrarische sector. Die laatste kunnen gegeven worden op basis van productie, areaal, aantal dieren, etc. De PSE is geen maatstaf voor het handelsverstoringende karakter van het beleid, zoals de AMS, maar veeleer een maatstaf voor de huidige bescherming van de landbouwsector in een land.

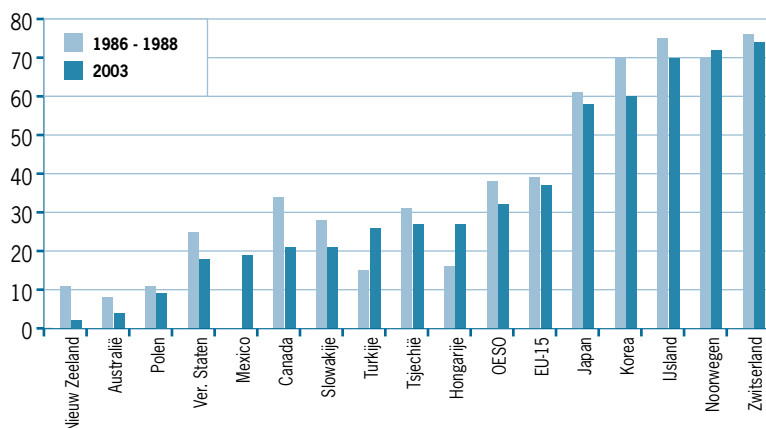
compenseren. Ze wijst daarbij ook op de veranderde samenstelling van de steun aan de landbouw in de EU; sinds 1986-88 is het aandeel van de meest handelsversturende steun (prijssteun en toeslagen gekoppeld aan output) gedaald van 91% naar 61%. Daarvoor in de plaats zijn betalingen gekomen op basis van (historisch) areaal en aantallen dieren (OESO, 2003).

2.4.2 Ondersteuning van de productie - meten is weten?

De discussie over de boxen raakt ook aan de bruikbaarheid van de verschillende definities voor steun. In aansluiting op de discussie over de drie boxen, ziet de Europese Commissie de Producer Support Estimate (PSE) als een goede indicator voor de samenstelling van de steun aan de landbouw, maar niet als indicator voor de bescherming van de landbouw of het handelsversturende karakter daarvan. De EU krijgt daarbij steun uit wetenschappelijk hoek, waar de PSE evenmin onomstreden is. Zo zou de PSE onder meer de ondersteuning van de landbouw te hoog inschatten (Oskam en Meester, 2004). De PSE werkt met referentieprijzen waarin het (prijsversturende) effect van het landbouwbeleid al is opgenomen. Door deze prijs vervolgens als referentie te nemen om de hoogte van de steun aan de landbouw te meten, wordt het versturende effect feitelijk dubbel berekend. Een tweede punt van kritiek is dat de PSE zeer verschillende maatregelen met uiteenlopende effecten te gemakkelijk op één hoop veegt. Zo is het onderdeel 'toeslagen' veel eenduidiger te meten en zijn de handelsversturende effecten van dergelijke maatregelen ook minder groot dan de zeer uiteenlopende maatregelen die onder de categorie 'marktprijssteun' vallen (Oskam en Meester, 2004).

De gemiddelde producentensteun is in 2003 licht gestegen ten opzichte van 2002, van 31 naar 32% van de opbrengsten (figuur 2.3). Ten opzichte van 1986-1988 is sprake van een daling. De laatste cijfers geven ook aan dat het aandeel van de meest productie- en handelsversturende steun is gedaald

Figuur 2.3 Landbouwsteun ^{a)} in OESO-landen, 1986-2003

a) Aandeel (%) van PSE in de productiewaarde

Bron: OESO.

van 90% in 1986-88 tot 75% in 2001-2003 voor de OESO-totaal (OESO, 2004).

Ter illustratie zijn in tabel 2.6 de PSE-cijfers gegeven voor een aantal landen van de OESO, uitgesplitst naar de vorm van ondersteuning. Onderscheid is gemaakt naar - in afnemende mate van marktverstoring - 'toeslagen op inputs of output', 'marktprijssteun', 'toeslagen op basis van hectaren of aantallen dieren', 'toeslagen op basis van historische rechten' en 'overig'. Daaruit blijkt dat in de meeste landen het aandeel van de meest verstoringende steun is afgenomen, maar de verschillen tussen de landen groot zijn. In tabel 2.7 is de opbouw van de ondersteuning voor de EU voor een aantal producten nader geïllustreerd.

Tabel 2.6

Aandelen (%) van verschillende vormen van ondersteuning in de totale ondersteuning van de landbouw, 1986-2002

	Toeslagen o.b.v. in-en output		Marktprijssteun		Toeslagen per ha/dier		Toeslagen o.b.v. historie		Overig	
	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002
Australië	32	74	47	0	0	2	0	10	21	14
Canada	33	10	49	46	17	16	0	13	2	15
EU	10	12	86	57	3	26	0	1	1	4
Japan	7	8	90	90	0	0	0	0	3	2
Nieuw-Zeeland	39	22	19	78	0	0	37	0	5	0
Noorwegen	41	34	48	45	9	16	0	0	2	6
Turkije	33	5	66	75	0	0	0	20	0	0
Verenigde Staten	23	25	47	39	27	9	0	16	4	11
Zwitserland	9	9	82	58	6	12	0	17	3	4
OESO totaal	13	13	77	63	7	14	0	5	2	5

Bron: OESO (2003).

Tabel 2.7

Aandelen (%) van verschillende vormen van steun in de EU-productsteun, 1986- 2001

	Melk		Rund-en kalfsvlees		Tarwe		Oliezaden		Suiker	
	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002	1986-88	2002
Marktprijssteun	95	90	90	56	91	1	0	0	97	92
Toeslagen o.b.v. in- en output	4	7	4	5	4	5	99	7	2	6
Toeslagen per ha/dier	0	1	4	27	4	85	0	77	0	1
Toeslagen o.b.v. historie	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0
Overig	0	0	2	12	0	9	0	15	0	1
Totaal	99	99	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: OESO (2003).

2.4.3 Handelsgeschillen

Momenteel lopen er twee belangrijke landbouwgeschillen bij de WTO, over suiker en over katoen. Thailand, Australië en Brazilië hebben bij de WTO een klacht ingediend over de exportsubsidies die de EU in het kader van de suikermarktordening geeft aan 1,6 miljoen ton suiker, het equivalent van de suiker die in het kader van het zogenaamde Suikerprotocol - een preferentiële invoerregeling - de EU binnenkomt. Deze exportsubsidies tellen volgens de EU niet mee in de UR-verplichtingen. De drie klagende partijen bestrijden de rechtmatigheid van deze 'waiver'. Bovendien bestrijden de drie klagers de rechtmatigheid van de export van C-suiker naar de wereldmarkt. De EU-suikermarktordening kent zogenaamde gequoteerde suiker (A- en B-suiker) en niet-gequoteerde suiker (C-suiker). Deze C-suiker wordt zonder subsidies afgezet op de wereldmarkt, maar de klagende partijen zijn van mening dat de export van deze goedkope C-suiker enkel mogelijk is vanwege de ondersteuning van de productie van A- en B-suiker. Een uitspraak over deze kwesties wordt in de loop van de tweede helft van 2004 verwacht. Een eerder dispuut over een vergelijkbaar probleem - het Canadese systeem om de melkprijs te ondersteunen - stelde de klagende partijen in het gelijk. Als dat ook in deze casus het geval is, zal de EU genoodzaakt zijn het suikerregime aan te passen (zie ook paragraaf 3.1.1)

Katoen

Brazilië heeft een klacht ingediend over de steun die de VS aan hun binnenlandse katoenproducenten gaven de afgelopen jaren en de steun die nog is voorzien tot en met 2007. Deze steun heeft volgens de klagende partij geleid tot een verslechtering van de prijzen op de wereldmarkt en tot een verdringing van de export van Braziliaans katoen door Amerikaanse; de VS hebben zo - ten koste van Brazilië en enkele producenten in Afrika - hun marktaandeel kunnen vergroten. De klacht stamt al uit voorjaar 2003, maar het heeft tot eind april 2004 geduurd voor er een - voorlopige - uitspraak was van het panel, dit vanwege de complexiteit van de materie. De voorlopige uitspraak - die waarschijnlijk stand zal houden - stelt de klagende partijen in het gelijk. Dit betekent dat de Verenigde Staten hun katoenbeleid zullen moeten gaan aanpassen en in hun kielzog op termijn mogelijk ook de EU.

Saillant is dat katoen een apart onderhandelingsthema was tijdens de bijeenkomst in Cancún, een thema waarover evenmin overeenstemming werd bereikt. Op de agenda stond reductie van subsidies voor de katoenproductie, maar de inbreng van de VS leidde er toe dat de nadruk werd gelegd op diversificatie van de economie in landen die (sterk) afhankelijk zijn van de katoenteelt. Mogelijk moeten de VS deze strategie nu zelf gaan toepassen in delen van de zuidelijke staten.

De behandeling van de klacht door de WTO valt samen met het aflopen van de zogenaamde 'Peace Clause' van de Uruguay ronde. Met de Peace Clause werd afgesproken dat bij de WTO aangemelde landbouwsteun gevrijwaard zou zijn van behandeling door de WTO-geschillencommissie. Het aflopen van deze clausule opent de deur voor handelssancties indien de interne steun als handelsverstoring wordt beoordeeld.

2.5 Ontwikkelingen in de agroketen

2.5.1 Internationale agroketens

In de agroketens zijn schaalvergroting, waardetoevoeging, een groeiende betekenis van voedselveiligheid en meer vraaggestuurde ketens en netwerken belangrijke ontwikkelingen. Ook de toenemende internationalisering van ketens behoort daartoe; deze kan verschillende vormen aannemen, variërend van exporteren via vaste relaties met buitenlandse afnemers tot het hebben van een buitenlands productiebedrijf. De achtergronden van de huidige internationalisatietendens zijn slechts in beperkte mate terug te voeren op grote veranderingen in de optimale schaal van verwerkende eenheden. Een minstens zo belangrijke drijfveer voor internationalisering is de concentratie bij de inkoop door de levensmiddelen-detailhandel. Het grootwinkelbedrijf is en blijft daarbij het belangrijkste afzetkanaal voor voedingsmiddelen. Colla (2004) verwacht dat in Europa twee typen winkelketens ontstaan. In Noord-Europa gaat een combinatie van de Duitse discounters (primair prijsgericht) en Engelse servicesupermarktketens (productgericht) overheersen en in Zuid-Europa de Franse formule (gericht op toegankelijkheid). In totaal gaat het dan om circa 10 internationaal opererende detailhandelketens (Rabobank, 2001). Deze concentratie met bijhorende marktmacht vraagt van de verwerkers en handelaren om op gelijk niveau zaken te doen.

Een tweede belangrijke drijfveer is de groeiende noodzaak zich in de markt te onderscheiden, bijvoorbeeld via het (in)voeren van merken. Voor een merkenbeleid met bijbehorende reclamebudgetten zijn echter grote kapitaalkrachtige ondernemingen nodig. Waardetoevoeging komt dan tot uiting in een breed assortiment van constante kwaliteit.

Een derde drijfveer is de uitbreiding van de EU. De kennisvoorsprong van Westerse bedrijven op het punt van management en marktgerichtheid biedt mogelijkheden, temeer daar een aantal van de toetredende landen een belangrijke producent van agrarische producten is of kan worden.

2.5.2 De grootste producenten van voedings- en genotmiddelen in de wereld

De ranglijst van de 500 grootste ondernemingen in de wereld - gemeten naar omzet - telde in 2003 zestien agroconcerns met een omzet van 10 miljard USD of meer (tabel 2.8). De meeste van deze bedrijven zijn gevestigd in de Verenigde Staten. In dit land worden, evenals in de EU, de ontwikkelingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie de laatste jaren vooral gekenmerkt door fusies en overnames. Aan dit proces lijkt nog geen einde te komen.

Marktmacht detailhandel van invloed op concentratie

De concentratie in de voedings- en genotmiddelenindustrie wordt grotendeels ingegeven door de toenemende marktmacht van de detailhandel, waar het concentratieproces al eerder in gang is gezet. Het Amerikaanse Wal-Mart Stores is met een omzet van 259 miljard USD in 2003 niet alleen het grootste detailhandelsconcern, maar ook de grootste industriële onderneming in de wereld. De op één

Tabel 2.8**Ranglijst van ondernemingen in de voedings- en genotmiddelenindustrie ^{a)}, 2003**

		Omzet (mrd. USD)	Land van oorsprong	Hoofdactiviteit/Producten
1	Altria Group (33)	81,8	Verenigde Staten	Voeding, dranken en tabak
2	Nestlé (37)	57,2	Zwitserland	Voedings- en genotmiddelen
3	Unilever (61)	45,4	Nederland/Verenigd Koninkrijk	Voedings- en genotmiddelen
4	Archer Daniels Midland (117)	30,7	Verenigde Staten	Verwerking van oliezaden, mais en tarwe
5	PepsiCo (155)	25,1	Verenigde Staten	Dranken
6	Tyson Foods (163)	24,5	Verenigde Staten	Rund-, varkens- en pluimveevlees en overige voedingsmiddelen
7	ConAgra Foods (166)	23,5	Verenigde Staten	Voedingsmiddelen
8	Coca-Cola (205)	19,6	Verenigde Staten	Niet-alcoholische dranken
9	Sara Lee (230)	17,6	Verenigde Staten	Voedingsmiddelen, dranken en overige consumentenproducten
10	Coca-Cola Enterprises (231)	16,9	Verenigde Staten	Bottelen en distribueren van frisdranken
11	Japan Tobacco (255)	16,5	Japan	Tabaksproducten
12	British American Tobacco (263)	15,9	Verenigd Koninkrijk	Tabaksproducten
13	Bunge (318)	14,1	Bermuda	Voedingsmiddelenproducten
14	Anheuser Bush (323)	13,6	Verenigde Staten	Bier
15	Danone (348)	12,8	Frankrijk	Zuivel
16	Smithfield Foods	10,0	Verenigde Staten	Varkensvlees

a) Tussen haakjes de vermelding in de top 500 grootste ondernemingen.

Bron: Forbes.

na grootste Amerikaanse detaillist in voedings- en genotmiddelen is Kroger, die 2.488 supermarkten exploiteert en daarnaast een serie voedingsmiddelen produceert voor verkoop in de eigen supermarkten. In 2003 werd een totale omzet gegenereerd van 53,8 miljard USD. Buiten de VS zijn onder andere Carrefour, Ahold, Metro, Tesco, Delhaeze, Sainsbury en het Japanse Ito-Yokado detailhandelconcerns van formaat, die behalve op hun thuismarkten ook grote belangen daarbuiten hebben.

Herschikking vleessector in VS

Net als in Europa is in de VS een concentratieproces gaande in de vleessector (zie ook hoofdstuk 4). In 2003 ontstond het grootste varkensvleesbedrijf ter wereld toen Smithfield Foods concurrent Farmland Foods overnam. Smithfield heeft op de thuismarkt een aandeel van 27% in varkensvlees. Buiten de VS heeft het vestigingen in Canada, Frankrijk, Polen en het Verenigd Koninkrijk. In Brazilië, Mexico en China werkt Smithfield met anderen samen in joint-ventures.

Met een aandeel van 19% is Tyson Foods de tweede varkensvleesverwerker in de VS. Op wereldschaal is Tyson zelfs de grootste aanbieder van vlees, mede door het grote aanbod pluimveevlees en rundvlees. Tyson heeft alleen al in de VS 52 kuikenslachterijen, 12 runderslachterijen en 8 varkens-

slachterijen. Daarnaast beschikt het concern nog over 36 voedingsmiddelenfabrieken en 33 veevoederbedrijven. Ook in het buitenland heeft men productiebedrijven, veelal in samenwerking met lokale producenten. Tyson is de laatste jaren door een aantal overnames sterk gegroeid.

Unilever in top drie grootste voedingsmiddelenbedrijven

De grootste producent van voedings- en genotmiddelen in de wereld is de Altria Group. Unilever staat op de derde plaats van de ranglijst. In 2000 sloeg het Brits/Nederlandse concern zijn slag in de VS door Bestfoods over te nemen. In margarine en spreads is Unilever marktleider in de meeste landen van Europa en Noord-Amerika, alsook de grootste ijsproducent in de wereld en de grootste leverancier van verpakte thee. Dankzij de overname van Bestfoods is het bedrijf eveneens marktleider in het culinaire segment. Unilever is bezig de merkenportefeuille drastisch te reduceren. Wereldwijd wordt het totale aantal merken teruggebracht van 1.600 naar 400 onder andere door verkoop, waaronder het soepmerk Royco aan de Amerikaanse Campbell Soup Company. De verkoop vond overigens plaats op last van de Europese mededingingsautoriteit na de overname van Bestfoods door Unilever.

Opvallend is de sterke vertegenwoordiging van de tabaksindustrie op de ranglijst van grote ondernemingen. De grootste producent is Altria Group met haar bekendste sigarettenmerk Philip Morris. Japan Tobacco is naar omzet gemeten nummer twee. Dit van oorsprong Japanse bedrijf is voor driekwart eigendom van het Japanse ministerie van Financiën. De internationale activiteiten vinden plaats onder de naam JT International dat buiten de VS onder andere het sigarettenmerk Camel verkoopt.

In de drankenindustrie vond een grote fusie plaats. De Belgische bierbrouwer Interbrew en de Braziliaanse branchegenoot AmBev zijn gefuseerd tot Interbrew-Ambev. Met deze samensmelting is, naar omzet in hectoliters gemeten, het grootste bierbrouwerijconcern in de wereld ontstaan met een wereldmarktaandeel van 14%.

Landbouw in de EU

3

3.1

Kernpunten:

- vanaf 2005 één toeslag per bedrijf
- kortingsbedragen naar plattelandsontwikkeling
- herverdeling inkomenssteun bij regionale toeslag
- hervorming suikerbeleid blijft punt van discussie
- tweede pijler vooral gericht op landbouw
- regionale inkomensverschillen worden kleiner
- werkgelegenheid in nieuwe lidstaten daalt nog steeds
- veel verschillen tussen toetredende landen
- licht herstel Europese landbouwinkomens
- bereiken doelstellingen GLB moeilijk te monitoren

3.1 Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

3.1.1 Markt- en prijsbeleid

De Mac Sharry-hervorming uit 1992 voerde het principe van de directe inkomenssteun in. Met de Agenda 2000 besluiten werd dit principe verbreed en verdiept. Het in juni 2003 in Luxemburg gesloten akkoord over de herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) is het voorlopige slotstuk van dit drieluik aan hervormingen. De kern van het akkoord is het loskoppelen van de directe steun van de productie. In principe worden vanaf 2005 vrijwel alle toeslagen en premies die in het kader van verschillende marktordeningen worden gegeven, opgenomen in één enkele toeslag per bedrijf. De hoogte van deze toeslag is afhankelijk van de steun die een producent ontving in de periode 2000-2002 en niet van zijn huidige productie, veestapel en bouwplan. In eerste instantie was een aantal teelten - tabak, olijfolie, katoen en hop - niet meegenomen in deze hervorming; in april 2004 heeft de Landbouwwraad besloten ook de steun voor deze teelten mee te nemen in de bedrijfstoelage. De toeslag wordt verstrekt indien de landbouwer zich houdt aan 18 (bestaande) richtlijnen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, dierenwelzijn en gezondheid van dieren en planten.

De toeslagen worden gekort, te beginnen met 3% in 2005 oplopend tot 5% in 2007 tot en met 2012. Bedrijven die minder dan 5.000 euro bedrijfstoelage ontvangen zijn van deze zogenaamde modulatie gevrijwaard. Het geld dat zo vrijkomt gaat naar het plattelandsbeleid.

In oktober 2002 is op de Europese Raad te Berlijn afgesproken dat de uitgaven voor het markt- en prijsbeleid in de EU-25 nominaal 1% per jaar mogen groeien in de periode 2007-2013. Om ook de uitbreiding van de Unie en de hervorming van de suikermarktordening binnen dit stricte budgettaire

kader te kunnen financieren, is het nodig de bedrijfstoelagen extra te korten. De hoogte van de korting zal jaarlijks worden bepaald op basis van de financiële prognoses. Op voorhand wilde de Landbouwraprad zich niet vastleggen op kortingspercentages, zoals wel was voorzien in de Commissievoorstellen.

Het is mogelijk (een deel van) de bedrijfstoelage, al dan niet met grond, over te dragen. Om in aanmerking te komen voor een toeslag dient een landbouwer echter grond te hebben die bovendien in goede landbouwkundige en milieuconditie dient te zijn.

In Luxemburg is ook afgesproken om in de zuivelsector de quota te handhaven tot en met 2014/2015. De prijzen voor boter en mager melkpoeder gaan stapsgewijs omlaag met respectievelijk 25% en 15%. De inkomensstoelagen die deze prijsverlaging gedeeltelijk compenseren worden vanaf 2008 meegenomen in de bedrijfstoelage.

Keuzes lidstaten bij invulling toeslagen

Het akkoord biedt de mogelijkheid de relatie tussen wat wordt geproduceerd en de steun daarvoor vrijwel volledig door te snijden. Dit bleek voor veel landen nog een politieke brug te ver, vooral vanwege de vrees dat deze ont koppeling zou leiden tot het beëindigen van de landbouwproductie in de zwakkere landbouwgebieden van de EU. Het is daarom mogelijk om voor een aantal producten wel een - beperkte - koppeling te behouden tussen productie en steun. Zo kan in de akkerbouw 25% van de directe betalingen gekoppeld blijven, in de schapen- en geitensector 50%. Voor de rundvleessector kunnen de lidstaten kiezen uit een menu van mogelijkheden. Voor zetmeelaardappelen is een speciale regeling getroffen en moet 60% van de steun gekoppeld worden gegeven.

De hervorming voorziet ook in de mogelijkheid om een toeslag te geven op regionale basis in plaats van op individuele bedrijfsbasis. In dat geval wordt aan alle landbouwers in een regio - dus ook aan hen die voorheen geen toeslagen ontvingen - een zelfde toeslag gegeven per hectare. Ook kan een lidstaat ervoor kiezen een deel van de toeslag te regionaliseren en een deel bedrijfsgebonden te houden, waarbinnen dan ook weer voor een koppeling gekozen kan worden naar product. Om druk op de vrije teelten - groenten, fruit, poot- en consumptieaardappelen - te voorkomen is vastgelegd dat grond waarvoor een toeslag geldt niet voor deze teelten gebruikt mag worden, tenzij een lidstaat kiest voor regionale toepassing van de toeslag. Hoe de lidstaten de toeslagen gaan invullen dienen zij voor 1 augustus 2004 aan te geven. Invoering van de toeslagen vindt in principe plaats per 1 januari 2005 en uiterlijk per 1 januari 2007.

Een lidstaat heeft ten slotte de keuze om een nationale envelop in te stellen: op de toeslagen per sector mag 10% worden ingehouden. Dit geld kan worden ingezet om landbouwmethoden te steunen die het milieu beschermen of verbeteren, danwel de kwaliteit van de productie of de afzet verbeteren.

In tabel 3.1 is voor een aantal lidstaten aangegeven hoe deze voornemens zijn de toeslagen te gaan toepassen. De grote verschillen in de uitwerking doen de vraag rijzen of op termijn een verdere harmonisatie niet wenselijk zou zijn.

Tabel 3.1

Invulling van de bedrijfstoelagen in enkele EU-landen

Land/regio	Toeslag
Denemarken	Basistoeslag is regionaal, daarbovenop komt een extra premie voor rundvlees en melkproducenten op basis van individuele aanspraken. Akkerbouwgewassen en melk: volledige ontkoppeling. Schapen: 50% koppeling. Premie voor mannelijke runderen: 75% koppeling.
Duitsland <i>Deelstaten</i>	Combinatie van een regionale en een individuele bedrijfstoeslag. De individuele bedrijfstoeslag is opgebouwd uit de speciale premie voor mannelijke runderen, de slachtpremie voor kalveren, de zoogkoeienpremie, de ooi-premie, 50% van de extensiveringspremie voor runderen, het ontkoppelde deel van de premie voor gedroogde voedergrassen en 25% van het ontkoppelde deel van de aardappelzetmeelpremie en de melkpremies. Volledige ontkoppeling.
Finland	Onderverdeling in 3 regio's. Zie verder Denemarken.
Frankrijk	Individuele bedrijfstoeslag. Akkerbouw: voor 25% gekoppeld (in de Overzeese gebieden volledig gekoppeld). Zoogkoeienpremie en de slachtpremie voor kalveren: volledig gekoppeld. Overige slachtpremies: 40% gekoppeld. Schapen en geiten: 50% gekoppeld.
Ierland	Individuele bedrijfstoeslag. Volledige ontkoppeling.
Nederland	Individuele bedrijfstoeslag. Volledige ontkoppeling, uitgezonderd de slachtpremie voor kalveren en voor volwassen runderen: 100% koppeling.
Oostenrijk	Individuele bedrijfstoeslag. Volledige ontkoppeling.
Verenigd Koninkrijk <i>Engeland</i>	Combinatie regionale en individuele toeslag. Toeslag in 7 jaar (2005-2012) omgezet van een 90% individuele toeslag (en 10% regionaal) tot een 100% regionale toeslag. Het landsdeel wordt in drie zones verdeeld: de 'ernstig benadeelde gebieden', die weer onder zijn verdeeld in heide en niet-heide gebieden en 'overige gebieden'. Volledige ontkoppeling.
<i>Noord Ierland</i>	Combinatie van een regionale en een individuele toeslag. De regionale toeslag bedraagt ten minste EURO 68/ha. Het resterende budget wordt toegewezen op basis van individuele rechten. Volledige ontkoppeling.
<i>Schotland</i>	Individuele toeslag. Volledige ontkoppeling.
<i>Wales</i>	Individuele toeslag. Volledige ontkoppeling.

Regionale toeslagen, voor- en nadelen

Invoering van een regionale toeslag leidt tot een herverdeling van de inkomenssteun met bijkomende inkomenseffecten, deze effecten treden niet op bij een toeslag op individuele basis. De grootte van de herverdelingseffecten hangt af van de regio-indeling: wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt tussen benadeelde en overige gebieden, of tussen bouw- en grasland. De toeslagen in de dierlijke sector zijn per ha hoger dan de toeslagen in de plantaardige sector. Het is te beredeneren dat bij regionalisering van de toeslagen de inkomensachteruitgang het grootst zal zijn voor bedrijven met veel dierpremies en weinig grond. Bedrijven met veel grond en vooral akkerbouwproductie gaan er dan op vooruit. Overigens zijn de gevolgen voor het inkomen van een regionale toeslag via een overgangsperiode te verzachten, door het geleidelijk overzetten van de bedrijfstoeslag in een regionale hectaretoeslag. Voor dit systeem kiest men in Engeland. Een combinatie van een individuele toeslag en een regionale toeslag - zoals zal worden toegepast in Denemarken, Duitsland en Noord-Ierland - werkt vergelijkbaar.

De inkomenseffecten zijn het grootste (politieke) bezwaar tegen de regionale variant. Vooralsnog lijkt in de Unie dan ook voorkeur te bestaan voor het verstrekken van de toeslagen op individuele basis. Voor lidstaten zijn er uiteraard meer redenen dan deze effecten om wel of niet te kiezen voor regionalisatie. Regionale toeslagen zijn - zeker als wordt gekozen voor één regio - eenvoudiger uit te voeren dan bedrijfstoeslagen. Er kan bijvoorbeeld geen discussie ontstaan over de hoogte van de historische rechten en de vraag of deze al dan niet als billijk moet worden beschouwd. In de zuivelsector heeft de introductie in 1984 van quota op basis van historische leveranties geleid tot jarenlange juridische procedures. Ook hoeven de toeslagrechten niet onafhankelijk van het grondgebruik te worden geadministreerd. Het effect op de grondmarkt is eenduidiger en voor alle hectares gelijk. De waarde van de toekomstige toeslagen zal in de grondprijs worden gekapitaliseerd, tenzij duidelijk zou zijn dat de toeslagen worden afgebouwd in de loop van de tijd. Op (langere) termijn zijn regionale toeslagen wellicht ook maatschappelijk meer acceptabel, als deze worden gezien als een premie om grond groen (in de landbouw) te houden.

Het is te verwachten dat de implementatie van de toeslagen in de lidstaten op termijn nog de nodige veranderingen zal ondergaan.

3.1.2 Hervorming suikerbeleid

De suikermarktordening is sinds de totstandkoming (1967) op hoofdlijnen gelijk gebleven. Met behulp van quota, die zijn afgestemd op de interne vraag naar suiker, wordt de productie beheerst. De prijs wordt ondersteund via interventie, in combinatie met invoerheffingen en uitvoerrestituties. De interventieprijs voor witte suiker is zo'n twee tot drie maal hoger dan de wereldmarktprijs. Alhoewel de wijze van ondersteuning - via de prijs - sterk afwijkt van de manier waarop de meeste landbouwproducten in de EU nu worden ondersteund - via directe inkomensvoetnoten - is tot nu toe afgezien van herziening van het suikerbeleid. De huidige marktordening is tot 1 juli 2006 verlengd. Het feit dat de marktordening niet al te zeer op de EU begroting drukte - bietentelers en suikerindustrie betalen via heffingen mee aan de kosten van het regime - en de kosten mede door de consument zijn gedragen, heeft daarin zeker meegespeeld.

De EU-consumptie en productie van suiker zijn - oogstschommelingen daargelaten - relatief stabiel. De invoer van suiker is echter gegroeid dankzij preferentiële invoerregelingen (zie kader). Vooral de Everything But Arms (EBA) regeling uit 2001 leidt tot een groeiende import van suiker.

Daar de EU reeds zelfvoorzienend is in suiker, moet een equivalente hoeveelheid van alle invoer met exportsubsidies op de wereldmarkt worden afgezet. Deze uitlaatklep is echter begrensd. De afspraken in het kader van de Uruguay-ronde (UR) beperken zowel de hoeveelheid suiker die met steun mag worden uitgevoerd als het budget dat kan worden gebruikt voor exportsubsidies. Dit leidt tot overschotten op de interne markt en noodzaakt tot verlaging van de EU-productiequota; dit mechanisme is al enkele malen toegepast. Al met al zou de invoer van suiker op basis van preferentiële invoerregelingen vanaf 2009 met 1,5 tot 3,5 miljoen ton kunnen groeien, oftewel zo'n 10 tot 25% van het huidige quotum in de EU-15 (EC, 2003b). Daarmee wordt de marktordening volledig uitgehouden.

De Europese Commissie heeft aan de Raad van Landbouwministers in september 2003 drie opties voorgelegd voor de suikermarktordening: status quo, volledige liberalisatie en gedeeltelijke liberalisering (EC, 2003b). Handhaven van de status quo is geen reële optie vanwege het hiervoor beschreven ondermijnende effect van ongebreidelde import. Ieder jaar zouden de interne quota verder omlaag moeten. Volledige liberalisatie lijkt politiek een brug te ver. Suikerproductie en -export van de EU zullen dan fors dalen, met bijbehorende inkomensgevolgen voor de bietentelers (Berkhout et al., 2003). Vermoedelijk zal men uitkomen op een gedeeltelijke liberalisatie waarbij het vooral de vraag is hoe ver de prijzen worden verlaagd, in hoeveel stappen, of en hoeveel compensatie plaatsvindt en of de quota verhandelbaar worden binnen de EU. Het EU-budget voor de landbouw is daarbij de beperkende factor. De ruimte voor toeslagen in de suikersector zal vooral gevonden moeten worden in het korten van de toeslagen voor andere producten.

Naar verwachting zal besluitvorming pas plaatsvinden als duidelijkheid bestaat over het WTO-panel inzake het suikerbeleid vanwege de consequenties die deze uitspraak kan hebben op de EU-marktordening. Deze uitspraak wordt in de tweede helft van 2004 verwacht (zie ook paragraaf 2.5.3).

3.1.2 Plattelands- en structuurbeleid

Versterking van de tweede pijler van het GLB is een belangrijk doel van de GLB-hervorming van 2003 (EC, 2003c). De tweede pijler is in 2000 geïntroduceerd en omvat het EU-plattelandsbeleid. In de periode 2000-2006 besteedt de EU hieraan jaarlijks circa 4,3 miljard euro, wat overeenkomt met zo'n 10% van het totale budget voor het GLB (EC, 1999). De versterking van de tweede pijler bestaat uit het toevoegen van een aantal maatregelen op het gebied van voedselkwaliteit, dierenwelzijn, steun voor het gebruik van bedrijfsadviseringsdiensten door boeren, en hulp bij het voldoen aan de EU-normen op het gebied van milieu, de gezondheid van mens, dier of plant, het dierenwelzijn en de arbeidsveiligheid. Verder wordt de bergboerenregeling uitgebreid met gebieden die onder de Vogel- en Habitatrichtlijn vallen. Voor deze nieuwe maatregelen wordt echter geen extra budget beschikbaar gesteld: het is de bedoeling om het budget van de tweede pijler te verhogen via afroeping van de eerste pijler (de zogenoemde modulatie). Naar schatting komt er op die manier jaarlijks 1,2 miljard

Preferentiële invoerregelingen voor suiker

Het ACS-suikerprotocol

Dit is de oudste preferentiële invoerregeling voor suiker. In het kader van deze regeling mogen 16 landen uit Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan 1,19 miljoen ton suiker afzetten op de EU-markt tegen een prijs die iets onder de EU-prijs voor suiker ligt.

De Everything But Arms regeling

De 48 (met India erbij 49) minst ontwikkelde landen (MOL's) mogen in het kader van de Everything But Arms (EBA) regeling uit februari 2001 hun producten heffingvrij en zonder limiet aan de hoeveelheid uitvoeren naar de EU, wapens uitgezonderd. De EBA vormt in feite de verlenging van het Algemeen Preferentieel Stelsel, op basis waarvan ontwikkelingslanden preferentiële toegang hadden tot de EU-markt.

Voor suiker is in de EBA-regeling een uitzondering gemaakt. Voor de periode 2001/02 tot 2005/06 gelden quota. Het quotum bedroeg in eerste instantie 74.185 ton, maar wordt jaarlijks verhoogd met 15%. Buiten deze quota gelden de normale invoerrechten.

Vanaf 2006/07 worden de invoerrechten voor de invoer in vier jaar afgebouwd; per 1 juli 2006 met 20%, 1 juli 2007 met 50%, 1 juli 2008 met 80% en met ingang van 1 juli 2009 is de invoer volledig vrij. De prijs voor deze suiker ligt iets onder de EU-prijs. De mogelijke export van (ruwe) suiker die daardoor op gang kan komen naar de EU wordt geschat tussen de 0,9 en 2,7 miljoen ton.

De Balkan-regeling

De Balkan-regeling biedt Albanië, Bosnië-Herzegovina, Kroatië, de voormalige republiek Joegoslavië, Servië en Montenegro sinds eind 2001 de mogelijkheid in deze landen geproduceerde suiker naar de EU te exporteren, vrij van heffingen. Er is geen afspraak over de prijs. De potentiële export wordt geschat tussen de 0,5 en 0,9 miljoen ton.

Over de voor- en nadelen van preferentiële invoer lopen de meningen uiteen. De baten in de vorm van markttoegang en hogere prijzen komen terecht bij de kleine bevoordeelde groep die mag leveren aan de EU. Herziening - bijvoorbeeld prijsverlaging of vergrote markttoegang - van de EU-suikermarktordening leidt tot erosie van deze voordelen. De ACP- en EBA-landen pleiten dan ook voor behoud van de huidige EU-suikermarktordening, maar met lagere interne quota en hogere invoerquota (AgraEurope, 2004). Verschillende studies geven aan dat vergroting van de markttoegang tot de EU vooral gunstig zal uitpakken voor grote suikerproducerende landen als Brazilië en Thailand ten nadele van de armste ontwikkelingslanden - waarvan sommigen nu baat hebben bij de preferentiële regelingen (Berkhout et al., 2003).

euro beschikbaar voor de tweede pijler (EC, 2003c), wat een budgetverhoging van ruim een kwart betekent.

3

3.1

Tweede pijler nog steeds vooral landbouwbeleid

De Commissie stelt dat de leefbaarheid van het Europese platteland niet alleen afhangt van boeren, maar dat andere groepen daarin ook een belangrijke rol spelen (EC, 2003d). Toch is het EU-plattelandsbeleid voornamelijk op de landbouwsector gericht. Daar brengen de nieuwe hervormingsmaatregelen geen verandering in. Voor de EU-15 als geheel wordt in de huidige programmeringsperiode 2000-2006 ongeveer 40% van het budget van de tweede pijler besteed aan herstructurering van de landbouwsector, 50% aan landbouwmilieumaatregelen en 10% aan maatregelen over de grenzen van de landbouwsector heen (EC, 2003e). Opvallend is dat het aandeel in de uitgaven voor de niet-landbouwmaatregelen, zoals steun voor basisvoorzieningen op het platteland, stimulering van toerisme en ambachten, en dorpsrenovatie, in alle EU-lidstaten dicht in de buurt van 10% ligt, terwijl de aandelen van landbouwherstructureringsmaatregelen en landbouwmilieumaatregelen tussen de landen veel meer uiteenlopen.

In november 2003 heeft EU-commissaris Fischler een Conferentie in Salzburg georganiseerd over de toekomst van het plattelandsbeleid. Volgens de verklaring die na afloop werd verspreid, wordt handhaving van het concurrentievermogen van de landbouwsector als hoofddoel van het EU-plattelandsbeleid gezien (EC, 2003f). Naast landbouw zou het plattelandsbeleid echter ook moeten zijn afgestemd op alle bewoners van het platteland. Uit de verklaring kan worden afgeleid dat de huidige situatie in het plattelandsbeleid met een sectorale en territoriale poot voorlopig zal blijven voortbestaan. Wel nieuw is het voornemen van Fischler om het EU-plattelandsbeleid na 2006 uit één fonds te financieren, omdat de huidige wijze van financiering uit twee verschillende fondsen (EOGFL-Garantie en EOGFL-Oriëntatie) tamelijk ondoorzichtig is.

Tijdelijk plattelandsontwikkelingsinstrument in nieuwe lidstaten

Ten behoeve van de nieuwe lidstaten is een tijdelijk plattelandsontwikkelingsinstrument in het leven geroepen, dat tot 2006 van kracht zal zijn. Het omvat behalve alle maatregelen uit het menu van het EU-plattelandsbeleid, ook een aantal specifieke maatregelen gericht op de plattelandsproblemen in de nieuwe lidstaten, zoals de herstructurering van semi-zelfvoorzienende bedrijven en het opzetten van producentengroeperingen (EC, 2003d). Om gebruik te kunnen maken van het EU-plattelandsbeleid moet elke nieuwe lidstaat een Plattelandsontwikkelingsplan opstellen. Het budget voor het EU-plattelandsbeleid voor de nieuwe lidstaten voor de periode 2004-2006 bedraagt 5,8 miljard euro, waarvan de helft is bestemd voor Polen. Daarnaast komen alle nieuwe lidstaten met uitzondering van Cyprus in aanmerking voor steun uit hoofde van doelstelling 1 van het EU-structuurbeleid.

Regionale inkomensverschillen in de EU-15 iets kleiner

Het EU-structuurbeleid beoogt de sociaal-economische verschillen tussen de EU-regio's te verkleinen. Een fors deel van de steun is gericht op regio's met een laag inkomen (doelstelling 1-gebieden), die vooral in de vier cohesielanden (Ierland, Spanje, Portugal en Griekenland) en Duitsland en Italië liggen.

Nederlandse POP omvat teveel maatregelen

Om het EU-plattelandsbeleid uit te voeren, kunnen nationale of regionale overheden kiezen uit een 'menu' van 22 maatregelen. De keuze wordt neergelegd in een zogenaamde plattelandsontwikkelingsplan (POP), dat geldt voor de periode 2000-2006. Nederland heeft in totaal 16 maatregelen gekozen. Uit de tussentijdse evaluatie van het Nederlandse POP komt naar voren dat het grote aantal plattelandsmaatregelen tot een complex, ondoorzichtig en moeilijk toetsbaar programma leidt, waarbij de vele schijven waarover het POP loopt administratieve inefficiëntie in de hand werken (Ecorys en Grontmij, 2003). Desondanks ligt de financiële voortgang van het Nederlandse POP redelijk op schema. Dat is belangrijk, omdat financiële middelen die in een bepaald jaar niet worden uitgegeven, terug naar Brussel moeten. Vooral bij maatregelen waarvoor veel budget is uitgetrokken, zoals herverkaveling, waterbeheer en milieubehoud, is de voortgang goed. Daarentegen is er sprake van financiële onderuitputting bij een aantal maatregelen met een relatief klein budget, zoals verwerking en afzet van landbouwproducten, overige bosbouwmaatregelen en diversificatie van bedrijvigheid. Als oorzaak voor de onderuitputting wordt onder meer gewezen op trage besluitvorming, vertraging in de selectie van projecten en gebrek aan belangstelling bij de potentiële eindbegunstigden.

Ook LEADER+ is in 2003 aan een tussentijdse evaluatie onderworpen. Het blijkt dat de druk om het geld op tijd te besteden vaak ten koste gaat van de innovativiteit van projecten. Verder worden vraagtekens gezet bij de selectie van de groepen: gebiedscriteria zijn doorslaggevend geweest om plaatselijke groepen een LEADER+-status te geven, niet het bestaan van partijen die op een innovatieve manier de plattelandsontwikkeling willen bevorderen (ECORYS-NEI, 2003).

Uit het Derde Cohesierapport (EC, 2004) blijkt dat in de periode 1994-2001 de groei van het inkomen per hoofd in de cohesielanden hoger lag dan het EU-15 gemiddelde van 2% per jaar. In Spanje, Portugal en Griekenland nam het inkomen per hoofd in deze periode jaarlijks met zo'n 3% toe, in Ierland zelfs met 8%. In de overige doelstelling 1-gebieden groeide het inkomen per hoofd in hetzelfde tempo als het EU-gemiddelde. Al met al zijn de verschillen in inkomen per hoofd sinds het begin van de jaren '90 zowel tussen landen als tussen regio's in de EU-15 kleiner geworden.

In het Derde Cohesierapport doet de Europese Commissie ook voorstellen voor een vereenvoudiging van het EU-structuurbeleid voor de volgende programmeringsperiode 2007-2013. De Commissie wil het aantal doelstellingen van het beleid reduceren tot drie: steun voor achterblijvende regio's, regionale concurrentiekracht en werkgelegenheid, territoriale samenwerking. Ook wil de Commissie de complexe programmering veranderen door met globale strategische documenten per lidstaat te gaan werken. Binnen het kader van zo'n document kunnen vervolgens programma's worden ingediend, die slechts door één fonds worden gefinancierd. De tweede pijler van het GLB valt vooralsnog buiten deze plannen.

3.1.3 Uitvoeringskosten Europees landbouwbeleid in Nederland

Uitvoering van beleid brengt activiteiten met zich mee zoals het toekennen van subsidies en controles op de rechtmatigheid van aanvragen. Aan deze activiteiten hangt een kostenplaatje. Dit geldt ook voor de uitvoering van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). De indruk bestaat dat de kosten van de uitvoering van Europese regelingen stijgen. Deze kosten moet Nederland zelf betalen. Het streven van Nederland is nu juist deze kosten terug te dringen.

Uit onderzoek naar de uitvoering en kosten van een aantal Europese subsidiemaatregelen - de steunregeling voor producenten van akkerbouwgewassen, exportrestituties voor zuivelproducten, de stimuleringsregelingen agrarisch natuurbeheer en biologische landbouwproductie - blijkt dat de efficiëntie van de uitvoering in Nederland hoog is. Dit ondanks de veelal complexe en in de loop der tijd veelvuldig veranderende regelgeving, waarbij aan de nationale instanties meestal weinig vrijheid is gegund in de wijze waarop de regels uitgevoerd moeten worden (Bogaardt et al., 2004). De kosten van de uitvoering zijn de afgelopen jaren gestegen, maar daar staat tegenover dat ook meer subsidie is uitgekeerd. In het onderzoek is overigens enkel gekeken naar de kosten voor de uitvoerende organen in Nederland, zoals productschappen en betaalorganen. De kosten voor agrariërs (de begunstigten) zijn niet meegenomen, alhoewel het Nederlandse kabinet ook streeft naar een verlaging van de administratieve lasten voor deze groep.

De efficiëntie is beoordeeld op basis van de zogenaamde transactie-efficiëntie, waarbij de transactiekosten worden gerelateerd aan de totale subsidieontvangsten. Hoe dichter bij 1, hoe efficiënter de regelingen zijn uitgevoerd. Voor de onderzochte maatregelen wordt deze geschat tussen de 0,94 en 0,98.

De efficiëntie in de uitvoering kan - mede - verklaard worden uit de lange ervaring in het verstrekken van deze subsidies, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de exportrestituties voor zuivel. Deze ervaring weegt dan op tegen wijzigingen in de regeling, zoals meer gedifferentieerde restituties, die extra kosten meebrengen. De lange ervaring geldt in mindere mate voor de steunregeling voor akkerbouwgewassen, voor deze regeling speelt mee dat de akkerbouwtoeslagen in Nederland vooral via de zogenaamde vereenvoudigde - en daarom relatief uniforme - regeling worden uitgekeerd. De regelingen voor natuurbeheer en biologische landbouw zijn beide tamelijk complex; aanvragers hebben veel keuzemogelijkheden en de controle per aanvraag kost relatief veel tijd. De efficiëntie bij deze regelingen is vooral te danken aan de hoge subsidies die worden uitgekeerd, welke opwegen tegen de hogere uitvoeringskosten.

3.2 Uitgaven landbouwbeleid

De uitgaven voor de landbouw in de EU-15 in 2004 zijn begroot op 44,8 miljard euro, evenveel als in 2003. De begrote uitgaven voor de eerste pijler (markt- en prijsbeleid) dalen licht naar 40 miljard euro. De uitgaven voor plattelandontwikkeling stijgen met iets meer dan 2% en zijn begroot op 4,8 miljard euro. Voor de nieuwe lidstaten is voor 2004 570 miljoen euro uitgetrokken voor het markt- en

prijnsbeleid, dat wat betreft de directe toeslagen gefaseerd zal worden ingevoerd. De toeslagen zullen geleidelijk worden verhoogd tot het niveau van de huidige EU-lidstaten. Voor de tweede pijler zijn de uitgaven in 2004 voor de toegetreden landen 2004 begroot op 1,7 miljard euro.

Naast een voorzichtige verschuiving van geld van de eerste naar de tweede pijler, is een grotere verschuiving gaande van de dierlijke naar de plantaardige producten. Van de genoemde 40 miljard euro is 69% bestemd voor plantaardige producten. In 1990 was dit aandeel nog geen 60% en in 1985 zelfs nog niet de helft van alle uitgaven. Door de invoering van de hectaretoeslagen moet sinds begin jaren negentig een jaarlijks terugkerend bedrag worden uitgekeerd. In de dierlijke sector wordt ook gewerkt met directe toeslagen voor de verschillende diersoorten, maar door de melkquotering (sinds 1984) zijn er tegenwoordig nauwelijks uitgaven voor de zuivelsector. De invoering van toeslagen in de zuivelsector zal dit beeld op termijn weer veranderen.

De verschuiving van prijsondersteuning naar directe toeslagen heeft ook invloed gehad op de verdeling van de landbouwuitgaven over de verschillende lidstaten. Landen met relatief veel niet grondgebonden agrarische takken als Denemarken en Nederland zien hun aandeel in de ontvangsten naar verhouding teruglopen (tabel 3.2). Het grote verschil voor Nederland tussen het aandeel in de uitgaven en het aandeel in de agrarische productiewaarde vloeit vooral voort uit het grote aandeel van niet door het GLB ondersteunde sectoren, zoals de intensieve veehouderij en de tuinbouwsector in de productiewaarde (in 2003 circa 55%, zie ook tabel 7.1).

Tabel 3.2

Verdeling (%) van de GLB-uitgaven en de agrarische productiewaarde van de EU-15 naar lidstaat, 1995-2002

	1995	1998	1999	2000	2001	2002	Agrarische productiewaarde (2002)
België	4,7	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,5
Denemarken	4,0	3,0	3,2	3,2	2,6	2,8	2,9
Duitsland	15,6	14,3	14,5	13,9	14,0	15,7	14,5
Griekenland	7,1	6,6	6,5	6,4	6,2	6,1	4,3
Spanje	13,2	13,7	13,2	13,5	14,7	13,7	13,1
Frankrijk	24,2	23,2	23,6	22,2	22,0	22,6	22,6
Ierland	4,1	4,2	4,2	4,1	3,8	4,0	2,0
Italië	9,7	10,7	11,8	12,4	12,7	13,1	15,2
Luxemburg	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Nederland	5,6	3,5	3,3	3,5	2,7	2,6	7,0
Oostenrijk	0,3	2,2	2,1	2,5	2,5	2,5	2,0
Portugal	2,0	1,6	1,7	1,6	2,1	1,7	2,2
Finland	0,2	1,5	1,4	1,8	1,9	1,9	1,5
Zweden	0,2	2,0	1,9	2,0	1,9	1,9	1,6
Ver. Koninkrijk	8,6	11,1	9,9	10,0	10,4	8,4	8,5

Bron: EOGFL-jaarverslagen en Eurostat.

3.3 Uitbreiding Europese Unie

3

3.3

Op 1 mei 2004 is de Europese Unie uitgebreid met tien nieuwe landen. De oorspronkelijke Unie van zes werd in 1973 uitgebreid met drie nieuwe lidstaten (het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken). Na de toetreding van Griekenland (1981) en Spanje en Portugal (1986) volgde in 1995 de uitbreiding met Zweden, Finland en Oostenrijk naar 15 landen. De uitbreiding van dit jaar is relatief fors van omvang. De toename met tien lidstaten is weliswaar groot, maar qua bevolkingstoename was de toetreding van Spanje en Portugal bijna net zo groot. Met ruim 75 miljoen inwoners in de nieuwe lidstaten groeit de bevolking van de EU-15 met 20% (tabel 3.3). De inkomens in de nieuwe lidstaten liggen ver onder het gemiddelde van de EU-15. Ook de werkloosheid ligt in een aantal nieuwe lidstaten op een aanzienlijk hoger niveau.

De oppervlakte cultuurgrond neemt met ruim een kwart toe, terwijl de agrarische productiewaarde slechts een tiende groter is. De extra cultuurgrond zorgt op termijn voor een verhoging van de landbouwproductie met 10-20%. Vooruitzichten voor de middellange termijn wijzen er op dat het productiepotentieel vooralsnog niet volledig benut zal worden.

Tabel 3.3

De nieuwe lidstaten vergeleken met EU-15 en Nederland, 2002

	Oppervlakte (1.000 km ²)	Bevolking (mln.)	BBP/inwoner (1.000 PPS)	Werkloosheid (in % van beroepsbevolking)	Arbeidskrachten (mln.)
Nederland	35,5	16,1	27,1	2,7	8,2
EU-15	3.234,3	377,8	24,1	7,7	163,0
EU-25	3.972,9	451,7	22,0	8,7	191,9
Tsjechië	78,9	10,2	15,3	7,0	4,8
Estland	45,3	1,4	10,0	9,4	0,6
Cyprus	9,3	0,7	17,4	3,9	0,3
Letland	64,6	2,3	8,5	13,2	1,0
Litouwen	65,3	3,5	9,4	13,0	1,4
Hongarije	93,0	9,9	13,4	5,6	3,8
Malta	0,3	0,4	16,6	5,2	0,1
Polen	312,7	38,2	9,6	19,9	13,8
Slovenië	20,3	2,0	17,7	5,9	0,9
Slowakije	49,0	5,4	11,3	18,7	2,1

Bron: Europese Commissie.

Het aantal arbeidskrachten in de landbouw groeit met 60% dankzij de uitbreiding. Deze groei staat in schril contrast met de toename van het totale aantal arbeidskrachten, dat met 18% toeneemt. Daaruit blijkt het relatief grote aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid in de nieuwe landen. Van de beroepsbevolking is ruim 13% werkzaam in de landbouw, voor de EU-15 is dit slechts 4%. Vooral in Polen, Letland en Litouwen werkt een groot deel van de werknemers in de agrarische sector (tabel 3.4).

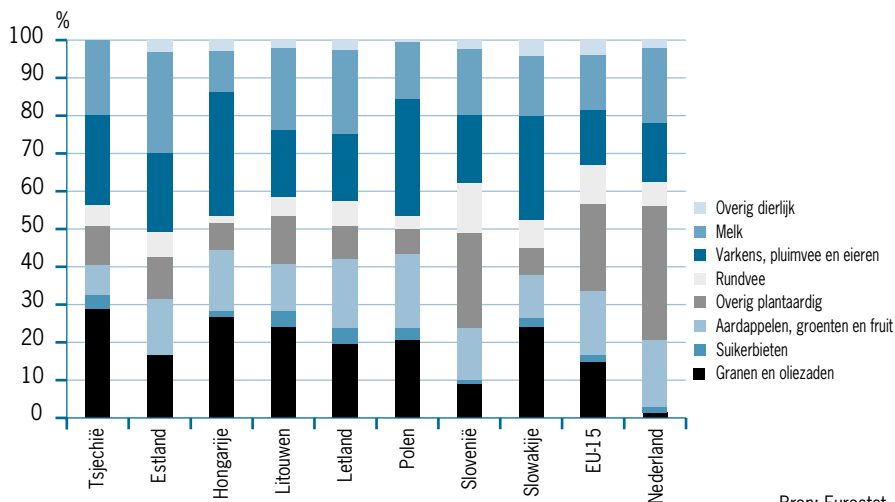
Het Europese landbouwbeleid zal direct van toepassing zijn, uitgezonderd de directe toeslagen in het kader van het markt- en prijsbeleid. Deze zullen gefaseerd worden ingevoerd. In 2004 bedragen deze toeslagen voor de boeren in de nieuwe lidstaten 25% van de premies die de boeren in de huidige EU-15 ontvangen. Berekeningen van de Europese Commissie geven aan dat zelfs zonder directe toeslagen de inkomens in de landbouw in de acht Centraal Europese landen met 30% stijgen (Fischler, 2004). Figuur 3.1 geeft de aandelen aan van de verschillende onderdelen in de landbouw in de totale productiewaarde. In vergelijking met het gemiddelde van de EU-25 is het aandeel van de plantaardige sectoren wat geringer en het aandeel van vooral de varkens en pluimveehouderij wat groter dan gemiddeld in de EU-15.

Tabel 3.4**De landbouw in de nieuwe lidstaten, 2002**

	Oppervlakte cultuurgrond (mln. hectare)	Aandeel van de landbouw in werkgelegenheid (%)	Productiewaarde agrarische sector (mln. euro)	Aandeel van de landbouw in BBP (%)
Nederland	1,9	2,9	20,1	2,0
EU-15	130,8	4,0	286,4	1,6
EU-25	167,0	5,4	314,4	1,7
Tsjechië	3,7	4,9	3,3	1,2
Estland	0,9	6,5	0,5	2,9
Cyprus	0,1	5,4	.	.
Letland	2,4	15,3	0,6	2,9
Litouwen	3,5	18,6	1,1	2,1
Hongarije	5,9	6,1	6,1	3,1
Malta	0,0	2,1	0,1	1,9
Polen	16,9	19,6	13,2	2,5
Slovenië	0,5	9,7	1,1	2,1
Slowakije	2,2	6,6	1,7	2,1

Bron: Europese Commissie.

Figuur 3.1 Verdeling (%) van de agrarische productiewaarde in de nieuwe lidstaten, 2002

Bron: Eurostat.

De werkgelegenheid in de voedingsmiddelenindustrie daalt in de meeste landen nog steeds vanwege de voortgaande herstructurering (IAMO, 2003). De omschakeling van de vele kleine bedrijven naar grotere bedrijven zorgt voor een tweedeling. De kleine bedrijven van voor de transitie staan tegenover de grotere bedrijven die voldoen aan de hoge eisen van kwaliteit en hygiëne en kunnen concurreren op de EU-markt. Vooral in de Baltische Staten heeft dit proces zich versneld doorgezet door de economische crisis in Rusland in 1998-1999. Daardoor werden deze landen gedwongen zich sneller te richten op alternatieve markten, zoals de EU-15.

De voedingsmiddelenindustrie neemt gemiddeld 20% van de productiewaarde van de totale industrie voor haar rekening. Het aandeel is het grootst in de Baltische Staten, Letland staat met 31% bovenaan. De drie belangrijkste industrieën in de toetredende landen zijn de zuivel-, de vlees- en de drankenindustrie. In de Baltische Staten is in Estland en Letland het aandeel van de visverwerkende industrie relatief groot. Dit geldt in iets mindere mate voor Litouwen.

Landenbeschrijvingen

Dit kader schetst een beknopt beeld van de agrarische sector van acht nieuwe lidstaten van de EU; Malta en Cyprus zijn niet meegenomen vanwege de geringe betekenis van de landbouw. De informatie is vooral afkomstig uit de landenrapporten van de EC, tenzij anders vermeld (www.europa.eu.int).

Estland

Sinds 1992 is het aandeel van de agrarische sector in het BNP teruggelopen van 12% tot minder dan 3%. Ten tijde van het Sovjetregime was er een grote export van zuivel en vlees, nu is ook de export van plantaardige producten en dranken van belang. De zuivel neemt ruim 40% van de agrarische export voor rekening. De handelsbalans is negatief, dit geldt ook voor de agrarische.

De agrarische structuur is sterk veranderd. De staatsbedrijven kwamen weer in handen van de oorspronkelijke eigenaren, het aantal privé-bedrijven werd ruim vijfmaal zo groot. Het merendeel van de agrarische bedrijven bestaat nu uit familiebedrijven. Tachtig procent van de bedrijven heeft minder dan 10 ha cultuurgrond en bezit minder dan 10% van de totale oppervlakte.

De productiewaarde van de voedingsmiddelenindustrie steeg licht tussen 1995 en 1999. De werkgelegenheid daalde met meer dan 20%. De zuivelindustrie is de belangrijkste bedrijfstak met bijna een kwart van de omzet. De voedingsmiddelenindustrie is nu geheel in particuliere handen. Vooral branches met een hoge toegevoegde waarde en een duidelijke marktleider zijn aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders. Dit geldt voor de vleesverwerkende industrie, de zuivelindustrie en de bierindustrie, maar niet voor de zeer arbeidsintensieve visverwerkende industrie.

Letland

De waarde van de agrarische productie daalde met bijna 60% de laatste tien jaar. De oppervlakte akkerbouwgewassen bleef vrijwel gelijk, maar de veestapel is enorm gereduceerd. De omvang van de rundvee- en pluimveestapel is nog slechts 30% van die uit 1992. De daling van het aantal schapen was nog groter, terwijl het aantal varkens sinds 1992 meer dan halveerde. Letland is netto-importeur van landbouwproducten. De agrarische handel richt zich grotendeels op Oost-Europese landen.

Het aantal bedrijven in Letland is sinds 1994 flink afgenomen, de gemiddelde bedrijfsoppervlakte is het laatste decennium meer dan verdubbeld. Ongeveer een derde van de bedrijven is nu familiebedrijf met een gemiddelde bedrijfsgrootte van circa 25 ha. Er zijn relatief weinig collectieve bedrijven, maar deze hebben een oppervlakte van gemiddeld bijna 500 ha.

De voedingsmiddelenindustrie heeft veel te lijden gehad van de teruglopende agrarische productie. De werkgelegenheid nam fors af. Door de privatisering van de industrie ontstonden veel kleine bedrijfjes, bijvoorbeeld in de zuivel- en vleesindustrie. De Letlandse voedselindustrie is versnipperd en de capaciteit wordt daardoor niet volledig benut. De zuivelindustrie is de belangrijkste industrie.

Litouwen

Van de totale gezinsuitgaven in Litouwen wordt ongeveer 40% besteed aan voedings- en genotmiddelen, het hoogste percentage van de nieuwe lidstaten. Ook in Litouwen daalde de waarde

van de agrarische productie na de transitie aanzienlijk. De plantaardige productie daalde slechts licht, maar van de veehouderijproductie is nog slechts een derde over. Melk is met een aandeel van 20% het belangrijkste product. De handelsbalans van Litouwen is negatief. Dit geldt in mindere mate voor de agrarische handelsbalans. De export van Litouwse goederen gaat voor bijna de helft naar de EU-15, maar de agrarische export (zoals zuivelproducten) 'slechts' voor een derde.

Voor de onafhankelijkheid werd de agrarische productie vooral gerealiseerd op staatsbedrijven, waarvan er in 1992 1200 waren. In de eerste jaren na de transitie werden deze bedrijven gereorganiseerd en omgevormd tot private bedrijven. De familiebedrijven (ruim 280.000) hebben nu het grootste gedeelte (60%) van de cultuurgrond in handen, terwijl dat aan het begin van de transitie 1% was. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte is ongeveer 6 ha.

In de voedingsmiddelensector was sprake van een overcapaciteit aan arbeid van 30-50%. De herstructurering en de daarmee gepaard gaande faillissementen zijn in een aantal sectoren (vooral de zuivel- en vleesverwerking) achter de rug. De overheid heeft nog nauwelijks belangen in de voedselindustrie. Dit geldt niet voor de alcoholstokerijen, die nu worden geprivatiseerd. Sinds 1995 zijn de buitenlandse investeringen verviervoudigd. De buitenlandse investeerders richten zich vooral op die bedrijven met een exportbelang, zoals de tabaksector, de brouwerijen en enkele gespecialiseerde zuivelondernemingen. De zuivelindustrie is de grootste bedrijfstak met een aandeel van zo'n 30% in de totale productie en van bijna 27% in de werkgelegenheid.

Polen

De Poolse landbouw is de afgelopen tien jaar niet veel veranderd. De landbouw is kleinschalig en kent weinig gespecialiseerde bedrijven. Twee derde van de veehouderijbedrijven heeft minimaal twee verschillende diersoorten op het bedrijf. De melkopbrengsten per koe zijn in de laatste jaren aanzienlijk toegenomen, maar zijn toch nog slechts tweederde van het EU-gemiddelde.

De rundvleesproductie is vooral een bijproduct van de melkveehouderij. Sinds 1990 is de buitenlandse handel van Polen enorm toegenomen. De import werd ruim 3,5 keer zo groot, terwijl de export meer dan verdubbelde. Bijna 70% van de handel (zowel import als export) vindt nu plaats met de huidige EU-15. Het agrarische aandeel is zowel aan de in- als uitvoerkant beperkt, rond de 7 respectievelijk 8%.

In het socialistische tijdperk was slechts 20% van de oppervlakte landbouwgrond in Polen in handen van de collectieve bedrijven. Na de omwenteling is de grond geleidelijk in handen gekomen van particuliere bedrijven. De structuur van de landbouw verschilt per regio. In het noorden en westen wordt de landbouw gedomineerd door grote bedrijven, in de overige regio's zijn juist veel kleinschalige boerderijen. Zowel het aantal kleine als het aantal grote bedrijven neemt toe. De groei van de kleine bedrijven geeft aan dat er weinig alternatieven zijn qua werkgelegenheid. Dit zal de noodzakelijke herstructurering van de Poolse landbouw belemmeren.

De voedingsmiddelensector is een van de meest dynamische in Polen en daardoor erg aantrekkelijk voor buitenlandse investeerders. Polen is een van de weinige landen waar de afzet van en de werkgelegenheid in de voedingsmiddelenindustrie steeg. Ongeveer 10% van de voedselindustrie is in handen van de overheid. Dit geldt vooral voor de alcoholdistilleerderijen en de suikerindustrie. Ondanks een tendens naar grotere bedrijven blijft de concentratie van de industrie achter bij het EU-gemiddelde.

De midden- en kleinbedrijven nemen meer dan de helft van de werkgelegenheid voor hun rekening. Een deel van de industrie voldoet al aan de hoge EU-eisen op het gebied van voedselkwaliteit. De exportmogelijkheden, vooral vers fruit en verwerkte groente en fruit, lijken daardoor goed.

Tsjechische Republiek

In de eerste helft van de jaren negentig daalde de agrarische productiewaarde, daarna stabiliseerde de productie. Vooral de veestapel kromp en daaraan gekoppeld de oppervlakte voedergewassen. Dit laatste werd deels gecompenseerd door een groeiend areaal oliezaden. De productie van melk en vlees nam af, enkel de productie van pluimveevlees steeg het laatste decennium en werd daarmee groter dan de rundvleesproductie. Tsjechië is netto-importeur van landbouwproducten. Dranken en tabak zijn de belangrijkste exportproducten, deze nemen samen 20% van de agrarische export voor hun rekening.

Bij de herstructurering in de periode 1992-1994 is grond van staatsbedrijven overgedragen aan de voormalige eigenaren en aan particuliere agrarische bedrijven. Het aantal bedrijven is zo flink toegenomen. Het gemiddelde familiebedrijf is ongeveer 18 ha groot. De grote bedrijven tellen gemiddeld bijna 900 ha en bezitten drie kwart van de grond.

In de Tsjechische republiek zijn nog drie bedrijven in de voedingsmiddelenindustrie in staatshanden, de rest is particulier. De bedrijfstak is flink gegroeid, de teruggang in de werkgelegenheid was beperkt. De zuivel- en drankenindustrie zijn de belangrijkste takken. De industrie was voor de transitie sterk geconcentreerd. Voor de zuivel-, graan- en suikerindustrie is dit nu weer het geval, na de aanvankelijke opsplitsing van de grote staatsbedrijven. In andere sectoren, zoals de groente- en fruitindustrie en de drankenindustrie is juist geen sprake van sterke concentratie. Buitenlandse investeringen vinden vooral plaats in bedrijfstakken met goede potentiële exportmogelijkheden, zoals de drankenindustrie.

Hongarije

Na een sterke daling van de agrarische productie in de periode tot 1995, bleef de productie daarna op peil. Nu ligt de productie op ongeveer driekwart van die in 1990. De afname in de dierlijke sector was met 30% sterker dan in de overige sectoren. De daling van de melkveestapel in Hongarije vanaf 1990 (bijna 20%) werd voor een groot deel gecompenseerd door een hogere melkgift. Vanaf 1993 is de melkproductie vrijwel op hetzelfde niveau gebleven. De belangrijkste productietak, de varkenshouderij, bleef redelijk stabiel. De export van vlees heeft het grootste aandeel in de afzet van agrarische producten.

Hongarije is een van de weinige nieuwe lidstaten met een positieve agrarische handelsbalans. De landbouw heeft een aandeel in de totale export van bijna 10%. Minder dan de helft van de export gaat naar de EU-15, de rest gaat grotendeels naar de andere Oost-Europese landen en de voormalige Sovjet-Unie.

Sinds 1991 is het aantal bedrijven in Hongarije afgenomen van 1,4 miljoen tot minder dan een miljoen. De meerderheid van de bedrijven is nu een familiebedrijf met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 4 hectare. Deze bedrijven hebben ongeveer 60% van de oppervlakte cultuurgrond in bezit. De overige 8.000 bedrijven hebben de resterende 40% in gebruik. De kleinere bedrijven zijn vooral gelegen rond de steden. Dit heeft mede te maken met alternatieve werkgelegenheid.

De privatisering van de voedingsmiddelenindustrie was in 1997 al gerealiseerd. Het aantal bedrijven nam aanvankelijk fors toe, maar is na 1996 geleidelijk verminderd. Nu lijkt de structuur zich weer te ontwikkelen naar een sterke concentratie van bedrijven. Zo hebben in de olieverwerking-, zetmeel- en visverwerkende industrie de drie grootste bedrijven vrijwel de gehele productie in handen. Naast de vleesindustrie spelen vooral de dranken-, groenten en fruit- en zuivelindustrie een belangrijke rol. Het aandeel van de voedingsindustrie in de totale export nam toe van 12% in 1992 tot 20% in 2002. De belangrijkste exportproducten zijn vlees en vleesproducten.

Slowakije

De productie van plantaardige producten bleef ook na de transitie vrijwel op niveau. In de veehouderij nam de productie van pluimveevlees na 1992 toe, in tegenstelling tot die van andere vleessoorten. Het aantal varkens en melkkoeien daalde met een derde, de melkproductie nam slechts met 12% af doordat de melkproductie per koe met meer dan 40% steeg sinds 1993.

In Slowakije daalde het aantal agrarische bedrijven sinds 1994 met een derde, de oppervlakte cultuurgrond per bedrijf nam met bijna 70% toe. De huidige bedrijven zijn gemiddeld anderhalf keer zo groot als voor de omschakeling (306 ha). Ongeveer 80% van de bedrijven is een familiebedrijf. Er is nog slechts 1 staatsbedrijf over. De grond van de overige staatsbedrijven is overgedragen aan besloten vennootschappen, die nu bijna een kwart van het agrarische oppervlak bezitten.

De voedingsmiddelenindustrie is volledig geprivatiseerd. De problemen zijn groot: enorme overcapaciteit, slechte concurrentiepositie, verouderde technieken. Het overheidsbeleid is erop gericht om de bedrijven in de voedingsmiddelenindustrie te moderniseren en te herstructureren. Voor de sectoren die naar de EU willen exporteren (zuivel, vlees, dranken) is het van belang te voldoen aan de EU-eisen. Slechts 6% van de bedrijven richt zich op export naar de EU.

Slovenië

In tegenstelling tot andere landen is de agrarische productie in Slovenië vanaf 1992 gegroeid, vooral in de veehouderijsector. In de plantaardige teelten was er een lichte daling. De laatste jaren is er een gespecialiseerde rundvleesproductie ontstaan. Slovenië is netto-importeur van landbouwproducten. De export van agrarische producten, zoals dranken en zuivel, gaat voor minder dan een derde naar de EU-15. Het zijn vooral ruwe agrarische producten die hun weg naar de EU-15 vinden, zoals tabak.

Ook voor de onafhankelijkheid was het grootste deel van de landbouwgrond al in handen van kleine particuliere bedrijven. Op grond van wetgeving uit 1953 was de maximale grootte van een particulier landbouwbedrijf 10 ha. Als het bedrijf groter werd dan 10 hectare, werd dit gedeelte overgeheveld naar de grote landbouwondernemingen. Door deze situatie was er geen noodzaak om land te privatiseren na de transitie. De agrarische gronden van de grote ondernemingen zijn vooral te vinden in de betere gebieden. Er zijn nu ruim 90.000 bedrijven met een oppervlakte van gemiddeld 5 ha.

De productie van de voedingsindustrie in Slovenië daalde in de periode van 1991-1994 door onder andere het verlies van een deel van de Joegoslavische markt. De meeste bedrijven in de industrie zijn nu geprivatiseerd. De wijze van privatisering heeft geleid tot een verdeeld eigendom van de bedrijven, dit is de efficiëntie van de bedrijven niet ten goede gekomen. Buitenlandse investeerders laten de Sloveense voedingsindustrie vooralsnog links liggen.

3.4 Ontwikkeling van de EU-landbouw

In de EU was de ontwikkeling van de inkomens in de diverse landen in 2003 sterk uiteenlopend. Dit hing vooral samen met verschillen in de samenstelling van het productiepakkett. Met name door een kleinere plantaardige productie daalde het volume met 4% (tabel 3.5). Deze daling kwam vooral voor rekening van de akkerbouwsector en is toe te schrijven aan de droogte die grote delen van Europa teisterde. De slechte Franse graanoogst - de productie daalde met 20% - was van grote invloed op het totale productievolume in de Europese Unie. De kleinere productie zorgde voor een afbouw van de graanvoorraden en voor hogere prijzen. In de zuidelijke landen daalde de suikerproductie relatief sterk, wat deels teniet werd gedaan door hogere productie in Nederland en België. Alles bij elkaar namen de prijzen in de plantaardige sector met 5% toe.

In de veehouderij namen de voorraden sterk af. De rundvleesvoorraden zijn inmiddels geheel geruimd en de Unie is van exporteur van rundvlees netto-importeur geworden. Het productievolume bleef in vrijwel alle takken op hetzelfde niveau. Alleen in de pluimveehouderij was sprake van een wat sterkere daling. Deze kwam voor een groot deel voor rekening van de Nederlandse pluimveehouderij, waar de productie eenderde kleiner was door de uitbraak van vogelpest.

De iets kleinere EU-productie werd gerealiseerd met een eveneens iets kleiner volume aangekochte goederen en diensten (tabel 3.6). De prijzen voor deze goederen waren circa 2,5% hoger, vooral vanwege hogere energieprijzen. Het aantal betaalde arbeidskrachten daalde in de EU-15 opnieuw met ongeveer 2%. De loonsom steeg echter door hogere lonen per werknemer. Gemiddeld nam de reële netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in de EU met 0,9% toe. Na correctie voor betaald loon,

Tabel 3.5 Bruto productiewaarde (mrd. euro) van de landbouw in de EU-15, 2002-2003

			Mutaties in %		
	2002	2003	Volume	Prijs	Waarde
Granen	36,0	34,6	-11	+8	-4
Groenten en fruit	50,0	48,5	-3	+6	-3
Bloemen en planten	17,2	17,4	-0	+2	+1
Wijn	13,6	12,5	-10	+3	-8
Totaal plantaardige producten	152,2	149,2	-6	+5	-2
Rundvee	28,3	28,9	-0	+2	+2
Varkens	23,3	21,9	+1	-7	-6
Pluimvee en eieren	16,5	16,8	-3	+5	+2
Melk	39,0	37,8	+1	-4	-3
Totaal dierlijke producten	117,6	115,2	-0	-2	-2
Totale bruto productiewaarde	285,0	279,3	-4	+2	-2

Bron: Eurostat.

betaalde rente en pacht daalde het inkomen op EU-niveau met 1%; de verschillen per lidstaat zijn fors (tabel 3.6). In het Verenigd Koninkrijk stegen de inkomens het meest, met 20%. Na 1996 daalden de inkomens daar door de BSE- en MKZ-crisis tot een laag niveau, nu is enigszins sprake van herstel. In Duitsland daalden de inkomens het sterkst, met -14%. De inkomens waren hier in 2000 en 2001 echter uitzonderlijk hoog in vergelijking met andere jaren. Nederland zit met een lichte toename van de inkomens dicht aan tegen het gemiddelde van de EU-15 (zie ook De Bont, 2004).

In zeven van de tien nieuwe lidstaten zijn voor 2003 prognoses gemaakt van de inkomens. Gemiddeld genomen daalt in deze landen de netto toegevoegde waarde per arbeidskracht met 15%. De daling is het grootst in Hongarije en Slovenië (beiden -21%). De belangrijkste factoren achter deze ontwikkeling zijn de sterke daling in het volume van de plantaardige productie en een fikse prijsdaling in de veehouderijsector.

De agrarische werkgelegenheid daalde ook in 2003 verder, met uitzondering van Portugal en Ierland. Gemiddeld nam het aantal arbeidskrachten met ruim 2% af. In de nieuwe lidstaten was deze daling fors met uitschieters in Slowakije (-15%), Letland (-6%) en Hongarije (-6%).

Tabel 3.6

Geraamde verandering (%) van productievolume, ruilvoet en inkomen van de EU-landbouw naar lidstaat, mutatie t.o.v. voorgaande jaar

	Volume brutoproduktie		Volume aangekochte productiemiddelen		Opbrengst-prijs		Ruilvoet a)		Reëel agrarisch inkomen per arbeidskracht	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003
België	5	-1	-3	-3	-9	7	-9	-2	-8	9
Denemarken	0	1	0	-1	-8	-3	-8	-4	-24	-8
Duitsland	-1	-4	0	-2	-5	1	-5	-2	-20	-14
Griekenland	-3	.	-0	.	8	.	5	.	5	.
Spanje	6	-3	1	2	-5	6	-6	5	-1	4
Frankrijk	3	-8	-1	-4	-4	7	-4	4	-1	1
Ierland	-2	3	1	-0	-2	-1	-3	-1	-12	-1
Italië	-2	-3	1	1	2	4	1	3	-2	0
Luxemburg	2	-6	1	-0	-5	5	-2	2	-6	-2
Nederland	-1	-1	-1	-2	-2	1	-3	-1	-10	1
Oostenrijk	-1	-4	1	-2	-2	2	-1	-2	-4	-6
Portugal	4	-5	1	-3	-5	7	-3	6	-6	3
Finland	2	-1	1	1	-1	-1	-1	-2	-1	-6
Zweden	2	-1	1	-1	-2	1	-3	0	-2	-3
Ver. Koninkrijk	5	-1	-1	-2	-4	8	-4	3	7	21
EU-15	1	-3	0	-1	-3	4	-3	2	-4	-1

a) Verhouding opbrengstprijzen en prijzen aangekochte productiemiddelen.

Bron: Eurostat.

3.5 Meten van het landbouwinkomen: instrumenten en gebruik onder de loop

De Europese Rekenkamer (ER) heeft de instrumenten (zie kader) waarmee de Commissie het landbouwinkomen beoordeelt aan een controle onderworpen (EC, 2003g). De ER nam als uitgangspunt één van de vijf doelstellingen van het GLB, namelijk 'de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren, met name door de verhoging van het hoofdelijk inkomen van hen die in de landbouw werkzaam zijn' (art.33,lid 1, sub van het EG-Verdrag). De ER heeft gecontroleerd hoe de lidstaten gegevens over de landbouwinkomens verzamelen en de wijze waarop de Commissie deze gegevens gebruikt. Een probleem dat de ER aansnijdt is dat de begrippen 'landbouwbevolking', 'redelijke levensstandaard' of 'inkomen' nooit zijn gedefinieerd. Om de beschikbare statistische instrumenten te kunnen toetsen is zo'n definitie wel nodig. Ook zou het begrip 'redelijke levensstandaard' concreet meetbaar moeten zijn en is aandacht nodig voor niet-agrarische inkomsten van landbouwhuishoudens en de inkomensverdeling. De ER concludeert dat de beschikbare instrumenten niet voldoende informatie leveren om het bereiken van een belangrijk doel van het GLB te monitoren en beveelt daarom een grondige herijking aan van de beschikbare instrumenten.

De Commissie gaat weinig mee in de argumentatie van de ER en stelt dat 'op relatief betrouwbare manier de ontwikkeling van de inkomens van landbouwhuishoudens wordt gevolgd en geanalyseerd, omdat het grootste deel van het inkomen van landbouwhuishoudens afkomstig is van landbouwactiviteiten'. Dit varieert van net meer dan 50% in Denemarken tot ruim 75% in Nederland. Ook stelt de Commissie dat dit in overeenstemming is met het gegeven dat het doel van het verzekeren van een redelijke levensstandaard in het Verdrag wordt gekoppeld aan de verhoging van het inkomen uit landbouwactiviteiten.

Instrumenten voor inkomensmeting

De ER geeft per instrument van de Commissie aan of het aansluit bij het doel van het GLB.

Het *Informatienet Landbouwbedrijven* (ILB) is een aselechte steekproef van landbouwbedrijven waarvoor een aantal gegevens wordt verzameld, die uiteindelijk resulteren in het 'gezinsinkomen uit bedrijf'. Een belangrijke beperking van het ILB is dat alleen inkomsten uit de landbouw worden geregistreerd en dus geen inzicht wordt gegeven in inkomsten van het huishouden uit niet-agrarische activiteiten.

De *Landbouwrekeningen* (LR) geven een overzicht van landbouwproductie en daaraan verbonden kosten per lidstaat, resulterend in toegevoegde waarde en nettobedrijfsinkomen. Ook de LR beperken zich tot het inkomen dat met landbouwactiviteiten wordt gegenereerd. Een ander bezwaar is dat geen inzicht wordt geboden in de inkomensverdeling. Bovendien is door de veelheid aan gebruikt bronmateriaal niet duidelijk of de cijfers van de verschillende lidstaten eenzelfde betrouwbaarheid hebben.

Het *Inkomen van de Sector Landbouwhuishoudens* (ISLH) richt zich op het meten van het netto beschikbare inkomen van de landbouwhuishoudens. Het ontwerp van het ISLH lijkt aanzienlijk beter dan het ILB en de LR om de 'levensstandaard' van de landbouwbevolking te meten. De statistiek heeft echter door technische en financiële belemmeringen en door prioriteitstelling van enkele lidstaten en de Commissie, nooit betrouwbare en vergelijkbare resultaten opgeleverd.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- consumptie groente en fruit loopt terug
- voedingsmiddelenindustrie ziet kansen op vers- en diëtmarkt
- prijzenslag in supermarkten
- Ahold en Laurus stoten winkelketens af
- grote diversiteit in horeca
- Bestmeat Company aan top Europese vleesindustrie
- pluimveeslachterijen lijden onder vogelpest en buitenlandse concurrentie
- saldo agrarische handelsbalans gelijk aan 2002
- groei agrocomplex blijft achter
- logistiek belangrijk voor agrosector

4.1 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

In 2003 werd in Nederland door huishoudens voor 32 miljard euro aan voedings- en genotmiddelen besteed. Dat is 1,6% meer dan in 2002 (tabel 4.1). Deze toename was uitsluitend een gevolg van de prijsstijgingen, het volume van de consumptie daalde met 0,2%. Gemiddeld gaf de consument vorig jaar 11,4% van zijn inkomen uit aan voedingsmiddelen, dranken en tabak. Met uitzondering van zuivelproducten (- 0,1%) werd aan alle andere productcategorieën meer uitgegeven, variërend van 0,2% voor vlees en vleeswaren tot 3,2% voor zoetwaren.

Tabel 4.1

Consumptieve bestedingen (mrd. euro) aan voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1999-2003

	1999	2000	2001	2002	2003
Aardappelen, groenten en fruit	3,1	3,2	3,5	3,7	3,7
Vlees en vleeswaren	4,4	4,5	4,9	5,1	5,1
Vis	0,7	0,8	0,9	0,9	0,9
Zuivelproducten	3,4	3,5	3,6	3,8	3,8
Brood, beschuit en broodproducten	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0
Zoetwaren	2,3	2,4	2,4	2,5	2,6
Dranken	4,6	4,7	4,9	5,1	5,2
Tabak	3,1	3,2	3,5	3,7	3,8
Overige	4,2	4,1	4,4	4,8	4,9
Totaal voedings- en genotmiddelen	27,4	28,1	30,0	31,5	32,0
Totale consumptieve bestedingen	232,2	248,0	263,4	277,8	280,3
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	11,8	11,3	11,4	11,3	11,4

Bron: CBS.

Consument koopt minder groenten en fruit

De consumptie van groenten en fruit vertoont al jaren een dalende tendens (tabel 4.2). In 2002 kochten de huishoudens gemiddeld 72 kilo groenten, tegen 75 kilo in 1999. De aankopen van fruit daalden in dezelfde periode van 102 naar 93 kilo. De toename in de bestedingen is volledig toe te schrijven aan de relatief sterke stijging van de prijzen (circa 15%) van groenten (inclusief aardappelen) en fruit tussen 2000 en 2002. Alleen de prijsstijging van vis, schaal- en schelpdieren met ruim 18% overtrof die van groenten en fruit. In 2003 bleef de prijs voor groenten en fruit min of meer gelijk. Groenten en fruit worden het meeste gekocht door de groep 50- tot 60-jarigen. Jongeren alsook de lagere inkomensgroepen kopen minder groenten en fruit, terwijl consumenten uit de hogere inkomensklassen juist meer kopen. Deze laatste groep consumenten koopt bovendien meer voorbewerkte groenten. Van de totale hoeveelheid verse groenten die in 2002 door de huishoudens werd gekocht was 18% voorbewerkt, tegen 16% in 1999. Het merendeel (91%) van deze aankopen vindt plaats in de supermarkt. In het westen van het land zijn de aankopen het grootst, in de drie noordelijke provincies het kleinst.

Tabel 4.2 **Hoofdelijk verbruik (kg) van voedings- en genotmiddelen in Nederland, 1990-2002**

	1990	1995	2000	2001	2002
Boter	3,4	3,5	3,3	3,3	3,2
Margarine	9,8	8,1	6,6	6,4	6,2
Halvarine	2,9	3,0	3,0	2,9	3,0
Spijsvetten en oliën	.	21,9	24,9	27,6	27,4
Volle melk	41,6	33,4	30,2	30,0	30,1
Halfvolle melk	41,6	44,2	42,8	41,5	41,3
Karnemelk	10,7	10,1	8,4	7,9	7,2
Kaas	15,1	14,2	14,5	14,6	14,6
Rund- en kalfsvlees	19,4	20,3	19,2	18,9	19,2
Varkensvlees	44,9	44,2	43,6	42,4	42,5
Pluimveevlees	17,2	20,4	21,6	22,1	22,5
Kippeneieren (stuks)	176	175	180	181	184
Brood	60	59	60	60	60
Groenten, vers ^{a)}	63	80	.	.	72
Fruit, vers ^{a)}	68	111	.	.	93
Vis totaal ^{b)}	.	2,4	2,7	2,8	.
Aardappelen	87	83	77	89	89
Frisdranken, incl. mineraalwater (liter)	86	97	106	106	110
Bier (liter)	91	86	83	81	79
Wijn (liter)	14,5	16,6	18,8	18,9	19,0

a) Aankoopthoeveelheid per huishouden (bron: Productschap Tuinbouw) b) Bron: GfK.

Bron: CBS.

Vlees en vleesvervangers

De consumptie van varkensvlees bedroeg in 2002 42,5 kilo per hoofd van de bevolking en was daarmee iets hoger dan in 2001. De consumptie van rund- en kalfsvlees nam met ruim 1,5% toe en die van pluimveevlees met bijna 2%. Sinds 1990 is de consumptie van pluimveevlees onafgebroken gegroeid. Dit wordt toegeschreven aan de toenemende vraag naar gemakproducten en de relatief gunstige prijs van pluimveevlees. In 2003 is de totale consumptie van vlees echter gedaald met 1,3 kilo per hoofd van de bevolking (PVE, 2003). Deze daling komt nagenoeg geheel voor rekening van kip- en kalkoenvlees dat als gevolg van de vogelpest minder beschikbaar was en daardoor duurder.

Nog geen kwart van de Nederlanders eet elke dag vlees. In 2002 kocht 18% van de Nederlanders wel eens een vleesvervanger. Als grondstof voor de productie van vleesvervangende producten dienen veelal soja en tarwe. Ook andere plantaardige producten, zoals champignons, erwten en lupine zijn geschikt om in dergelijke producten te worden verwerkt. Het zijn, naast vegetariërs, vooral jongere één- en tweepersoonshuishoudens woonachtig in de Randstad en met een hoger dan modaal inkomen die vleesvervangers kopen. Circa 90% van de hoeveelheid vleesvervangers wordt gekocht in de supermarkt.

Voeding en gezondheid

In Nederland is 40% van alle volwassenen te dik. Bij 10% is zelfs sprake van ernstig overgewicht. Van de kinderen is 14% te zwaar. Als de huidige ontwikkeling zich doorzet zal over tien jaar naar schatting 15 tot 20% van de volwassenen in Nederland kampen met obesitas, een ernstige vorm van overgewicht (Gezondheidsraad, 2003). Deze ontwikkeling wordt als verontrustend gezien omdat obesitas en overgewicht kunnen leiden tot welvaartsziektes, zoals diabetes, hoge bloeddruk en hart- en vaatziekten. Het terugdringen van obesitas en overgewicht is inmiddels een belangrijk gezondheidsthema en niet alleen in Nederland. De voedingsmiddelenindustrie en de -handel hebben het probleem inmiddels onderkend en denken mee over oplossingen. Voedingsmiddelendistributeur Albert Heijn heeft recentelijk aangekondigd op alle verpakkingen van het huismerk aan te geven hoeveel calorieën een eenpersoonsverpakking bevat. Voedingsmiddelenconcerns bieden in toenemende mate light-producten aan. Het Brits/Nederlandse Unilever heeft een groot aandeel op de markt voor dieetproducten. Het grootste dieetmerk van Unilever 'SlimFast' genereerde in 2002 wereldwijd een geschatte omzet van 1 miljard USD, waarvan 85% werd behaald op de Amerikaanse markt. Ook andere grote multinationale voedingsmiddelconcerns, waaronder Heinz, Nestlé en PepsiCo ontwikkelen en produceren voor de dieetmarkt.

4.2 Detailhandel

De omzet van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen bedroeg in 2001 27,6 miljard euro, een toename van ruim 8% ten opzichte van 2000 (tabel 4.3). De supermarkt is het aankoopkanaal voor voedings- en genotmiddelen bij uitstek (tabel 4.4). De nog steeds groeiende populariteit van de supermarkt heeft zijn weerslag op de speciaalzaak, die het bovendien extra moeilijk heeft als gevolg van de prijsenslag in de supermarkten (zie kader). Van alle levensmiddelen die in Nederland bij de

detailhandel worden gekocht, is momenteel 80% afkomstig uit de supermarkt en 20% uit de speciaalzaak, zoals de bakker, de slager, de kaasspecialist en de groentewinkel. Naast voedings- en genotmiddelen verkopen supermarkten voor circa 3,5 miljard euro aan 'non-food', waarvan drogisterijartikelen de belangrijkste zijn. Ook boeken, dvd's en computers worden in toenemende mate via het supermarktkanaal verkocht.

Ook de overige afzetkanalen, waaronder de ambulante handel, spelen een rol in de verkoop van voedingsmiddelen. In 2001 werd daar naar schatting voor 2 miljard euro aan voeding besteed. Van de circa 21.000 ondernemingen in de ambulante handel zijn er bijna 7.400 uitsluitend ingericht voor de verkoop van voedingsmiddelen.

Er zijn meerdere redenen waarom supermarkten terrein hebben gewonnen op de speciaalzaak, maar een belangrijke is de wens van de consument naar gemak. Hierop hebben supermarkten ingespeeld door hun aanbod aan voorverpakte en voorbereide versproducten aanzienlijk uit te breiden. Hoewel bepaalde categorieën speciaalzaken vooral verse producten verkopen, is de supermarkt ook hiervoor inmiddels het belangrijkste aankoopkanaal. Voor de supermarkten zijn de verse producten van groot belang voor het imago dat de winkelformule bij de consument heeft. De omzet aan verse producten bedraagt voor een gemiddelde supermarkt tegenwoordig zo'n 40% van de totale omzet. Ondertussen hebben ook de voedingsmiddelenproducenten het belang van de versmarkt ingezien en bieden zij steeds meer verse producten aan (zie ook par. 4.4).

Tabel 4.3

Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 2000-2001

	Bedrijven (x 1.000)		Werkzame personen (x 1.000)		Bedrijfsopbrengsten (mrd. euro)	
	2000	2001	2000	2001	2000	2001
Detailhandel in voedings- en genotmiddelen (totaal)	15,3	14,9	143,9	144,2	25,5	27,6
Supermarkten	3,6	3,4	103,8	102,2	20,4	21,9
Zelfstandigen (speciaalzaken)	11,7	11,5	40,1	42,0	5,1	5,7
Aardappelen, groenten en fruit	2,0	1,9	6,3	6,3	0,6	0,6
Vlees en vleeswaren	3,4	3,3	13,2	13,8	1,4	1,6
Wild en gevogelte	0,3	0,3	0,9	0,9	0,1	0,1
Vis	0,7	0,7	2,1	2,3	0,2	0,3
Chocolade en suikerwerk	0,4	0,4	1,2	1,3	0,1	0,1
Dranken	1,0	1,0	5,0	5,1	1,0	1,1
Tabaksproducten	1,4	1,4	3,5	3,9	0,8	0,9
Kaas	0,5	0,5	1,9	1,6	0,2	0,2
Reformartikelen	0,4	0,4	1,1	1,3	0,2	0,2
Overige	1,6	1,6	4,9	5,5	0,5	0,6

Bron: CBS Statline.

Tabel 4.4**Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor een aantal producten, 2002**

Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen
Aardappelen, groenten en fruit	69	13	18
Brood en banket	56	30	14
Vlees en vleeswaren	70	24	6
Vis	50	29	21
Kaas	75	6	19
Pluimveevlees	72	19	9
Biologische producten	48	39	13
Buitenlandse levensmiddelen	48	27	25

Bron: Hoofdbedrijfschap Detailhandel (2003).

Desinvesteringen in de detailhandel

Ahold behoort met een omzet van 56,1 miljard euro in 2003 tot de grootste detailhandelsconcerns in de wereld. Door de jaren heen heeft het bedrijf zich een belangrijke positie verworven in Europa en daarbuiten. In de Verenigde Staten werd in 2003 ruim 70% van de totale omzet behaald, waarvan 43% in het detailhandels- en 28% in het foodservicekanaal (groothandel en horeca). In Europa werd in dat jaar voor 12,9 miljard euro omgezet en in Latijns-Amerika voor 2,2 miljard euro. Begin 2003 kwam bij Ahold een boekhoudschandaal aan het licht dat grote opschudding veroorzaakte in de financiële wereld en het detailhandelsconcern op zijn grondvesten deed schudden. Om de enorme schuldenlast te verminderen heeft Ahold aangegeven de bedrijvenportfolio te herstructureren, om zich te kunnen richten op de best renderende activiteiten. In 2003 daalde de omzet met 6,6 miljard euro, mede als gevolg van desinvesteringen die hebben plaatsgevonden in met name Noord-Amerika, Latijns-Amerika, Zuidoost-Azië en Spanje.

Laurus zal zich dit jaar volledig terugtrekken op de Nederlandse markt. Grote verliezen op de exploitatie van Spaanse supermarkten en de mislukte ombouw van verschillende formules naar één formule Konmar deden het concern aan de rand van de afgrond belanden. De Spaanse supermarkten zijn intussen verkocht en de ombouw naar één formule Konmar is teruggedraaid. In 2003 is een aanvang gemaakt met de ombouw van middelgrote Konmar Supermarkten naar Super De Boer en Edah. Deze werkzaamheden moeten in 2004 hun beslag krijgen. De Belgische activiteiten worden nog dit jaar definitief beëindigd. De winkels zijn of worden verkocht aan het Franse Casino - tevens minderheidsaandeelhouder in Laurus en supermarktconcern Colruyt. Dit Belgische familiebedrijf heeft bovendien aangegeven zich binnen drie jaar in Nederland te willen vestigen door overname van een regionale supermarktketen. Laurus zette in 2003 in Nederland voor 4,5 miljard euro om (tabel 4.5), tegenover 4,9 miljard euro in 2002. Deze daling werd vooral veroorzaakt door de prijsenslag en de verkoop van verkooppunten aan onder andere de Sperwer Groep.

Tabel 4.5

Marktaandelen^{a)} en aantal winkels grootste supermarktformules, 2003

Onderneming en formules	Totale omzet (mrd. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold			
Albert Heijn	5,6	706	26,7
Schuitema			
C1000	3,7	487	15,8
Albrecht			
Aldi	2,0	385	7,3
Laurus			
Super De Boer	2,1	369	8,7
Edah	1,3	269	5,5
Konmar	1,1	90	4,1
Samenwerkende Dirk van der Broek Bedrijven	1,4		3,8
Dirk van den Broek		36	
Bas van der Heijden		27	
Digros		19	
Jan Bruijns		9	
Sperwer Groep	1,0		6,9
PLUS		218	
Garantmarkt		32	
Spar		308	

a) Een deel van de informatie over marktaandelen is gebaseerd op schattingen.
Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

4.3 Horeca en catering

In 2002 werd in de horeca voor 11 miljard euro aan voedings- en genotmiddelen uitgegeven (tabel 4.6), oftewel ruim een kwart van de totale bestedingen in dat jaar. Van de totale uitgaven in de horeca had 5,6 miljard euro betrekking op maaltijdverstrekking en catering en 5,4 miljard euro op drankenverstrekking. Cafetaria's en snackbars verliezen terrein aan onder andere lunchrooms en fastfoodrestaurants, een proces dat al sinds 1997 gaande is. McDonald's en BurgerKing zijn van de laatste categorie de belangrijkste exponenten. De maaltijdverstrekking in cafés en hotels neemt toe hoewel het aantal cafés afneemt, een ontwikkeling die al in 1998 in gang is gezet. Het traditionele restaurant lijkt wat van zijn glans te verliezen, mede door de hoge prijzen als gevolg van de invoering van de euro in 2002. Binnen dit segment groeit echter wel het aandeel van de buitenlandse keuken. Van de totale omzet in de restaurantsector wordt driekwart behaald door het Nederlands-Franse

Tabel 4.6**Uitgaven aan voedings- en genotmiddelen (mln. euro) in de horeca in Nederland, 1995-2002**

	1995	1999	2001	2002
Consumptieve bestedingen in horeca en catering	7.510	9.400	10.538	11.005
Idem, als percentage van totale consumptie	23,7	25,0	25,9	25,9

Bron: CBS Statline, bewerking LEL.

4

4.3

restaurant, het Chinees-Indische restaurant en de bistro. Ook het aantal restaurants met een Turkse, Surinaamse, Spaanse, Mexicaanse en Japanse keuken groeit. Meer dan de helft (53%) van het aantal restaurants heeft nu een buitenlandse keuken.

Horeca kent grote diversiteit

De horeca is inmiddels zeer divers. Zo zijn een paar grotere boekhandels in Nederland toegerust met een koffiebar, waar ook kan worden gegeten. Begin dit jaar werd in de bekende Rotterdamse boekhandel Donner het eerste Fair Trade Café van Nederland geopend. Het concept is van de Fair Trade Organisatie, een groothandel die producten voert uit de Derde Wereld, variërend van koffie (Max Havelaar) en exotische etenswaren tot sieraden en textiel. Fair Trade levert aan 400 Wereldwinkels en aan de eigen franchiseketen Fair Trade Shops die acht winkels telt. De organisatie behaalde in 2002 een omzet van 19 miljoen euro.

Na de opening van Bertolli-lunchcafés in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam en de opening van een Unox-shop in Rotterdam heeft Unilever nu in samenwerking met supermarktketen Sperwer een horecavoorziening onder de naam Café Plus ontwikkeld. Plus, een formule van Sperwer, beet in Valkenswaard de spits af. Daar kan het winkelend publiek in korte tijd een lunch voorgeschoteld krijgen die volledig bestaat uit Unilever-producten. Sterk in opkomst zijn ook de zogenoemde wok-restaurants, waar tegen een vast tarief zoveel kan worden opgeschept als men maar wil.

Contractcatering groeit

Het belang van contractcatering neemt nog steeds toe. Na de introductie van contractcatering in 1968 door Van Hecke (het huidige Sodexho Nederland), is het aantal gecaterde locaties gegroeid tot 4.000 in 2002, een verdubbeling ten opzichte van tien jaar eerder. De cateringbedrijven behaalden in 2002 een omzet van bijna 1,3 miljard euro. Bedrijfscatering komt het meeste voor en heeft een aandeel van 86% in de omzet, gevolgd door institutionele catering met een aandeel van 10% en onderwijs catering, dat een aandeel heeft van 4%. Het merendeel van de bedrijven heeft zich verenigd in de Veneca, de Vereniging Nederlandse Cateringorganisatie. De vijftien leden hebben een aandeel van circa 95% in de totale omzet. Het gaat om zo'n twee miljoen maaltijden per dag die worden verkocht in onder andere restaurants van bedrijven, ziekenhuizen, gevangenissen en asielzoekerscentra. De sector biedt werkgelegenheid aan 21.000 personen. Een aantal grote landelijk opererende cateraars is in buitenlandse handen. Deze bedrijven vertegenwoordigen circa 70% van de totale omzet in Nederland.

Prijzenslag supermarkten

In oktober 2003 voert Nederlands grootste supermarktketen Albert Heijn onverwachts een sterke prijsverlaging door van een groot aantal van de producten. De overige ketens reageren onmiddellijk door ook de prijzen te verlagen. Sindsdien volgen de prijsverlagingen elkaar op, een heuse prijzenslag tussen de supermarkten is een feit. Supermarktondernemers bezweren bovendien dat deze verlagingen niet eenmalig zijn maar blijvend. Aanstichter Albert Heijn kampte al langer met een te duur prijsimago en zag zijn marktaandeel steeds verder afkalven. Klanten stapten over naar goedkopere concurrenten, zoals de discounters Aldi en Lidl, die hun marktaandelen met procenten zagen toenemen. Ahold, het moederbedrijf van Albert Heijn, koos uiteindelijk voor het herwinnen van het verloren marktaandeel, boven het nastreven van rigide financiële doelen. Dit ging overigens gepaard met een reorganisatie die ten koste ging van een groot aantal arbeidsplaatsen.

De prijzenslag, de langste tot nu toe, wordt deels gefinancierd uit kostenbesparingen. Echter, ook fabrikanten van (merk)artikelen dragen bij in de kosten en zien hun winstmarges dalen. Volgens de Stichting Merkartikel genereerden de merkartikelenfabrikanten in 2002 een omzet van 16 miljard euro en werd aan ongeveer 56.000 personen werk geboden. Het aandeel van het A-merk in de bestedingen aan merkartikelen bedroeg in 2002 68,2% en dat van het huismerk 17,7%. De overige merken behaalden in 2002 een aandeel van 14,1%. Merkartikelenfabrikanten dreigen terrein te verliezen nu zij hun A-merken door toedoen van de prijzenoorlog (deels) van de schappen in de supermarkten zien verdwijnen. Supermarkten concurreren steeds meer met hun huismerken die tot 30% goedkoper zijn dan A-merken. Laurus, met de formules Edah, Super De Boer en Konmar, zal dit jaar ook gefaseerd C-merken in het assortiment opnemen om de gunst van de consument te (her)winnen. Deze zijn nog goedkoper dan de huismerken en zullen wat prijsstelling uitkomen op het niveau van de producten van Aldi en Lidl. Deze Duitse discounters hebben al jaren succes met hun lage prijzen, beperkte assortiment, voornamelijk eigen merken en sobere winkelinrichting. Laurus zal bij de inkoop

van de producten die onder de C-merklijn gaan vallen voor het eerst intensief samenwerken met de grootaandeelhouder, het Franse supermarktconcern Casino. Albert Heijn heeft zijn goedkoopste assortiment, dat van Euroshopper, ook uitgebreid. Vorig jaar nam het aantal producten onder dit merk toe van 270 naar 350.

Volgens onderzoeksbureau GfK (2003) loopt de detailhandel circa 10 miljoen euro per week aan omzet mis door de lage prijzen. Weliswaar krijgen de supermarkten meer klanten over de vloer, maar daar staat een lager bedrag op de gemiddelde kassabon tegenover. De verwachting is dat wanneer de prijzenslag nog langer aanhoudt dit ten koste zal gaan van een aantal kleinere supermarkten. Vooral de zogeheten buurtsupers en speciaalzaken zullen het loodje leggen. Ook de kleinere supermarktketens, die in het algemeen minder armslag hebben dan de grotere, zullen het moeilijk kunnen krijgen. Laurus merkt eveneens de gevolgen van de prijzenslag. Nadat vorig jaar al banen verloren gingen op het hoofdkantoor en de distributiecentra, heeft Laurus mei 2004 aangekondigd fors te zullen snijden in het winkelpersoneel. Bij de drie formules zullen in totaal 1.300 arbeidsplaatsen (fte) komen te vervallen

4.4 Voedings- en genotmiddelenindustrie

4.4.1. Algemeen

In de voedings- en genotmiddelenindustrie zijn circa 140.000 personen werkzaam, verdeeld over 4.825 bedrijven. De voedings- en genotmiddelenindustrie telt relatief veel bedrijven met 100 en meer werknemers. In 2001 bedroeg het aantal grote bedrijven 240, tegenover 235 het jaar ervoor. Deze boden werkgelegenheid aan 99.000 personen en genereerden een omzet van 42,7 miljard euro (tabel 4.7). Het aantal werknemers is ten opzichte van 2001 toegenomen met 4% en de omzet zelfs met 10%. De voedings- en genotmiddelenindustrie deed het als grootste bedrijfsklasse van de bedrijfstak industrie daarmee relatief beter dan de industrie in haar geheel. Daar nam het aantal bedrijven en de werkgelegenheid ongeveer in dezelfde orde van grootte toe als in de voedings- en genotmiddelenindustrie, maar bleef de omzet met 162,5 miljard euro nagenoeg gelijk aan 2000.

De gemiddelde bedrijfsgrootte nam in de voedings- en genotmiddelenindustrie toe van 405 werknemers in 2000 tot 413 in 2001, terwijl de gemiddelde omzet steeg van 166 naar 178 miljoen euro. Voor de totale industrie waren deze getallen in 2001 respectievelijk 357 werknemers en 114 miljoen euro omzet, tegen respectievelijk 360 werknemers en 116 miljoen euro omzet het jaar ervoor.

Tabel 4.7

Kengetallen van de voedings- en genotmiddelenindustrie in Nederland, 2001

Bedrijfsgroep	Bedrijven met ≥ 100 werknemers	Werkzame personen (x 1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	60	20,1	5.897
Slachterijen (excl. pluimveeslachterijen)	20	6,2	2.821
Pluimveeslachterijen	10	4,3	1.191
Vleesverwerking	30	9,6	1.885
Visverwerkende industrie	5	1,6	309
Groente- en fruitverwerkende industrie	25	8,8	2.666
Margarine-industrie	5	1,0	405
Meelindustrie	5	3,7	1.487
Diervoederindustrie	20	5,7	3.234
Brood-, banket-, biscuïtfabrieken e.d.	25	6,4	752
Cacaoboonverwerkende industrie	15	6,1	2.382
Mineraalwater en frisdrankenindustrie	5	2,5	1.028
Overige voedings- en genotmiddelenindustrie	75	43,1	24.555
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	240	99,0	42.715
Totale industrie	1.420	508,0	162.542
Aandeel (%) van V&G-industrie	16,9	19,5	26,3

Bron: CBS Statline.

De slachterijen en de vleesverwerkende industrie, waaronder de pluimveeslachterijen, genereren de meeste omzet en bieden de meeste werkgelegenheid.

De zuivelindustrie, waar twee grote coöperatieve ondernemingen - Campina en Friesland Coberco Dairy Foods - de dienst uitmaken, valt onder de categorie overige voedings- en genotmiddelenindustrie. In verband met geheimhouding kunnen niet alle bedrijfsgroepen worden uitgesplitst.

Een groot deel van de omzet van de voedings- en genotmiddelenindustrie wordt behaald in het buitenland. In 2001 bedroeg de exportwaarde van bedrijven met 100 en meer werknemers 18,2 miljard euro, bijna 43% van de totale omzet in dat jaar. Het merendeel, ruim 14,1 miljard oftewel 77%, wordt afgezet in de EU.

Versmarkt aantrekkelijk voor voedingsmiddelenindustrie

De voedings- en genotmiddelenindustrie is een belangrijke leverancier van (merk)producten aan supermarkten. De consument kan daar kiezen uit een veelal breed en diep assortiment houdbare producten. Daarnaast is er een groot aanbod van versproducten. Dit segment is het snelst groeiende binnen het totale supermarktassortiment. Aan vers vlees bijvoorbeeld werd in 2003 voor 1,8 miljard euro in de supermarkt verkocht. De grootste omzet haalt echter de productgroep aardappelen, groenten, fruit (agf), in 2003 ruim 2 miljard euro. Het aanbod van agf in de supermarkten vindt nagenoeg geheel plaats onder huismerk. Het Franse voedingsmiddelenbedrijf Bonduelle, in Nederland ook bekend als aanbieder van diepvriesgroenten en groenteconserven, zal als eerste voorverpakte bladslapproducten onder A-merk aanbieden. Hiertoe zijn afspraken gemaakt met de inkooporganisatie Superunie, die inkoopten ten behoeve van de aangesloten supermarktorganisaties.

Vorig jaar is Unilever als grootste merkartikelenproducent van Nederland gestart met de verkoop van koelverse producten onder merknaam. Zo worden nu onder het merk Conimex ook koelverse wokmenu's verkocht en onder het merk Calvé zuiveldressings. Met het merk Becel, bekend van de broodsmearsels, is sinds kort de zuivelmarkt betreden. In vijftien Europese landen worden onder dit merk nu ook cholesterolverlagende melk en yoghurt verkocht. In Nederland gaat het met deze producten, ook wel 'functional foods' genoemd, de concurrentie aan met Campina. Deze grote coöperatieve zuivelonderneming brengt via haar dochteronderneming Mona een vergelijkbare yoghurt onder het merk Vifit op de markt.

Unilever is in samenwerking met Albert Heijn tevens begonnen met de verkoop van brood onder de merknaam Blue Band. Het brood wordt feitelijk geleverd door Bakkersland en in de winkels van Albert Heijn afgebakken en van een verpakking met de opdruk Blue Band Goede Start! voorzien. Bakkersland bestaat uit 23 industriële bakkerijen, die verspreid zijn over heel Nederland. Met 2.500 werknemers wordt een omzet behaald van 365 miljoen euro. Daarmee is het marktleider in Nederland. De Brits/Nederlandse multinational zal in het vervolg aan alle producten het logo Unilever toevoegen, zoals dat ook gebeurt bij de grootste concurrenten, waaronder het Zwitserse Nestlé.

Overname leidt niet altijd tot succes

Niet elke overname of samenwerking tussen bedrijven leidt tot het gewenste resultaat. De verwachtingen die men heeft ten aanzien van synergie en winstgevendheid komen niet altijd uit, waardoor een groot

aantal fusies of overnames uiteindelijk als mislukt kan worden beschouwd. Nog niet zo heel lang geleden was diversificatie het devies. Specialisatie, of terug naar de kernactiviteit, wordt heden ten dage echter steeds meer gemeengoed en dient vooral als middel om de winstgevendheid te verbeteren of te vergroten. Bedrijfsonderdelen die niet als kernactiviteit worden bestempeld worden (weer) afgestoten. Dit leidt in veel gevallen tot grote afschrijvingen op eerder gedane investeringen. Een belangrijk voorbeeld van een mislukte overname in het recente verleden is Numico, het vroegere Nutricia. Numico is een toonaangevende producent van babyvoeding en klinische voeding. Het is anno 2004 met circa 11.000 medewerkers actief in meer dan 100 landen waar met genoemde producten leidende posities worden bezet. In 2000 betrad men de markt voor voedingssupplementen met de miljardenaankoop van twee soortgelijke bedrijven in de Verenigde Staten. De marktverwachtingen kwamen echter niet uit en Numico raakte financieel in de problemen. Inmiddels zijn beide bedrijven met boekverliezen weer verkocht en richt het concern zich thans volledig op de kernactiviteiten babyvoeding en klinische voeding.

Aantal fusies en overnames stagneert

Heineken - na het Amerikaanse Anheuser Busch, het Zuid-Afrikaanse SAB Miller en het Belgisch-Braziliaanse Interbrew/Ambev de grootste bierbrouwer ter wereld gemeten in geldomzet - deed in 2003 van alle Nederlandse bedrijven de enige grote overname van betekenis. Voor 1,9 miljard euro werd de Oostenrijkse branchegenoot BBAG overgenomen. Begin 2004 nam Heineken tevens een minderheidsbelang in een lokale Chinese brouwerij. Een aantal concurrenten van Heineken betrad al eerder de lucratieve Chinese biermarkt, die jaarlijks met 6% groeit.

CSM, producent van suiker, voedingsmiddelen-ingrediënten en zoetwaren, deed in 2003 een aantal overnames op kleinere schaal. In de Verenigde Staten werd een tweetal bedrijven ingelijfd en in Frankrijk en België werd een deel van de bakkerijactiviteiten van Friesland Coberco Dairy Foods overgenomen. In Hongarije en het Verenigd Koninkrijk kreeg CSM de bakkerij-ingrediëntenactiviteiten van Unilever in bezit. Deze overnames droegen in 2003 voor totaal 265 miljoen euro bij aan de netto-omzet.

4.4.2. Slachterijen en vleesverwerkende industrie

De pluimveeslachterijen in ons land maken moeilijke tijden door. Nederland kent ongeveer 40 pluimveeslachterijen en behoort tot de grotere exporteurs van pluimveevlees in de wereld. De totale export bedroeg in 2002 circa 1 miljard euro. De tien grootste slachterijen nemen ruim 60% van de export voor hun rekening. Van de totale export werd in 2002 bijna 63% afgezet in de EU. Duitsland is van oudsher de belangrijkste afnemer van Nederlands pluimveevlees. In 2002 ging het om een hoeveelheid van ruim 225.000 ton, ofwel een derde van de totale export. Behalve exporteur is Nederland ook een belangrijke importeur van pluimveevlees. In 2002 ging het om 373.000 ton, een groei met 16% ten opzichte van 2001. Het betrof voor een belangrijk deel licht gezouten en gekookte kipfilet uit Thailand en Brazilië, dat tegen een laag importtarief op de Nederlandse markt kon worden afgezet.

Voor de import van (goedkoop) pluimveevlees uit Thailand en Brazilië doet de Nederlandse concurrentiepositie geweld aan. Het bracht een aantal bedrijven in de problemen, terwijl ook de in maart 2003 uitgebroken vogelpest van invloed was op de bedrijfsresultaten.

Herschikking in de vleessector

De ontwikkelingen in de vleessector volgen elkaar de laatste jaren in snel tempo op. Na grote overnames en concentraties in 2002 en 2003 kondigde vleesbedrijf Bestmeat Company aan Nordfleisch te zullen overnemen, dat tot de grootste vleesbedrijven van Duitsland behoort. Het omvat een tiental runder- en varkensslachterijen en vier vleesverwerkingsbedrijven, waar in 2002 met 3.000 werknemers een omzet werd behaald van 1,8 miljard euro. Nordfleisch zal als werkmaatschappij worden toegevoegd aan Bestmeat Company, dat dan uit drie werkmaatschappijen zal bestaan. De andere twee zijn het in 2002 overgenomen Duitse vleesbedrijf Moksel en het Nederlandse Dumeco, dat in 2003 werd ingelijfd. Bestmeat Company zal dan een concern zijn dat in Europa het op één na grootste is op het gebied van varkens en varkensvlees, met een aandeel van ruim 7% en een omzet van circa 5,1 miljard euro. Het moet dan alleen Danish Crown voor laten gaan. Dit Deense vleesbedrijf bedient ongeveer 10% van de Europese markt van varkensvlees en behaalde in 2002 een omzet van circa 5,8 miljard euro. Op de Europese markt voor rundvlees haalt Bestmeat Company een aandeel van bijna 4,5%, waarmee het zelfs de eerste positie bezet. De overname van Nordfleisch door Bestmeat Company behoeft overigens goedkeuring van de Europese Commissie, die zicht buigt over fusies en overnames als de totale omzet van de betrokken partijen de vijf miljard euro overstijgt. Bestmeat Company zelf maakt deel uit van de holding BEST Agrifund, waarvan de aandelen in handen zijn van de Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organsiatie (ZLTO) (zie ook paragraaf 4.6).

Sector sterk geconcentreerd

Het vleescomplex is in Nederland sterk geconcentreerd. In de varkenssector hebben twee ondernemingen, Hendrix Meat Group (onderdeel van Nutreco) en Bestmeat Company, circa 75% van de markt in handen. De belangrijkste werkmaatschappij van Bestmeat Company is Dumeco. Ook dit bedrijf heeft een nog jonge geschiedenis. Het ontstond in 1995 door het samengaan van het coöperatieve Coveco en Encebe en het familiebedrijf Gupa. Dumeco is vertegenwoordigd in alle geledingen van de productiekolom. Het bedrijf telt circa 5.000 medewerkers, verdeeld over 17 productiebedrijven in binnen en buitenland.

Ook in de kalver- en pluimveeslachterij is in Nederland sprake van een sterke concentratie. In de kalverslachterij hebben drie ondernemingen - VanDrie Group, Alpuro Group en Vitelco - ruim 90% van de markt in handen. In de pluimveeslachterij hebben vier ondernemingen - Pingo Poultry (onderdeel van Nutreco), Plukon Poultry (onderdeel van Cebeco Groep), Storteboom en Astenhof (onderdeel van Cehave Landbouwbelang) - een aandeel van meer dan 50%.

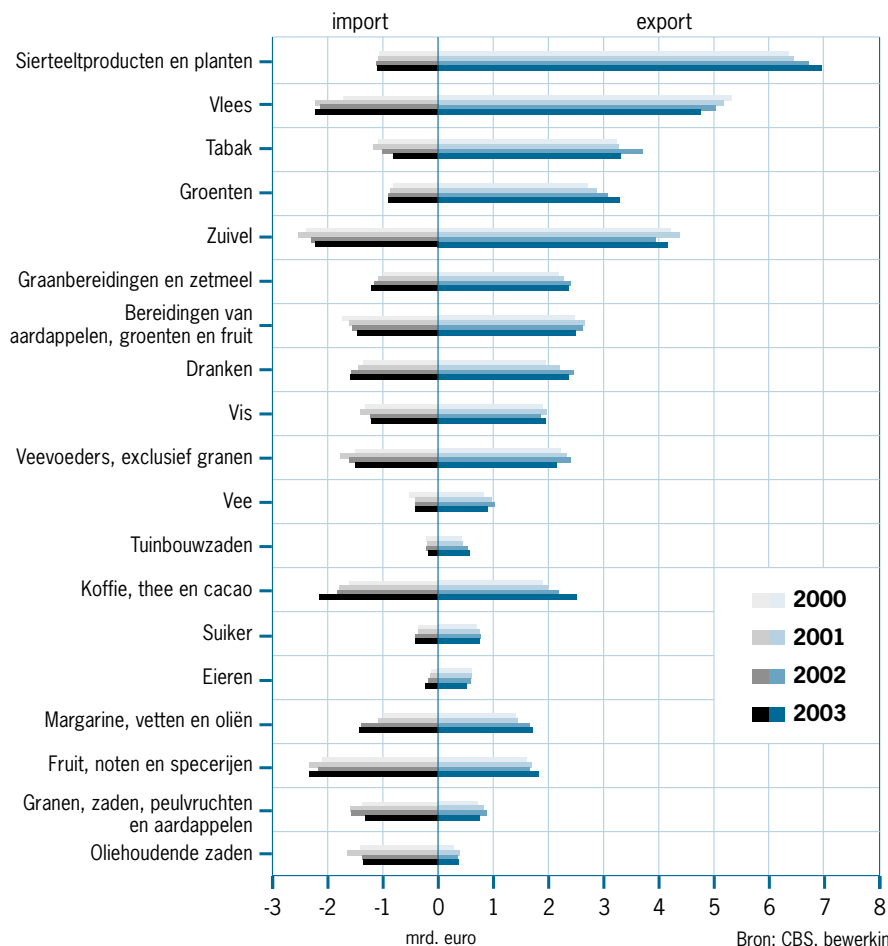
4.5 Agrarische import en export

De totale Nederlandse in- en uitvoer daalde in 2003 voor het tweede jaar op rij, hoewel de daling met respectievelijk 0,5 en 0,1% beperkt was. De totale invoer bedroeg in 2003 bijna 205 miljard euro, waarvan 13% (26,5 miljard euro) agrarisch. De totale uitvoer bedroeg ruim 232 miljard euro, waarvan

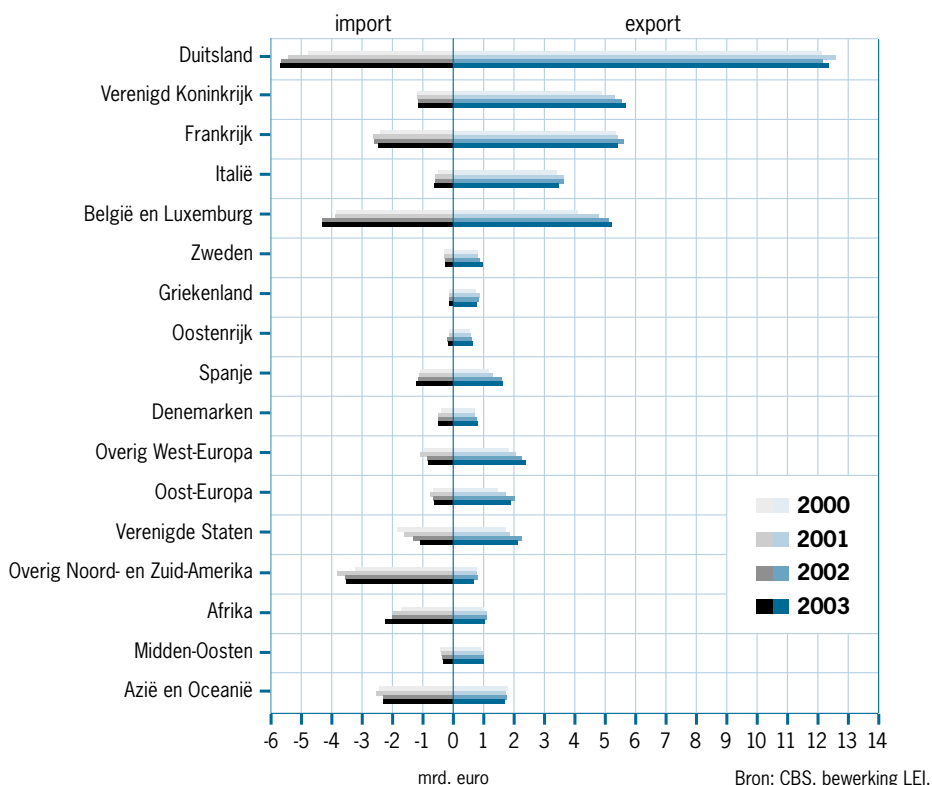
20% (46,4 miljard euro) agrarisch. Het overschot op de agrarische handelsbalans bedroeg in 2003 19,9 miljard euro en is daarmee gelijk aan dat in 2002. Sierteeltproducten en planten blijven het belangrijkste exportproduct (figuur 4.1).

De Nederlandse agrarische export is met een aandeel van 80% voornamelijk op de EU gericht, de import komt voor 65% uit de EU. Duitsland blijft de belangrijkste agrarische handelspartner van Nederland (figuur 4.2). In 2003 werd voor 5,5 miljard euro uit Duitsland ingevoerd en voor 12 miljard euro afgezet. Na Duitsland zijn het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en België de belangrijkste handelspartners. Van de derde landen zijn de Verenigde Staten (VS) en Brazilië de belangrijkste leveranciers van agrarische producten. De VS zijn van de niet-EU landen bovendien de belangrijkste afnemer van agrarische producten.

Figuur 4.1 Ontwikkeling en samenstelling van de Nederlandse agrarische import en export, 2000-2003

Figuur 4.2 **Herkomst en bestemming van de Nederlandse agrarische handel, 2000-2003**

4.6 Ontwikkeling van het agrocomplex

De bruto toegevoegde waarde van het totale Nederlandse agrocomplex nam toe van 32 miljard euro in 1995 tot ruim 40 miljard euro in 2002. De werkgelegenheid groeide tussen 1995 en 2001 van 659.000 tot 670.000 arbeidsjaren. In 2002 daalde het aantal arbeidsjaren echter met 10.000 en was daarmee weer vrijwel terug op het niveau van 1995. De aandelen van het agrocomplex in de nationale toegevoegde waarde en nationale werkgelegenheid daalden tussen 1995 en 2002 met ruim een tiende tot net boven de 10% (tabel 4.8). Dit komt mede doordat de Nederlandse economie als geheel tussen 1995 en 2002 sterker groeide dan het agrocomplex.

Tabel 4.8

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 1995 en 2002

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	1995	2002 (r)	1995	2002 (r)
Agrocomplex ^{a)}	32,3	40,3	659	660
Aandeel in nationale totaal	12,0%	10,3%	11,6%	10,1%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	1,0	1,6	39	46
Buitenlandse grondstoffen:	11,1	15,7	190	214
Verwerking	5,7	7,5	75	74
Toelevering	2,3	3,0	50	52
Distributie	3,1	5,2	65	88
Agrocomplex, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	20,2	22,9	430	400
Aandeel in nationale totaal	7,5%	5,9%	7,6%	6,1%
Primaire productie	8,4	7,7	189	170
Verwerking	3,0	4,9	54	48
Toelevering	6,5	7,3	135	126
Distributie	2,3	3,1	53	55

a) Gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken en tabak.
Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Belang buitenlandse grondstoffen neemt toe

Het totale agrocomplex bestaat grofweg uit een deel dat is gebaseerd op binnenlandse agrarische grondstoffen en een deel dat afhankelijk is van buitenlandse agrarische inputs (inclusief cacao, dranken en tabak). Het aandeel in de toegevoegde waarde van de activiteiten met geïmporteerde agrarische grondstoffen nam toe van 34% in 1995 tot 40% in 2002. In 1985 haalde de Nederlandse voedingsmiddelenindustrie nog maar een kwart van haar grondstoffen uit het buitenland. In absolute termen is ook de toegevoegde waarde van de verwerkende industrie die op binnenlandse agrarische grondstoffen is gebaseerd gestegen. De hogere bijdrage van dit onderdeel aan het agrocomplex in de periode 1995-2002 is voor circa 33% te danken aan de groei van de slachterijen en vleesverwerkende industrie.

De groei van de internationale afhankelijkheid van het agrocomplex is niet alleen zichtbaar aan de kostenzijde, maar blijkt ook uit de ontwikkeling van de afzet van (on)bewerkte agrarische producten. Het Nederlandse agrocomplex is in toenemende mate verbonden met de uitvoer. Zo hing in 2002 bijna 75% van de bruto toegevoegde waarde en de werkgelegenheid met exportactiviteiten samen, terwijl dat in 1985 nog maar 66% was. Dit komt vooral door de grotere rol die het glastuinbouwcomplex is gaan spelen, terwijl de betekenis van het traditioneel belangrijke veehouderijcomplex gestaag vermindert. Omdat de productie van de glastuinbouw in veel ruimere mate op het buitenland is gericht (rond de 85%) dan de veehouderijproductie (waarvan tweederde deel over de grens verdwijnt), kreeg de export een enorme impuls. Sinds 2000 is het belang van de export voor het totale agrocomplex echter weer iets afgenomen.

Tabel 4.9 Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Nederlandse agrocomplex a), 1995 en 2002

Deelcomplex	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	1995	2002 (r)	1995	2002 (r)
Akkerbouwcomplex	17	19	17	19
Opengrondstuinbouwcomplex	9	7	10	10
Glastuinbouwcomplex	19	20	15	16
Grondgebonden-veehouderijcomplex	35	30	38	33
Intensieve-veehouderijcomplex	20	23	21	22
Totaal	100	100	100	100

a) Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen. Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Met een aandeel van 30% in de toegevoegde waarde in 2002 geldt het grondgebonden-veehouderijcomplex overigens nog steeds als het belangrijkste deelcomplex binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex (tabel 4.9). De toegevoegde waarde per arbeidsjaar ligt in het glastuinbouwcomplex duidelijk boven het gemiddelde van het totale complex, vooral vanwege het kapitaalintensieve karakter van de glastuinbouw.

Het vleescomplex

De veehouderij en de daaraan gerelateerde bedrijfsgroepen als slachterijen en vleesverwerkende industrie, zuivelindustrie, veevoederindustrie, kunstmestindustrie, handel, gezondheidsdiensten en veterinaire diensten en overige agrarische dienstverleners en toeleveranciers vormen op basis van werkgelegenheid en omzet het grootste onderdeel van het totale Nederlandse agrocomplex. De veehouderij biedt binnen dit deelcomplex de meeste werkgelegenheid. In 2002 ging het om bijna 61.000 personen. Ten opzichte van 2001 daalde de werkgelegenheid met 4%. Er is sprake van een al jaren dalende tendens als gevolg van het kleinere aantal bedrijven. Binnen de voedings- en genotmiddelenindustrie bieden de slachterijen en vleesverwerkende industrie de meeste werkgelegenheid. Bij de 60 grootste bedrijven (100 en meer werknemers) waren in 2001 ruim 20.000 personen werkzaam. De omzet bedroeg in dat jaar 5,9 miljard euro. Dat is bijna 14% van de totale omzet van de voedings- en genotmiddelenindustrie.

Van de belangrijke toeleveranciers biedt de veevoederindustrie werkgelegenheid aan circa 5.700 personen. De omzet bedraagt 3,2 miljard euro. De kunstmestindustrie produceert jaarlijks 5,8 miljoen ton kunstmest waarmee een omzet wordt behaald van circa 1 miljard euro. De sector biedt emplooi aan circa 2.000 personen. In tegenstelling tot de veevoederindustrie is de kunstmestindustrie sterk gericht op het buitenland. Van de totale productie wordt het merendeel geëxporteerd. Het gaat dan vooral om stikstofmeststoffen. In het binnenland wordt geleverd aan zowel de plantaardige sector als aan de grondgebonden veehouderij. Het merendeel van het handvol bedrijven dat op chemische basis kunstmest produceert is in buitenlandse handen.

4.7 Agrologistiek

Onder agrologistiek wordt verstaan: het transport, de opslag, de distributie en de regie van de fysieke stromen van de agroproducten. Havens, wegen, spoorwegen, vliegvelden, transportbedrijven, distributiecentra, overslagbedrijven, bedrijfsterreinen evenals de beschikbare kennis om al deze faciliteiten optimaal te benutten, zijn belangrijke onderdelen van de agrologistieke infrastructuur. In de afgelopen dertig jaar hebben enorme veranderingen plaatsgevonden in de organisatie van de agrologistiek. Deze veranderingen zijn nodig gegeven de steeds hogere eisen die afnemers en consumenten stellen aan kwaliteit en snelheid van beleveren. Dit houdt nauw verband met de toegenomen consumptie van dagverse, gekoelde en diepgevroren producten. Aan de rand van de steden zijn mede daardoor grote distributiecentra van de groothandel verschenen om tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar logistieke service. De magazijnen van de groothandel zijn direct gekoppeld aan de ruimten van de transportondernemingen, die voor de groothandel de order afhandelen en het vervoer naar de winkels regelen. Ondanks deze efficiencyverbeteringen is het vervoer in diezelfde periode toegenomen. Dit heeft echter niet alleen te maken met de nationale economische groei, maar ook met de groei van de internationale handel. Eén op de drie vrachtwagens in het binnenlandse wegverkeer vervoert agrofoodproducten en bijna een vijfde deel van alle logistieke stromen in Nederland zijn agrologistieke stromen, waarbij de export voor de agrologistiek belangrijker is dan de import (Jahae et al., 1999). Daarmee is de agrosector mede veroorzaker van de huidige congestie op de Nederlandse wegen.

Gemeentebeleid drukt stempel op logistieke ontwikkelingen

Informatie- en Communicatie Technologische (ICT) ontwikkelingen vinden steeds meer toepassing om een zo optimale doorstroming te waarborgen. Daarnaast heeft aangescherpte wet- en regelgeving zijn invloed op de logistieke organisatie van agro- en aanverwante producten. Zo zijn de binnensteden steeds moeilijker bereikbaar, waardoor de bevoorrading van de detailhandel en de horeca problematischer wordt. Bovendien geeft dit overlast aan bewoners en het winkelende publiek. Veel gemeentes van vooral de grotere steden hebben daarom zogenaamde venstertijden ingesteld, het tijdsbestek waarbinnen leveranciers hun klanten mogen beleveren. Daarnaast worden veelal nog aanvullende eisen gesteld met betrekking tot de lengte, de asdruk of het gewicht van de vrachtwagens. Overigens kunnen de venstertijden en de aanvullende eisen per gemeente sterk verschillen. Dit kan uiteindelijk leiden tot fragmentatie van de vervoersstromen. De grootte van de zendingen neemt af waardoor het aantal keren dat bevoorraad moet worden toeneemt. Dit leidt dan weer tot meer vervoersstromen en daarmee congestie op de wegen. Door de toenemende verkeersdruk zal het bovendien steeds moeilijker worden om betrouwbare levering van producten te kunnen garanderen. Prognoses geven aan dat het goederenvervoer over de weg bij ongewijzigd beleid in 2020 verdubbeld zal zijn.

Landelijk gebied

Kernpunten:

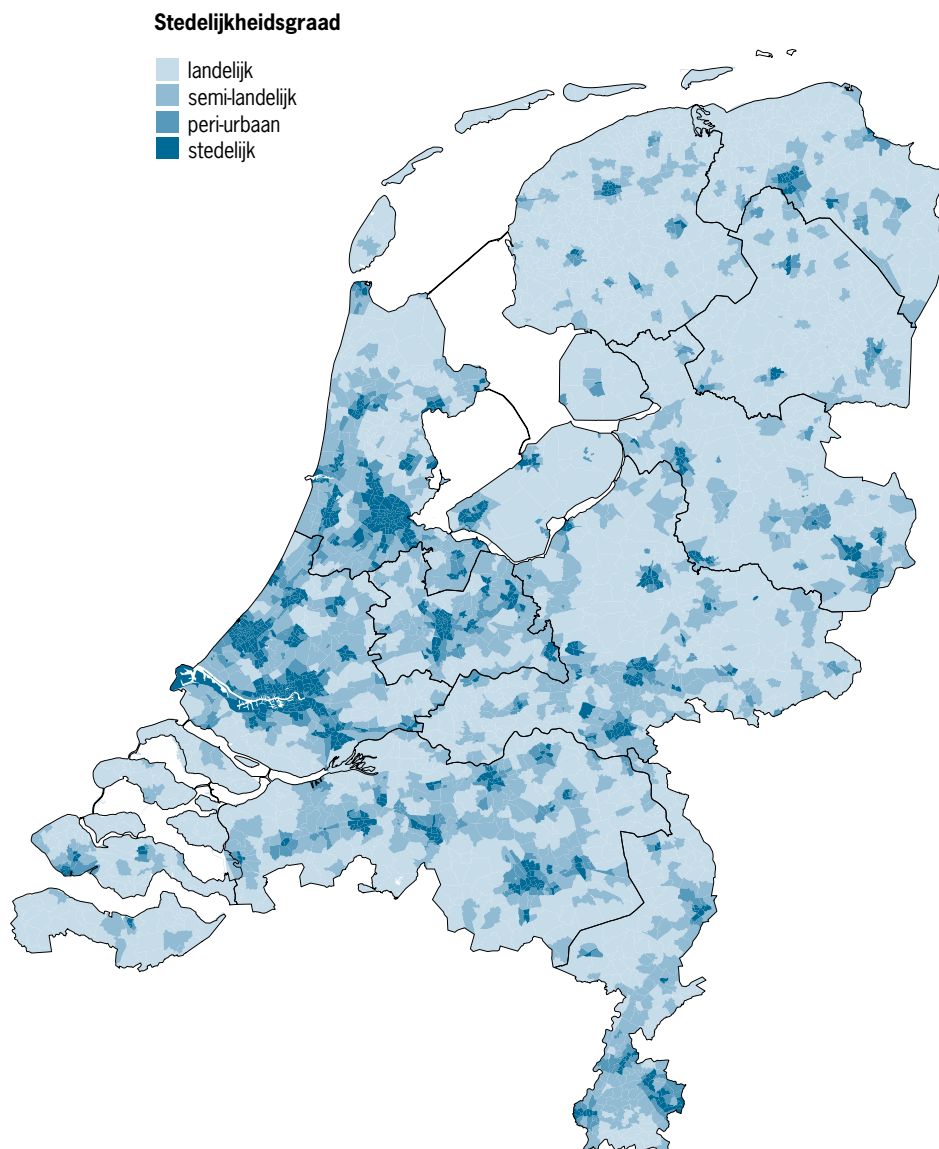
- het landelijk gebied omvat 66% van het landoppervlak, 16% van de bevolking en 12% van de werkgelegenheid
- groei bevolking en werkgelegenheid in landelijk en stedelijk gebied lager dan in het semi-landelijk en peri-urbane gebied
- 'groene sectoren' leveren 14% van de werkgelegenheid en 12% van de toegevoegde waarde
- binnen de 'groene sectoren' levert het agrocomplex 64% van de toegevoegde waarde
- primaire land- en tuinbouw blijft de grootste werkgever in het landelijk gebied
- bedrijfsbeëindiging bepaalt ook in de toekomst de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven
- 17% van de landbouwbedrijven heeft een vorm van verbreding
- omzet van verbrede landbouw in 2003 geraamd op 119 mln. euro
- windenergie financieel gezien de belangrijkste vorm van verbreding
- agrarische grondprijs daalde in 2003 met 13%

5.1 Stad en land

Stad en land verschillen met name in de mate waarin wonen en werken zijn geconcentreerd in een gebied. Het CBS gebruikt als maatstaf voor verstedelijking de 'omgevingsadressendichtheid'. Een gebied met 2.500 adressen of meer per km² staat te boek als zeer sterk stedelijk, een gebied met minder dan 500 adressen per km² als niet-stedelijk. Figuur 5.1 geeft een indeling waarbij de dichtheid is toegewezen aan postcodegebieden. Een gebied met een dichtheid van minder dan 100 adressen km² is landelijk genoemd, tussen 100 en 500 semi-landelijk, tussen 500 en 1.000 peri-urban en met meer dan 1.000 adressen per km² stedelijk. De glijdende schaal is gekozen om aan te geven dat stad niet abrupt overgaat in platteland.

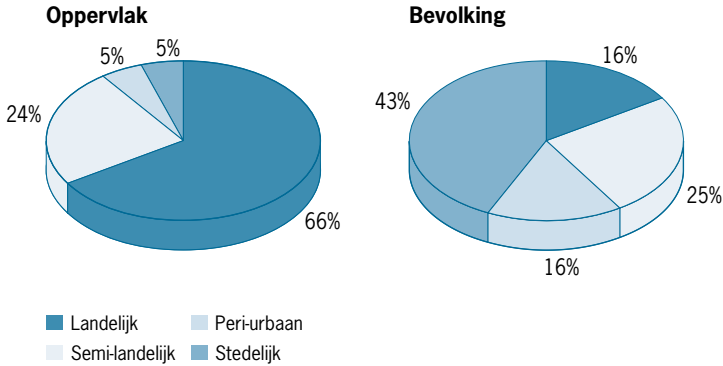
Het op deze wijze afgebakende landelijk gebied beslaat 66% van het landoppervlak en telt 16% van de totale Nederlandse bevolking (figuur 5.2). Hier wonen 110 mensen per km², in het stedelijk gebied ligt de bevolkingsdichtheid met 4.200 per km² bijna een factor 40 hoger (tabel 5.2). In totaal woont 42% van de Nederlandse bevolking in het stedelijk gebied dat 5% van het landoppervlak inneemt. De OECD typeert gemeenten met minder dan 150 inwoners per km² als 'rural' en als de bevolkingsdichtheid daarboven ligt als 'urban'. De bevolkingsdichtheid van het landelijk gebied in figuur 5.1 ligt met uitzondering van de provincies Utrecht, Limburg en Zuid-Holland onder de 150 inwoners per km². Met andere woorden, het grootste deel van het landelijk gebied in figuur 5.1 zou als ruraal bestempeld kunnen worden.

Figuur 5.1 Verstedelijking van Nederland op basis van adressendichtheid, 2002

Bronnen: CBS-OAD-bestand 2002 en Postcodegebieden 2003 Bridgis, bewerking LEI.

Figuur 5.2 **Verdeling (%) landoppervlak en bevolking naar 'stad' en 'land', 2003**

Bron: CBS; Kuhlman en Voskuilen (2004).

Ruimtebeslag functies

Het stedelijk grondgebruik - woongebied, ander bebouwd gebied, sportvelden, parken en plantsoenen - beslaat bijna 13% van het landoppervlak (tabel 5.1), iets meer dan het aandeel van het stedelijk en peri-urbaan gebied (10%, figuur 5.2). Tussen 1996 en 2000 is het landbouwareaal met 34.000 ha afgenomen, ten gunste van het bebouwd of nog te bebouwen gebied (25.000 ha) en van natuur- en recreatiegebieden (8.000 ha).

Tabel 5.1 **Grondgebruik (hectare) in Nederland, 1996-2000**

Type grondgebruik	1996	2000	Aandeel in 2000 (%)	Mutatie 1996-2000 (%)
Verkeer	112.503	113.040	3,3	0,5
Woongebied	213.770	221.141	6,5	3,4
Overig bebouwd	91.055	97.190	2,9	6,7
Semi-bebouwd	37.780	48.573	1,4	28,6
Recreatie stad	57.815	59.492	1,8	2,9
Recreatie land	28.352	29.386	0,9	3,6
Glastuinbouw	13.887	14.981	0,4	7,9
Overig agrarisch	2.346.494	2.311.066	68,4	-1,5
Bos en natuur	478.396	483.464	14,3	1,1
Totale landoppervlakte	3.380.052	3.378.333	100,0	-0,1

Bron: CBS (2004).

5.2 Wonen

In de afgelopen jaren is de bevolking in het peri-urbane gebied sterker gestegen dan in de rest van het land (tabel 5.2). Dit is het gevolg van het streven om de bevolkingsgroei vooral in of nabij het stedelijk gebied op te vangen. Omdat veel bewoners uit het bestaand stedelijk gebied naar deze nieuwe woongebieden zijn getrokken, is de groei in het stedelijk gebied achtergebleven, zelfs bij die in het (semi-)landelijk gebied. Met name de groei van het aantal ouderen lag in het stedelijk gebied veel lager dan in de rest van het land. De sterkste toename vond plaats in het semi-landelijk gebied, waar nu 14% van de inwoners ouder is dan 65 jaar.

Door achterblijvende woningbouwproductie is het tekort aan woningen in 2002 gestegen tot circa 170.000. Dat is het hoogst gemeten tekort in het Woningbehoefteonderzoek sinds 1982. In 2003 zijn slechts 60.000 woningen gereedgekomen, het laagste aantal sinds 1953. Oorzaken van de lage productie zijn onder meer de bouwvoorschriften van de overheid die tot kostenverhogingen leiden, het restrictief beleid waardoor er te weinig bouwlocaties zijn en de afbouw van staatssubsidies (Ten Hooze, 2004). De overheid wil de provincies en gemeenten een grotere rol in het ruimtelijke orderingsbeleid geven (VROM, 2004). Hiermee hoopt de overheid dat meer woningbouw gerealiseerd zal worden, vrijkomende bebouwing makkelijker voor andere functies is te hergebruiken en regelingen zoals Ruimte voor Ruimte vaker en gemakkelijker kunnen worden toegepast. Gespreide bebouwing dient, volgens de Nota Ruimte, echter vermeden te worden. Sommige partijen zijn bang voor aantasting van het Nederlandse platteland bij een grotere zeggenschap van provincies en gemeenten. Anderen delen die vrees niet mede omdat slechts een minderheid van de mensen midden in de natuur wil wonen. De meesten kiezen voor een woning aan de rand van een dorp, goed bereikbaar en met voorzieningen.

Tabel 5.2 **Bevolking in 'stad' en 'land', 2003**

	Landelijk	Semi-landelijk	Peri-urbaan	Stedelijk	Totaal
Bevolking (mln.)	2,6	4,1	2,6	6,9	16,2
Verdeling (%)	15,8	25,6	15,8	42,8	100,0
Bevolkingsgroei, 1998-2003 (% per jaar)	0,6	0,7	1,1	0,5	0,7
Bevolkingsdichtheid (inwoners per km ²)	111	493	1.423	4.169	463
Verdeling (%) naar leeftijd:					
tot 14 jaar	20,2	19,4	19,4	17,2	18,6
15-64 jaar	66,5	66,5	67,5	68,9	67,7
65 jaar en ouder	13,3	14,1	13,1	13,9	13,7

Bron: CBS-Statline; Kuhlman en Voskuilen (2004).

Wonen in het landelijk gebied

Wonen in het landelijk gebied is voor veel mensen aantrekkelijk. Naast het wonen in een oude boerderij, is het wonen in een nieuwbouwwoning in een landelijke omgeving populair. Stedelingen in Nederland hebben dan ook een uitgesproken positief beeld van het platteland, waarin kenmerken als rust, ruimte, groen, natuur, sfeer en vrijheid overheersen (Heins, 2002). Dit landelijke woonmilieu hoeft overigens niet per se in het buitengebied of in een dorp te liggen, het kan ook in of aan de rand van het stedelijk gebied zijn, het zogenaamde pseudo-platteland. Zo wil nog geen 20% van de in het genoemde onderzoek ondervraagde stedelingen met verhuisplannen alleen naar het in hun ogen 'echte' platteland verhuizen. Ruim 70% van de verhuisgeneigde stedelingen wil naar een landelijk woonmilieu in het stedelijk gebied. Ze vinden het kennelijk prettig ruraal te wonen, maar met werk en voorzieningen en wellicht de stedelijke sfeer binnen handbereik. Van Dam et al. (2003) schatten de potentiële vraag naar woningen op het platteland op 60.000 tot 130.000 stuks.

Gevolgen voor het platteland

Het verruimen van de bouwmogelijkheden in het landelijk gebied kan ten koste gaan van de landschappelijke kwaliteiten. Door een geleidelijke ontwikkeling en zorgvuldig op de plaatselijke situatie toegesneden ontwerpen kan dit voorkomen worden. Verder stellen lokale bewoners de komst van de urbaan-rurale migranten waarschijnlijk niet altijd op prijs, vooral door verschillen in waarden en gedragingen. Daarentegen zou de komst van nieuwe bewoners de leefbaarheid op het platteland ook ten goede kunnen komen. Zo blijken juist de nieuwe bewoners tot de initiatiefnemers in het lokale verenigingsleven te behoren (Van Dam, 2002) en geven ze een impuls aan de regionale economie. Buckers (1999) en Van Dam en Buckers (1998) schatten dat drie woningen één fulltime baan opleveren. Daarmee is het wonen een van de nieuwe economische dragers van het platteland. Daarnaast kan het opknappen van boerderijen bijdragen aan het behoud van het rurale erfgoed.

Ruimte voor ruimte

Om het mestoverschot terug te dringen is in 2000 en 2001 de Regeling beëindiging veehouderijtakken opengesteld. Behalve een vergoeding voor het afstoten van een veehouderijtak, kon in de vijf reconstructieprovincies (Gelderland, Overijssel, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg) ook een bijdrage worden aangevraagd voor de sloop van stallen. Daarvoor in de plaats en om de sloop te bekostigen is extra woningbouw toegestaan. Het grootste deel van de nieuwe woningen komt echter niet op de vrijgekomen kavel, maar in de nabijheid van bestaande bebouwingsconcentraties. Eind 2003 was de slooPBijdrage voor 1.900 bedrijven vastgesteld, met een totaal slooppoppervlak van 2,7 mln. m² en een slooPBijdrage van 250 mln. euro.

Bij een grotere rol van provincies en gemeenten in de ruimtelijke ordening, denkt de minister van VROM dat de regeling vaker en op meer plekken zal worden toegepast. Een voorbeeld is de 'Ruimte voor Ruimte'-Regeling in Zuid-Holland, in september 2003 vastgesteld door Provinciale Staten. Hoofddoel van de regeling is het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit in het landelijk gebied door de sloop van voormalige (agrarische) bedrijfsgebouwen die niet in het landschap passen (Provincie Zuid-Holland, 2003). Voor het bouwen van compensatiewoningen ter plekke zijn de mogelijkheden echter beperkt.

5.3 Werken

De werkgelegenheid is tussen 1998 en 2003 met 9% gegroeid (tabel 5.3). De groei van de werkgelegenheid bleef in het landelijk gebied achter bij die in de andere gebieden. Hierdoor is het aandeel van het landelijk gebied in de totale werkgelegenheid iets afgenomen, van 12,3% tot 11,7%. Het aantal banen ten opzichte van de potentiële beroepsbevolking - aantal inwoners van 15 tot 65 jaar - geeft aan in hoeverre het gebied werk heeft voor de eigen inwoners. Het landelijk gebied scoort hier veruit het laagst met 52 banen per 100 inwoners van 15 tot 65 jaar, tegenover het peri-urbane gebied met 89. Het semi-landelijk en stedelijk gebied nemen met 65 respectievelijk 70 banen een tussenpositie in.

De primaire landbouw is met een aandeel van 17% nog steeds de belangrijkste werkgever op het platteland. In 1998 lag het aandeel nog op 19%. De werkgelegenheid in de agrarische dienstverlening, bosbouw, visserij, bouwnijverheid, voedings- en genotmiddelenindustrie en horeca bevindt zich meer in het landelijk dan in het stedelijk gebied. De financiële dienstverlening, overheid, onderwijs en zorg zijn vrij sterk geconcentreerd in het stedelijk gebied.

Tabel 5.3

Verdeling (%) werkgelegenheid in stad en land, 2003

Sector	Landelijk	Semi-landelijk	Peri-urbaan	Stedelijk	Totaal
Landbouw	16,8	5,0	0,9	0,1	3,4
Agrarische diensten, bosbouw en visserij	2,5	1,0	0,4	0,2	0,7
Delfstoffenwinning	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1
Energie en water	0,2	0,3	0,6	0,4	0,4
Bouwnijverheid	9,8	8,5	7,1	4,0	6,4
Voedings- en genotmiddelenindustrie	2,7	2,6	2,1	1,0	1,8
Overige industrie	10,7	14,4	15,8	7,0	11,0
Vervoer	5,4	5,7	7,3	6,6	6,4
Handel	15,9	20,1	17,9	16,8	17,7
Financiële diensten	9,7	14,2	17,6	22,4	18,0
Horeca	6,8	3,9	2,4	4,3	4,1
Cultuur, sport en recreatie	2,0	1,9	1,8	2,6	2,2
Overheid	3,3	3,6	5,3	8,1	5,9
Onderwijs	4,0	4,8	5,5	7,8	6,2
Zorg	8,3	12,3	13,7	16,1	13,8
Overige diensten	2,0	2,0	1,7	2,5	2,2
Totale werkgelegenheid (x 1.000)	884	1.798	1.534	3.357	7.573
Aandeel in totaal	11,7	23,7	20,3	44,3	100,0
Groei 1998-2003 (%)	4,0	9,8	14,7	7,9	9,2

Bron: LISA; CBS-landbouw telling; Kuhlman en Voskuilen (2004).

Groene sectoren

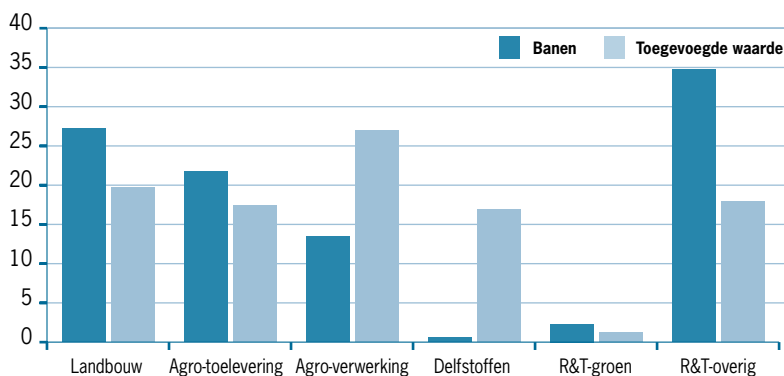
Het landelijk gebied staat voor voedselproductie, rust, ruimte, natuur en groen. De sectoren die sterk afhankelijk zijn van deze kwaliteiten zijn de primaire land- en tuinbouw met de toeleverende en verwerkende industrie (agrocomplex), bosbouw, visserij, delfstoffenwinning en recreatie en toerisme (r&t-sector). Deze 'groene sectoren' leveren 14% van de totale werkgelegenheid en 12% van de toegevoegde waarde van de totale Nederlandse economie.

Binnen de 'groene' sectoren is het agrocomplex met een aandeel van 62% in de werkgelegenheid en 64% in de toegevoegde waarde de belangrijkste sector (figuur 5.3). Ten opzichte van 1998 daalde het aandeel van het agrocomplex in de werkgelegenheid, maar het aandeel in de toegevoegde waarde bleef gelijk. De sector recreatie en toerisme biedt vrij veel werkgelegenheid (37%), maar draagt naar verhouding veel minder bij aan de toegevoegde waarde (19%). Het stempel 'groene sector' betekent niet dat de sector altijd in het (semi-)landelijk gebied is gevestigd. De werkgelegenheid in de landbouw en het groene deel van de r&t-sector zijn hier het sterkst geconcentreerd met een aandeel van ongeveer 90%. De werkgelegenheid in het overige veel grotere deel van de r&t-sector is bijna voor de helft te vinden in het stedelijk gebied.

Vrijkomende agrarische bebouwing

In de periode 1992-1999 hebben ruim 7.300 bedrijven hun agrarische functie verloren. In 14% van deze voormalige boerderijen is een niet-agrarisch bedrijf gevestigd (Daalhuizen en Heins, 2003). Daarbij valt te denken aan het gebruik van de bedrijfsgebouwen voor horecadoeleinden en voor de stalling van caravans en boten. Voor een belangrijk deel (47%) zijn de voormalige agrariërs zelf verantwoordelijk voor het hergebruik van de boerderij. Zij vervangen de agrarische activiteiten vaak stap voor stap door nieuwe bedrijfsactiviteiten (Bock, 2002; Van Broekhuizen en Van der Ploeg, 1997). Ook komt het voor dat zonen of dochters de leiding over het niet-agrarisch bedrijf overnemen.

Figuur 5.3 Verdeling (%) banen en toegevoegde waarde naar groene sectoren, 2003

Bron: LISA; CBS; Kuhlman en Voskuilen (2004).

Sommige 'nieuwe' ondernemers van buiten de agrarische sector zijn het niet-agrarisch bedrijf gestart in de boerderij; anderen hebben het bedrijf elders opgericht en uiteindelijk verplaatst naar een voormalige boerderij. Dergelijke verplaatsingen vinden voornamelijk plaats binnen een straal van 25 km.

Boerderijen op goed bereikbare locaties nabij steden zijn relatief meer aan functieverandering onderhevig dan meer afgelegen boerderijen. Enerzijds zien agrariërs in stadsrandzones zelf meer mogelijkheden voor een omschakeling naar niet-agrarische activiteiten. Anderzijds zijn niet-agrarische ondernemers met een voorkeur voor een groen productiemilieu voornamelijk in steden gevestigd. Zij hebben behoefte aan bedrijfslocaties in het buitengebied op goed bereikbare locaties in de directe nabijheid van steden. In de meer perifere gebieden waar nieuwe economische dragers voor een versterking van de plattelandseconomie welkom zijn, blijft de interesse van ondernemers voor voormalige boerderijen beperkt.

Gevolgen voor het platteland

Hoewel het aantal nieuwe bedrijven in voormalige boerderijen klein is, creëert niet-agrarische bedrijvigheid in voormalige boerderijen toch extra werkgelegenheid. Uit een onderzoek onder 325 bedrijven blijkt de werkgelegenheid sinds het moment van vestiging van 1.737 tot 2.534 arbeidsplaatsen gestegen te zijn. Slechts weinig ondernemers denken in de nabije toekomst het bedrijf uit te breiden (Daalhuizen en Heins, 2003). Dit relativeert de broedplaatsfunctie die voormalige boerderijen zouden hebben. Als ondernemers op het platteland met name streven naar een zelfstandig bestaan, leidt hergebruik van voormalige boerderijen niet snel tot een wildgroei van bedrijven in het buitengebied. Sommige functieveranderingen blijven zelfs onopgemerkt, omdat slechts een derde van alle ondernemers gebouwen afbreekt of aanbouwt. Het type activiteit op zich zegt ook niet altijd wat het effect is voor het buitengebied. Aannemers kunnen de boerderij bijvoorbeeld gebruiken als kantoor voor de administratie en elders werken. Verder verricht 74% van alle ondernemers vaak uit zichzelf de nodige inspanningen om het niet-agrarische bedrijf in te passen in het landschap door bijvoorbeeld erfbeplanting aan te leggen en schuren op te knappen (Daalhuizen en Heins, 2003). Uit dit onderzoek en uit literatuur (Love en Crompton, 1999) blijkt dat de meeste ondernemers niet uit zijn op een maximale bedrijfsomvang en een maximale winst, maar graag zelfstandig willen werken in een prettige leefomgeving. Die hebben zij in het buitengebied gevonden en willen zij graag in stand houden.

Toekomst van het platteland

Bij de discussie over de toekomst van het platteland hebben Vereijken en Agricola (Muskee, 2003) een extreme stelling ingenomen, namelijk dat de landbouw uit Nederland verdwijnt en dat we ons moeten bezinnen op de vraag wat we met de lege akkers gaan doen. Maar welke alternatieve vormen van grondgebruik zouden een hoger economisch rendement dan landbouw kunnen opleveren? Bosbouw levert weinig toegevoegde waarde op en natuur nog minder. Hebben we de ruimte van de landbouw nodig voor bedrijventerreinen, infrastructuur, woningbouw en recreatie? De prijs voor bouwgrond is relatief hoog, maar die prijs weerspiegelt slechts de door de ruimtelijke ordening bepaalde schaarste en is daarom geen goede indicatie voor de omvang van de ruimtevraag.

In verhouding tot de totale omvang van het platteland is de vraag naar woon- en werkruimte op

het platteland klein. Ook bij een naar verwachting minder strikte ruimtelijke regelgeving, zal die vraag weinig invloed hebben op de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven. De voortgaande daling bestaat vooral uit min of meer vrijwillige bedrijfsbeëindiging bij generatiewisseling. Zo geldt voor veel kleine bedrijven dat potentiële opvolgers afzien van bedrijfsovername vanwege de matige inkomensperspectieven. Gegeven de uitgangspositie van het bedrijf wordt het inkomensperspectief bepaald door ontwikkelingen in de markt, zoals de prijsontwikkeling van producten, en door het beleid zoals eisen aan de wijze van produceren die tot extra investeringen en kosten leiden (Luijt et al., 2003). De schaalvergroting en sanering in de landbouw zullen onverminderd doorgaan, mogelijk nog sneller dan in het verleden. De vrijkomende gebouwen kunnen vermoedelijk voor een groot deel voorzien in de potentiële vraag naar wonen en werken op het platteland. Dat de Nederlandse landbouw op het punt zou staan te verdwijnen, is daarom een uit de lucht gegrepen stelling.

5.4 Natuur

Met het aantreden van de kabinetten Balkenende I en II is een koerswijziging van het natuurbeleid ingezet. De beleidswijziging komt neer op een beperking van de verwerving van landbouwgronden voor nieuwe natuur ten gunste van meer particulier en agrarisch natuurbeheer. De totale omvang van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), die in 2018 moet zijn gerealiseerd, is met circa 729.000 ha ongewijzigd (tabel 5.4). Daarvan zal 132.000 ha tot stand moeten komen via aankoop, inrichting en doorlevering aan terreinbeherende organisaties zoals Staatsbosbeheer. Op 98.000 ha zal agrarische productie met natuurbeheer worden gecombineerd (agrarisch natuurbeheer), 42.000 ha zal door de eigenaars zelf - waaronder agrariërs - in natuur worden omgezet.

Volgens het RIVM (2003a) had de overheid eind 2002 ongeveer 77.000 ha grond aangekocht, 59% van de doelstelling. Daarvan is 59.000 ha overgedragen aan de eindbeheerders. Het totaal areaal

Tabel 5.4 Taakstelling en realisatiewijze (ha) EHS				
Terreinsoort	Taakstelling	Verwerving, inrichting en doorlevering	Agarisch natuurbeheer	Particulier natuurbeheer
Bestaande natuurterreinen	453.500	-	-	-
Reservaten en natuurontwikkelingsgebieden	151.500	112.099	5.050	34.351
Beheersgebieden binnen EHS	90.000	-	90.000	-
Robuuste verbindingen 1 ^e tranche	13.500	8.361	1.285	3.854
Robuuste verbindingen 2 ^e tranche	13.500	8.100	1.350	4.050
Natte natuur	6.500	3.000	-	-
Totaal	728.500	131.560	97.685	42.255
Bron: LNV (2003).				

agrarisch natuurbeheer (exclusief ganzenopvang) lag eind 2002 op 70.000 ha, maar het is niet bekend hoeveel daarvan binnen de EHS ligt. Het is immers ook mogelijk buiten de EHS mee te doen aan agrarisch natuurbeheer. De nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur (LNV, 2002a) noemt hiervoor een doelstelling van 45.000 ha, inclusief ganzenopvang. Het particulier natuurbeheer staat nog in de kinderschoenen. Eind 2002 is volgens het RIVM (2003a) voor 510 ha subsidie verleend voor functiewijziging binnen de EHS. In 2003 was de belangstelling voor deze regeling overigens groot (zie paragraaf 5.7).

De kosten voor de aanleg van de EHS zijn bij de start geraamd op 2,3 miljard euro. Door gestegen grondprijzen, hogere inrichtingskosten en uitbreiding van de taakstelling met robuuste verbindingen is de raming inmiddels bijgesteld tot 4,3 miljard euro, bijna het dubbele van de eerste raming. De jaarlijkse kosten voor het beheer liggen in 2018 op ruim 200 mln. euro (LNV, 2004).

In het LNV-Beleidsprogramma 2004-2007 (LNV, 2004a) is een onderzoek aangekondigd naar de mogelijkheden om grondgebonden bedrijven binnen de EHS en de Nationale Landschappen onder de Natuurschoonwet (NSW) te brengen. Onder de NSW kan gebruik worden gemaakt van een aantal fiscale vrijstellingen, onder meer van overdrachtsbelasting, successie- en schenkingsrecht. Het onderzoek zal vooral inzicht moeten geven in de budgettaire gevolgen van NSW-rangschikking, omdat het om een aanzienlijk areaal gaat en de wet nu geen budgetplafond kent.

Nota Ruimte

Het Rijk heeft in de nota Ruimte een aantal gebieden geselecteerd die in ecologisch, cultuurhistorisch of economisch opzicht van nationaal belang zijn. Deze vormen de ruimtelijke hoofdstructuur (VROM, 2004). Hiertoe behoren onder meer de EHS, Vogel- en Habitatrichtlijngebieden, nationale landschappen, UNESCO-gebieden en de 'greenports'. De laatste zijn locaties met geconcentreerde glastuinbouw, bollen-, boom- en sierteelt. Voor deze gebieden draagt het Rijk een grotere verantwoordelijkheid. Provincies en gemeenten zijn verantwoordelijk voor het uitwerken van het rijksbeleid voor deze gebieden.

De benodigde bescherming en ontwikkeling wordt gerealiseerd in streek- en bestemmingsplannen. In de ecologisch en cultuurhistorisch waardevolle gebieden geldt het 'ja, mits'-regime. Ruimtelijke ontwikkelingen voor de eigen bevolking en bedrijvigheid zijn mogelijk als de waarden van het landschap niet worden aangetast. Grootschalige ontwikkelingen zijn niet toegestaan, tenzij sprake is van een groot nationaal belang. Compensatie en mitigatie zijn dan wel noodzakelijk.

De ecologisch en cultuurhistorisch belangrijke gebieden liggen hoofdzakelijk in het landelijk gebied. De landbouw krijgt dan ook te maken met het beleid ter behoud en versterking van deze gebieden. Zo dienen agrarische bedrijven binnen de EHS rekening te houden met de actuele en de potentiële natuurwaarden. De grondgebonden landbouw wordt echter wel gezien als een zeer belangrijk onderdeel voor het behoud van het cultuurlandschap. Verbreding biedt daarbij kansen. Verder zouden de mogelijkheden voor ondersteuning van bedrijven in gebieden met natuurlijke of landschappelijke handicaps moeten worden onderzocht.

5.5 **Recreatie**

De bestedingen binnen de sector toerisme en recreatie bedroegen in 2002 naar schatting 26,7 miljard euro, exclusief het binnenlands zakelijk reisverkeer (tabel 5.5). Dat leverde ongeveer 350.000 banen op. De sector biedt vooral veel werkgelegenheid aan starters op de arbeidsmarkt, zoals allochtonen en laaggeschoolden (RLG, 2004).

De 982 mln. dagtochten die de Nederlanders in eigen land maakten, leverden met 11,5 miljard euro aan bestedingen een belangrijke bijdrage aan de totale bestedingen. Gemiddeld geeft een Nederlander tijdens een dagtocht bijna 12 euro uit aan reizen, entrees en consumpties. Voor een fiets- of wandeltocht is dat gemiddeld 4 à 5 euro, voor uit eten gaan 32 euro (CBS, 2004). Om een indruk te geven van het belang van het landelijk gebied voor dagtochten zijn de dagtochten geselecteerd die vooral in het landelijk gebied plaatsvinden, zoals wandelen, fietsen, paardrijden en golfen. Bij deze grove benadering is het landelijk gebied goed voor een vijfde van het aantal dagtochten, en een tiende van de bestedingen (1,2 miljard euro).

De Nederlanders en buitenlanders gaven samen 5,2 miljard euro uit aan vakanties in Nederland (tabel 5.5). In 2002 hebben 9,6 miljoen buitenlandse gasten en 15,6 miljoen Nederlanders één of meer nachten doorgebracht in een Nederlandse logiesaccommodatie. Samen brachten ze 82,4 miljoen nachten door in ons land, waarvan 35% in hotels en pensions (CBS, 2003). De overige nachten zijn doorgebracht op de circa 3.800 huisjescomplexen, kampeerterreinen en groepsaccommodaties die vrijwel allemaal in het landelijk gebied liggen. De bestedingen voor de vakanties in deze accommodaties lagen in 2002 naar schatting op 2,2 miljard euro, 42% van de totale vakantiebestedingen.

Wet op de openluchtrecreatie verdwijnt

Om aan de eisen van de gasten te voldoen hebben de campings en bungalowbedrijven in de toekomst behoefte aan meer ruimte. Voor bedrijven die in de EHS liggen, en vooral die in Vogelrichtlijn- en Habitatrictlijngebieden, kunnen de benodigde bedrijfsaanpassingen op beperkingen stuiten.

Tabel 5.5 Bestedingen (mrd. euro) aan toerisme en recreatie in Nederland, 2002			
	Nederlanders	Buitenlanders	Totaal
Dagtochten	11,5	2,3	13,8
Vakanties	2,9	2,3	5,2
Overig ^{a)}	4,2	3,5	7,7
Totaal	18,6	8,1	26,7
a) Zakelijke verblijven buitenlanders, aandeel Nederland uitgaand toerisme en duurzame recreatiegoederen. Bron: TRN (2003).			

De Raad voor het Landelijk Gebied (2004) vindt dat uitbreidingsmogelijkheden voor bestaande verblijfsrecreatieterreinen duidelijk in ruimtelijke nota's moeten worden opgenomen. Daarnaast geeft de Raad aan dat ook nieuwe terreinen ontwikkeld zullen worden, waarschijnlijk vooral door agrariërs die recreatie gebruiken als aanvullende bron van inkomen. Volgens de Raad hoeft daar geen bezwaar tegen te bestaan, zolang de verschillende soorten recreatieondernemers maar aan dezelfde voorschriften moeten voldoen. Hier ligt al een oud twistpunt. De recreatieondernemers, verenigd in de Recron, betichten boeren met minicampings van oneerlijke concurrentie, omdat de regelgeving voor hen soepeler zou zijn dan voor reguliere campings. Nauw verwant hieraan is de discussie over het aantal toegestane kampeerplaatsen op minicampings. LTO-Nederland, de Stichting Vrije Recreatie (SVR) en de Vereniging van Kampeerboeren (VeKaBo) hebben in het najaar van 2003 bij de Tweede Kamer gepleit voor een verruiming van het wettelijk toegestaan aantal kampeerplaatsen tot 25 (LTO, 2003). In de Wet op de openluchtrecreatie is nu een aantal van tien opgenomen en maximaal vijftien in korte perioden. In plaats van een herziening van deze wet, is LNV bezig met de voorbereidingen om de wet in te trekken als uitvloeisel van de deregulering. Volgens het ministerie kan de spreiding en diversiteit van het kampeeraanbod goed in de gemeentelijke bestemmingsplannen worden geregeld (LNV, 2004b). In de overgangstermijn tot 1 januari 2009 waarin de Wet op de openluchtrecreatie nog van kracht is, is een uitbreiding voorzien tot maximaal vijftien kampeerplaatsen voor het hele kampeerseizoen (LNV, 2004c).

Wel een onderdeel van het recreatiebeleid van LNV in de komende jaren is het verbeteren van de toegankelijkheid van het agrarisch cultuurlandschap, onder de noemer 'Welkom op het platteland'. Volgens LNV moeten lagere overheden met boeren, particuliere grondbezitters en waterschappen afspraken maken over het toelaten van wandelaars op publieke en private gronden. Verder wil LNV in 2010-2012 in het kader van de landelijke routenetwerken 4.500 km voetpad, 3.500 km fietspad en 4.500 km vaarwegen realiseren en in standhouden (LNV, 2004d). Momenteel telt Nederland ongeveer 6.000 km lange-afstandwandelpaden (LAW's), 6.500 km landelijke fietsroutes (LF-routes) en 4.400 km toervaarnet (TRN, 2003).

5.6 Water

Volgens de Nota Ruimte zal de landbouw in de veenweidegebieden zich moeten aanpassen aan de eisen van een strenger peilbeheer ten behoeve van het behoud van het veen. Dit betekent verbreding en extensivering; in sommige gevallen zal de landbouw verdwijnen uit de veenweidegebieden als gevolg van volledige vernatting. De vernatting als gevolg van de hoger opgezette peilen zet de inkomens van de melkveehouders zodanig onder druk dat veel bedrijven niet zullen overleven (Van der Ploeg et al., 2001). In de studie 'Waterlandbouw in het Groene Hart' (Vogelzang et al., 2004) is gezocht naar oplossingen om bij een hoger peil de landbouw overeind te houden. Voorwaarde is dat het financieel interessant blijft om door te gaan met boeren. Daaraan kunnen groene en blauwe diensten bijdragen. Boeren vinden overigens dat die diensten een aanvulling moeten zijn op de landbouwactiviteiten en niet andersom.

Sinds de hoge waterstanden van 1993 en 1995 krijgt waterberging meer aandacht als mogelijke oplossing voor wateroverlast. DLV (2002) heeft voor gebieden in Groningen en Noord-Drenthe de schade uitgerekend als landbouwgrond voor waterberging wordt ingezet. De indirecte schade, zoals het herstel van drainage en een mogelijk kwaliteitsverlies van de producten, is niet in de berekening meegenomen (Drenth, 2004). In akkerbouwgebieden loopt de schade uiteen van circa 400 euro per ha bij inundatie in januari tot 1.800 euro per ha bij inundatie in maart. In het laatste geval gaat de oogst van wintertarwe verloren, wordt het groeiseizoen voor de meeste gewassen korter en moeten veel bewerkingen opnieuw worden uitgevoerd. Het gevaar bestaat dat na de inundatieperiode in maart te snel met de bewerkingen wordt gestart, waardoor voor langere tijd schade aan de bodemstructuur kan optreden. DLV (2002) adviseert daarom geen akkerbouwgewassen meer te telen na inundatie in maart. Dat zou het verlies betekenen van een complete oogst en een schade van veel meer dan 1.800 euro.

Verzilting

Door inklinking van het veen daalt het maaiveld. De peilverschillen tussen polder- en boezemwater worden door bodemdaling steeds groter waardoor een (vaak zoute) kweldruk ontstaat (LNV, 2002b). Het probleem dat water te zout is voor optimaal grondgebruik speelt in grote delen van Nederland, met name in de kuststrook. In totaal heeft ongeveer één miljoen hectare te kampen met verzilting. Met technische maatregelen zoals ontzilting en het doorspoelen met zoet water kan de verzilting worden gestopt. Een andere weg is in te spelen op de verzilting door het telen van zouttolerante gewassen. Zeekraal en zeeaster (lamsoren) zijn bekende voorbeelden (Didde, 2003). Een ander gewas dat wellicht mogelijkheden biedt is eendekroos (Iemna). Fiselier et al. (2003) hebben als idee 'Iemnaweiden' binnen de veehouderij geopperd. Een deel van een bedrijf (10 à 20%) zou dan kunnen bestaan uit deze weiden die dienen voor de productie van veevoer en voor waterberging. Eendekroos gedijt goed in licht brakke omstandigheden en is veel productiever en rijker aan eitwit dan gras. Een andere vorm van medegebruik is de kweek van vissen in 'Iemnavijvers'; in het buitenland wordt dit al veel toegepast (Fiselier et al., 2003).

5.7 Verbrede landbouw

De veranderingen in de agrarische sector in de afgelopen jaren gaan gepaard met het zoeken naar nieuwe functies, zoals beheer van natuur en landschap en het bieden van mogelijkheden voor recreatie en toerisme. Hoewel het ruimtegebruik op het Nederlandse platteland vrij stabiel is met landbouw als verreweg de belangrijkste ruimtegebruiker, is de betekenis van het platteland voor de samenleving wel sterk veranderd. Zo is het platteland niet alleen het gebied voor voedselproductie, maar ook voor recreatie en voor ruim en groen wonen.

In 2003 hadden bijna 15.000 bedrijven (17%) een vorm van verbrede landbouw, waarvan agrarisch natuurbeheer in aantal veruit het belangrijkste is (tabel 5.6). Het overgrote deel (86%) van de bedrijven heeft niet meer dan één vorm van verbreding. De omzet van de verbrede landbouw is voor 2003 geraamd op circa 119 mln. euro, minder dan 1% van de productiewaarde van de primaire land- en tuinbouw. Verondersteld is dat afhankelijk van het soort activiteit 25% of 40% van de omzet als

inkomen resteert. Met deze globale berekening komt het inkomen uit verbrede landbouw op 42 mln., 1,5% van het totale inkomen van de primaire land- en tuinbouw. Overigens bestaan er van bedrijf tot bedrijf grote verschillen in inkomen uit verbreding.

Verbrede landbouw is echt een activiteit voor bedrijven met ruimte, niet alleen in de vorm van grond, maar ook in vorm van gebouwen en arbeid. Het zijn dan ook de grondgebonden bedrijven die het meest actief zijn op dit vlak (figuur 5.4). De verbrede bedrijven zijn groter in omvang (nge) en oppervlakte en hebben een wat extensiever grondgebruik dan de grondgebonden bedrijven zonder verbreding. Figuur 5.5 (pag. 90) geeft de locatie aan van bedrijven met agrarisch natuurbeheer en van bedrijven met recreatie en zorgverlening.

Agrarisch natuurbeheer

De belangstelling voor agrarisch natuurbeheer onder boeren is zeer groot. Zo werd in de periode van openstelling van de subsidieregeling eind vorig jaar voor 170 mln. euro aan aanvragen voor langjarige beheerspakketten ingediend, ruim boven het (meerjaren)budget van 110 mln. euro. De minister van LNV zal echter alle aanvragen honoreren (TK, 2004). Eind 2002 besloeg het areaal agrarisch natuurbeheer via de Subsidieregeling agrarisch natuurbeheer en de Regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling bijna 70.000 ha, waar een vergoeding tegenover stond van ongeveer 35 mln. euro (RIVM, 2003; TK, 2003). Voor 2003 is een bedrag begroot van 40 mln. euro. Het streven van de overheid is binnen de EHS ongeveer 98.000 ha agrarisch natuurbeheer te realiseren en daarbuiten nog eens 45.000 ha (LNV, 2003; LNV, 2002a). De markt voor deze vorm van agrarisch natuurbeheer heeft uitgaande van de huidige prijzen en vergoedingen een omvang van 70 mln. euro.

Een probleem van het huidige beheer is dat het de weidevogels niet lijkt te helpen en mogelijk zelfs voor kieviten slecht uitpakt. Berendse noemt als oplossing het weidevogelbeheer grootschaliger en gevarieerder te maken (Eggink, 2004). De nieuwe collectieve weidevogelpakketten voor natuurverenigingen met een instapeis van minimaal 100 ha bieden deze mogelijkheid. Berendse noemt verder het verhogen van het waterpeil als maatregel, wat grote gevolgen heeft voor de agrarische bedrijfsvoering.

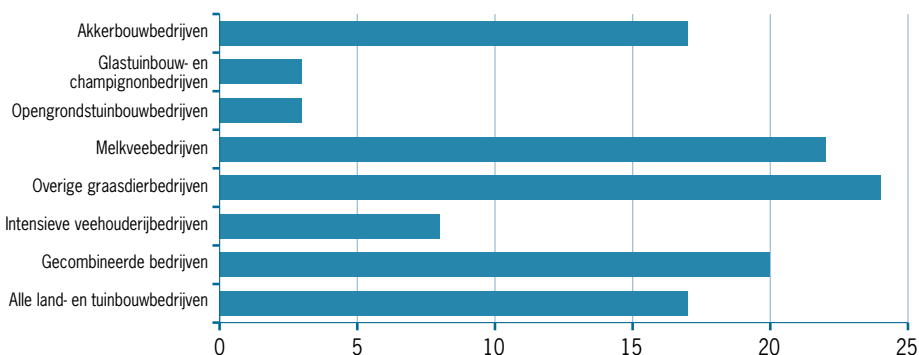
Een andere vraag is in welke mate de continuïteit van het beheer is gewaarborgd. Leneman en Graveland (2004) concluderen dat boeren die hun bedrijf in de toekomst voortzetten over het algemeen ook het natuurbeheer handhaven, met name op grotere extensieve bedrijven. De Koeijer

Tabel 5.6

Omvang en economische betekenis verbrede landbouw, 2003

	Aantal (v)	Omzet (mln. euro) (r)	Inkomen (mln. euro) (r)
Agrarisch natuurbeheer	9.580	30	12
Recreatie en zorg	2.730	36	9
Stalling	3.840	10	4
Windenergie	430	43	17
Alle	14.520	119	42

Bron: CBS-Landbouwelling; Voskuilen (2004).

Figuur 5.4 Aandeel (%) van bedrijven met verbreding naar bedrijfstype, 2003

Bron: CBS-Landbouwelling; Voskuilen (2004).

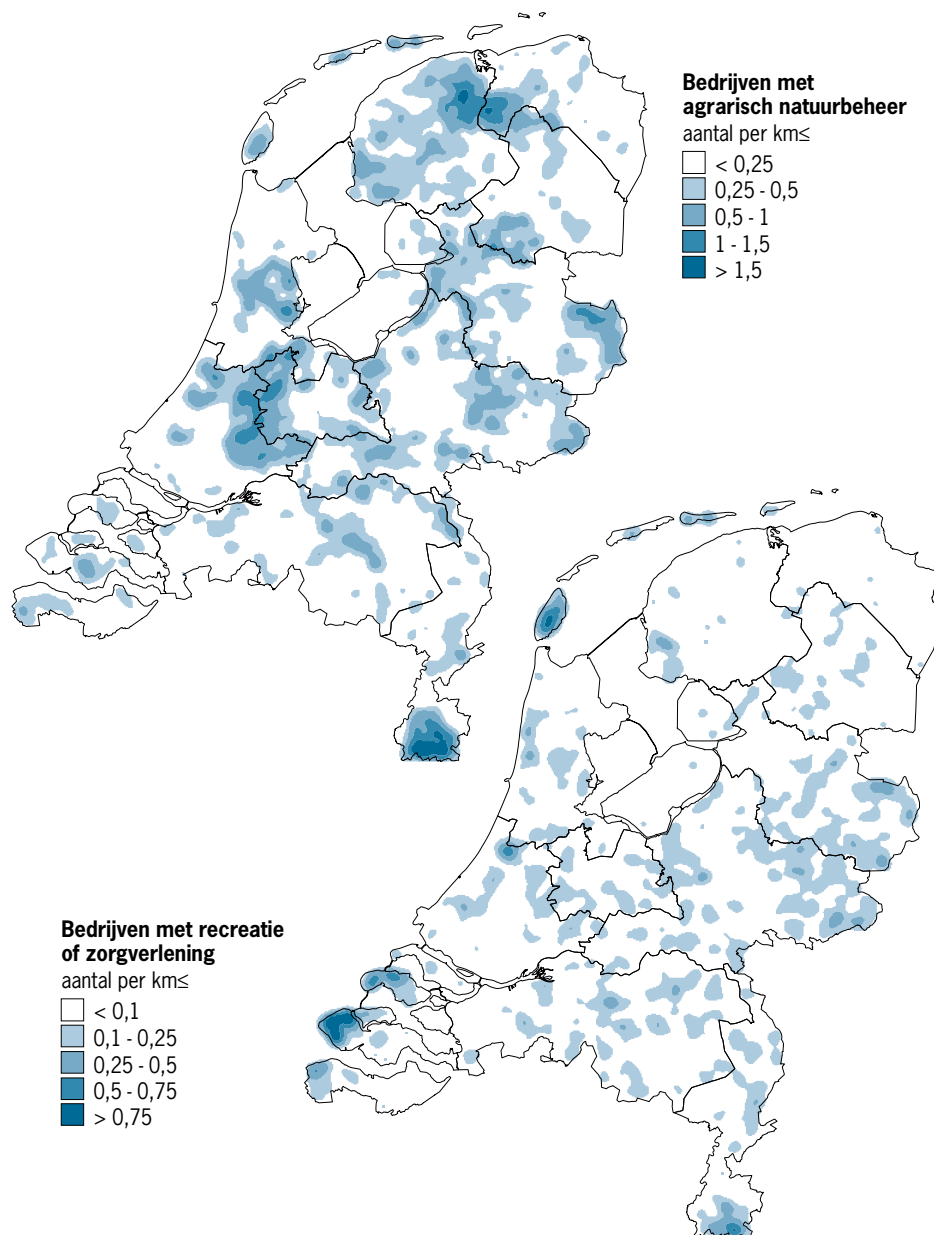
en Voskuilen (2004) laten zien dat naast een groep grotere bedrijven met natuurbeheer, ook veel natuurbeheer plaatsvindt op vrij kleine extensieve bedrijven (tabel 5.7). Gezien de bedrijfsopzet zijn deze bedrijven goed geschikt voor natuurbeheer. De vraag is echter hoe deze bedrijven zich in de toekomst zullen gaan ontwikkelen. Waarschijnlijk zitten hier veel bedrijven bij die melkquotum verhuren. Met ingang van dit jaar is de mogelijkheid voor verhuur sterk ingeperkt en op termijn zou deze inkomensbron met het opheffen van de quotering helemaal kunnen verdwijnen. Hierdoor kan een belangrijke pijler onder het natuurbeheer wegvallen.

Recreatie en zorg

De omzet van de bijna 2.500 landbouwbedrijven met recreatie bedroeg in 2003 grofweg 26 mln. euro, waarvan naar schatting 23 mln. uit verblijfsrecreatie. Dat komt neer op ruim 2% van de totale omzet in de verblijfsrecreatie, bestaande uit campings, bungalow- en huisjesterreinen en groepsaccommodaties. Binnen de campingsector is het kamperen bij de boer wel behoorlijk van omvang. Maters en Segers (2002) ramen het aantal overnachtingen bij de boer op 4 miljoen, op een totaal van 21 miljoen overnachtingen op kampeerterreinen. Volgens de Recron-directeur hebben de boeren met 45.000 plaatsen circa 15% van de kampeermarkt in handen (Van Boxtel, 2003). Het totale aantal bedrijven met agrotourisme is sinds 1997 niet veel veranderd. Op basis van een uitgebreide inventarisatie werd het aantal toen geschat op minimaal 2.258 (Kouilil et al., 1998).

Op een zorgboerderij, ook wel landbouw-zorgcombinatie genoemd, gaan agrarisch werk en zorg hand in hand. Meestal gaat het om dagbesteding of dagopvang voor mensen die om wat voor reden dan ook veel zorg en begeleiding nodig hebben. Het aantal zorgboerderijen is gestegen van 75 in 1998 tot 372 in 2003, met gemiddeld zes zorgvragers per bedrijf. Het Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg (2004) verwacht dat een groei naar duizend zorgboerderijen mogelijk is.

Figuur 5.5 **Locatie van bedrijven met verbreding, 2003**

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 5.7**Enkele kenmerken van grote, middelgrote en kleine bedrijven met agrarisch natuurbeheer, 2002**

	Groot	Middelgroot	Klein, jonger bedrijfshoofd	Klein, ouder bedrijfshoofd
Verdeling (%) aantal bedrijven	24	17	40	19
Verdeling (%) areaal natuur	32	18	35	15
Hectare per bedrijf	69	43	22	16
Nge per bedrijf	158	85	33	21
Nge per ha	2,3	2,0	1,5	1,3
Hectare natuur per bedrijf	8,9	7,2	6,0	5,5
Percentage natuur per bedrijf	13	17	28	35

Bron: De Koeijer en Voskuilen (2004).

Stalling

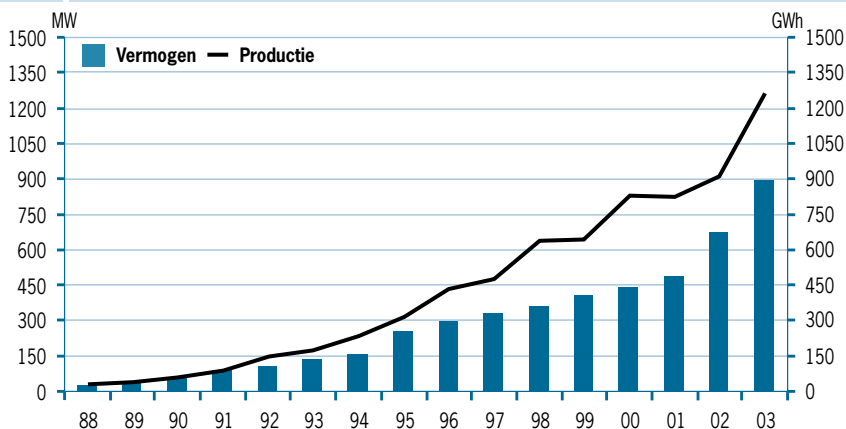
Volgens de landbouwtelling verhuren ruim 3.800 agrariërs stallingsruimte voor goederen of dieren.

Een groot deel (42%) van hen heeft een overig graasdierbedrijf. De overige graasdierbedrijven zijn over het algemeen klein in omvang (nge) en oppervlakte, extensief en hebben vaak oudere bedrijfshoofden zonder opvolger. In veel gevallen zijn dit bedrijven van melkveehouders die hun bedrijf geleidelijk afbouwen, te beginnen met het afstoten van het melkvee en een deel van het land. In de nieuwe, kleinere en extensieve opzet ontstaat ruimte voor bijvoorbeeld stalling, maar ook voor agrarisch natuurbeheer en recreatie.

Windenergie

In de afgelopen 2 à 3 jaar is het totale opgestelde vermogen van windturbines zeer sterk gestegen, door een toename van het aantal windturbines en een snel toenemend vermogen per turbine. Eind 2003 bedroeg het vermogen bijna 900 MW, 60% van de doelstelling van 1.500 MW voor 2010. Vooral in Flevoland is het opgestelde vermogen toegenomen. In deze provincie staat nu ruim 40% van het landelijk vermogen (figuur 5.6).

De productiecijfers voor 2002 en 2003 weerspiegelen ten dele het gegroeide vermogen, omdat de nieuwe turbines nog niet de volledige periode in productie waren. Het aandeel van het vermogen dat is opgesteld in een agrarische omgeving is gestegen van 36% in 1998 tot 64% in 2003. Langenbach (2004) schat dat momenteel 50 à 60% van het opgestelde vermogen in eigendom is van agrariërs. Rekening houdend met de recente groei van het vermogen, is windenergie in economisch opzicht de belangrijkste verbredingsactiviteit. Knelpunten bij de verdere ontwikkeling van windenergie zijn de weerstand bij omwonenden en de eisen die overheden stellen aan de landschappelijke inpassing. Nu al worden vrijwel geen solitaire turbines gebouwd. De richtlijn voor plaatsing gaat uit van groot- of kleinschalige bundeling van windturbines.

Figuur 5.6 Opgesteld vermogen (MW) en productie (GWh) windenergie, 1988-2003

Bron: CBS-Statline.

5.8 Grondmarkt

Na de extreme stijging van de agrarische grondprijzen in de tweede helft van de jaren negentig, daalde de gemiddelde prijs voor een hectare landbouwgrond in 2003 met 13% (NVM, 2004; Anoniem, 2004). De prijs ligt nu op ruim 29.000 euro per hectare, ongeveer op het niveau van 1999. De ommekeer lag tussen 2001 met een lichte stijging van 4% en 2002 met een lichte daling van 5%. De forse stijgingen van de agrarische grondprijs eind jaren negentig waren vooral een gevolg van de economische groei in die jaren en veel minder van ontwikkelingen in de landbouw. Zo is het verloop van de prijs van landbouwgronden vrijwel gelijk aan dat van de conjunctuurgevoelige prijs van woningen. Nu de prijs van woningen niet meer stijgt en de woningmarkt meer een kopers- dan een verkopersmarkt is, stijgt ook de agrarische grondprijs niet meer. Ook de regionale verschillen in prijzen van landbouwgronden zijn voor een belangrijk deel het gevolg van de invloed van stedelijke ontwikkelingen. De prijzen van landbouwgronden zijn het hoogst in gebieden met een grote stedelijke druk, zoals in het westen, midden en zuiden van het land.

De sterk afgenomen vraag van overheden en projectontwikkelaars naar grond voor woningbouw is een belangrijke oorzaak van de gedaalde grondprijs. Binnen de landbouw zijn veeziekten en magere bedrijfsresultaten oorzaken voor de prijsdaling. Verder speelt wellicht ook de wijziging van het natuurbeleid een rol, waarbij minder grond wordt aangekocht voor de EHS. Het eerste kabinet Balkenende stopte de verwerving van landbouwgronden in zijn geheel en het tweede trok er voor de eerste helft van de kabinetsperiode slechts 200 miljoen euro voor uit.

Vooraf ligging bepaalt perceelsprijs

De prijs van een perceel landbouwgrond wordt voor een belangrijk deel bepaald door de ligging (Luijt et al., 2003). In de eerste plaats is de ligging belangrijk voor de kans op een toekomstige bestemmingswijziging. Die kans is groter naarmate een perceel dicht bij grote bevolkingscentra ligt en zeker als het ligt in een gebied dat al door de overheid als een mogelijke toekomstige stedelijke locatie is aangewezen. Een dergelijke potentiële bestemmingswijziging betekent vrijwel altijd oplopende prijzen. In de tweede plaats is het voor de prijsvorming belangrijk of een perceel landbouwgrond zich nabij grote, intensieve agrarische bedrijven bevindt of dat het omringd wordt door agrarische bedrijven met minder goede toekomstperspectieven. Kortom, door de unieke ligging van elk perceel landbouwgrond kunnen grote verschillen in de prijzen van percelen landbouwgrond voorkomen.

Landbouw en Milieu

Kernpunten:

- milieudruk land- en tuinbouw kleiner; doelstellingen nog niet bereikt
- milieubelasting chemische middelen snel omlaag
- opnieuw problemen bij toelatingsbeleid middelen
- broeikasgasemissie agrarische sector daalt sterker dan in andere sectoren
- tuinbouwbedrijfsleven niet tevreden met CO₂-plafond
- daling mineralenuitstoot in stroomversnelling
- mestoverschot wel en niet verdwenen
- mestbeleid opnieuw ingrijpend gewijzigd
- ammoniakdoelstelling binnen bereik
- emissies voedingsmiddelenindustrie relatief sterk omlaag

6.1 Inleiding

De milieudruk vanuit de land- en tuinbouw wordt geleidelijk kleiner. De daling verloopt niet bij alle milieuthema's even snel en voor verschillende onderdelen is nog geen acceptabel niveau bereikt. De vermindering van de milieudruk gaat gepaard met een min of meer gelijkblijvende productie, zodat op sectorniveau kan worden gesproken van een ontkoppeling tussen productie en milieudruk. In de jaren negentig nam de productie van de Nederlandse land- en tuinbouw met ruim 13% toe. Dit was de resultante van groei van de akkerbouw- en de tuinbouwproductie met respectievelijk ongeveer 13 en 23% enerzijds en inkrimping van de veehouderijproductie met een paar procent anderzijds. De laatste paar jaar groeit de productie van de land- en tuinbouw per saldo nauwelijks meer.

Meer verantwoordelijkheid bij bedrijfsleven

Het huidige kabinet (Balkenende-II) wil (ook) in het milieubeleid meer verantwoordelijkheid leggen bij bedrijfsleven en bij provincies en gemeenten. Voor de agrarische sector is dat streven onder meer relevant bij het ammoniakbeleid en bij het daarmee samenhangende reconstructiebeleid. Het RIVM acht het risico aanwezig dat decentralisatie nadelig uitpakt voor de milieukwaliteit, omdat op regionaal en lokaal niveau politieke en economische belangen vaak zwaarder wegen (RIVM, 2004). Als dat waar zou zijn, is dit op korte termijn waarschijnlijk gunstig voor de agrarische sector. Op langere termijn zal vermoedelijk alsnog een verdere aanpassing moeten plaatsvinden om de gewenste milieukwaliteit te bereiken.

Een ander uitgangspunt van het huidige milieubeleid is dat Nederland, anders dan in het recente verleden, niet meer 'voorop moet lopen', teneinde de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven niet onnodig te benadelen. Dit uitgangspunt komt ook in het milieubeleid voor de agrarische sector tot uitdrukking, onder meer bij het toelatingsbeleid voor gewasbeschermings-

middelen (zie paragraaf 6.2.2). Toch betekent een 'egaal speelveld' niet dat Nederland kan volstaan met eenzelfde inspanning als andere EU-landen. De intensiteit en het productiepakket van de Nederlandse agrarische sector zijn zodanig dat meer aanpassingen nodig zijn dan in de meeste andere landen om te voldoen aan de Europese milieueisen. Zo is de belasting van water en bodem met zuur en mineralen de hoogste in de EU (RIVM, 2004) en neemt Nederland bij het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen eveneens een 'toppositie' in (OESO, 2003b: 69).

6.2 Gewasbescherming

6.2.1 Verbruik en milieubelasting

In 2002 was het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw ruim 10% hoger dan het jaar daarvoor, toen een scherpe daling optrad (tabel 6.1). De toename kwam vooral voor rekening van de onkruidbestrijdings- en loofdoedingsmiddelen. Bedacht moet worden dat onder andere het weer van invloed is op het verbruik; in zonnige zomers zijn in de regel minder middelen nodig. Daarnaast kunnen voorraadveranderingen op de land- en tuinbouwbedrijven een rol spelen, aangezien de verbruikscijfers gebaseerd zijn op afzetgegevens. Interessant is dat het verbruik van schimmelbestrijdingsmiddelen in 2002 verminderde. Mogelijk is dit een indicatie dat het Phytophthora-probleem in de aardappelteelt beheersbaar wordt.

Het verbruik in 2002 valt nog binnen de dalende tendens die zich al geruime tijd voordoet. De afgelopen 10 jaar daalde het verbruik met ruim 20%. In die periode is het volume van de plantaardige productie met 15 à 20% toegenomen, dus er was duidelijk sprake van ontkoppeling.

Tabel 6.1		Verbruik van gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw, 1984-2002								
		Verbruik (mln. kg actieve stof)								Taakstelling
Categorie		1984-88	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002 (v)	2000 a)
Grondontsmetting		10,25	2,39	1,57	1,18	1,47	1,40	0,99	1,20	3,28
Onkruidbestrijding		4,60	3,98	3,85	4,05	3,87	3,50	3,09	4,03	2,53
Schimmelbestrijding		4,45	4,49	4,94	5,81	5,20	4,93	3,95	3,78	2,85
Insectenbestrijding		0,69	0,55	0,49	0,46	0,41	0,29	0,27	0,24	0,44
Overige ^{b)}		1,31	1,20	1,16	1,18	1,05	1,26	1,12	1,29	0,86
Totaal		21,30	12,61	12,01	12,68	11,99	11,38	9,42	10,54	10,65
a) Bron: IKC-L, 1999; b) Vanaf maart 1995 exclusief minerale olie als hulpstof, die niet meer wordt aangemerkt als bestrijdingsmiddel. In 1994 ging het hierbij om ongeveer 1,5 mln. kg. actieve stof.										
Bron: Plantenziektkundige Dienst/Nefyto.										

Milieubelasting daalt sneller dan verbruik

De milieubelasting door chemische gewasbeschermingsmiddelen daalt de laatste jaren veel sneller dan het verbruikte volume. Deze belasting wordt uitgedrukt in punten, waarbij rekening wordt gehouden met de vluchtigheid, de toxiciteit, de afbreekbaarheid en de wijze van toediening. Volgens het RIVM is deze belasting sinds 1998 voor de bodem met zo'n 20% verminderd, voor het oppervlaktewater met circa 50% en voor het grondwater zelfs met ongeveer 80% (RIVM, 2004).

Deze relatief sterke daling is voornamelijk toe te schrijven aan het verbod, dan wel de strenge beperking van het gebruik, van bepaalde sterk milieubelastende middelen. Op die manier kon een forse vermindering van de milieubelasting worden bereikt. Zo is de milieubelasting per hectare in de glasgroenteteelt tussen 1998 en 2000 met circa 90% verminderd en in de sierteelt met een kleine 80%, in beide gevallen bij een vrijwel ongewijzigd middelenverbruik (LTO, 2003a). Ook speelt de manier van toediening een rol: de laatste jaren wordt veel meer dan voorheen getracht te voorkomen dat middelen op andere plaatsen terechtkomen dan op het gewas waarvoor ze bedoeld zijn. Overigens is niet alleen de land- en tuinbouw verantwoordelijk voor milieubelasting door chemische middelen, maar levert bijvoorbeeld ook de onkruidbestrijding op verhardingen, onder meer door gemeenten, een flinke bijdrage (RIVM, 2004).

6.2.2 Gewasbeschermingsbeleid

Ondanks de sterke vermindering van de milieubelasting is de gewenste situatie nog niet bereikt. Zo worden de kwaliteitsnormen voor oppervlaktewater en voor grondwater nog vaak overschreden (RIVM, 2004). Het is de bedoeling dat de milieubelasting door chemische gewasbeschermingsmiddelen in 2005 met 75% is gereduceerd ten opzichte van 1998 en in 2010 met 95% (RIVM, 2004). Zeker de doelstelling voor 2005 lijkt nogal ambitieus, mede omdat volgens de overheid aan de betreffende sectoren een blijvend economisch perspectief moet worden geboden. Het streven blijft dat de chemische gewasbescherming op termijn alleen wordt toegepast als andere opties zijn uitgeput ('geïntegreerde teelt'). Dit was enkele jaren geleden ook al zo geformuleerd in de Nota 'Zicht op gezonde Teelt' (LNV, 2001a). Een belangrijk verschil is echter dat in de toekomst meer aan het bedrijfsleven wordt overgelaten hoe deze doelstelling wordt bereikt. Zo wordt het (laten) certificeren van bedrijven niet meer gezien als een overheidstaak (RIVM, 2004).

Toelatingsbeleid blijft problemen opleveren

De inhoud van het in 2003 tussen overheid, bedrijfsleven, milieuorganisaties - die zich begin 2004 overigens terugtrokken - en enkele andere maatschappelijke organisaties gesloten convenant inzake de gewasbescherming vormt een belangrijk onderdeel van het gewasbeschermingsbeleid. In dit convenant werden onder meer afspraken gemaakt over de toelating van gewasbeschermingsmiddelen en over het oplossen van uit dat beleid voortvloeiende knelpunten. In het kader van het toelatingsbeleid was sinds 1990 meer dan een derde van de destijds toegelaten stoffen verdwenen. Mede omdat Nederland voorheen een strenger beleid voerde dan de EU en omdat nieuwe middelen slechts mondjesmaat ter beschikking kwamen, werd deze ontwikkeling door het bedrijfsleven steeds meer als een probleem ervaren. Het opnemen van een vrijstellingsprocedure in de wet maakte het

mogelijk voor gesignaleerde knelpunten een oplossing te vinden. Daardoor konden in 2003 ongeveer 60 van de 100 'erkende knelpunten' worden weggenomen (TK, 2003a). Bij de overige knelpunten werden de risico's op het gebied van volksgezondheid of arbeidsomstandigheden te groot geacht.

Het vrijstellingsbeleid is gebaseerd op de overgangsregeling uit de betreffende EU-richtlijn. Deze regeling geldt tot 2008, wanneer alle bestaande werkzame stoffen op EU-niveau herbeoordeeld moeten zijn. Na een trage start is de herbeoordeling door de EU inmiddels behoorlijk op gang gekomen. Ruim de helft van de stoffen die in het begin van de jaren negentig in de EU waren toegelaten, is medio 2003 van de markt gehaald omdat de fabrikanten ze niet meer 'verdedigden'. De EU-richtlijn kent de mogelijkheid van een tijdelijke vrijstelling voor 'essentiële toepassingen', waarvan Nederland dus gebruik maakt. De vrijstellingsregeling werd eind januari geschorst door het College van Beroep voor het bedrijfsleven omdat ze in strijd zou zijn met de Europese richtlijn. In reactie daarop is de vrijstellingsprocedure aangepast, in de verwachting dat de juridische problemen daarmee zijn opgelost (LNV, 2004e)

6.3

Energie en broeikasgassen

6
6.3

6.3.1 Broeikasgasemissie

De emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw daalt sinds het midden van de jaren negentig (tabel 6.2). Sinds 1990 - het referentiejaar van het Kyoto-ackoord - bedraagt de daling bijna 16%, terwijl landelijk een reductiedoelstelling geldt van 6%. Het gaat hierbij om de directe emissie van de land- en tuinbouwbedrijven. De emissie van broeikasgassen bij toeleverende bedrijven, zoals electriciteitscentrales, is hierin dus niet meegenomen. De daling heeft de laatste jaren betrekking op alle drie de broeikasgassen die voor de landbouw van betekenis zijn: CO₂, dat voor het grootste deel voor rekening komt van de glastuinbouw, en CH₄ (methaan) en N₂O (lachgas), die met name vrijkomen in de veehouderij. Vooral door de verwachte inkrimping van deze sector zal de emissie van de laatste twee gassen verder verminderen. Bondt et al. (2003) verwachten dat tot 2010 de rundvee-, de varkens-, en de pluimveestapels met 10 tot 20% zullen teruglopen.

Tabel 6.2		Emissie (mrd. kg CO ₂ -equivalenten) van broeikasgassen door de land- en tuinbouw, 1980-2002						
		1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002(v)
	Uitstoot koolstofdioxide (CO ₂) ^{a)}	7,2	5,6	8,4	8,1	7,1	6,9	6,8
	Uitstoot methaan (CH ₄)	10,8	11,1	10,7	10,1	8,7	8,6	8,2
	Uitstoot distikstofoxide (N ₂ O)	6,9	7,3	6,9	8,3	7,2	7,0	6,8
	Totaal	24,9	24,0	26,0	26,5	23,0	22,5	21,9
a) alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissie mobiele bronnen, zoals tractoren. Bron: RIVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.								

6.3.2 Broeikasgasbeleid

De ontwikkeling van de broeikasgasemissie van de agrarische sector steekt gunstig af bij die van de totale nationale emissie, die in 2002 vrijwel gelijk was aan die van 1990. Een stijging van de landelijke uitstoot van CO₂ met ruim 8% ging gepaard met een relatief sterke daling bij de andere broeikasgassen, waartoe behalve methaan en lachgas, ook de zogenaamde F-gassen (fluorkoolwaterstoffen) behoren. Vooral het verkeer en de energiesector geven een forse groei van de CO₂-emissie te zien. Daarbij moet bedacht worden dat deze sectoren voor een groot deel 'in dienst staan' van andere bedrijfstakken, waaronder de land- en tuinbouw. Verwacht en beoogd wordt dat de totale Nederlandse emissie van broeikasgassen tot 2010 ongeveer stabiel zal blijven (RIVM, 2003). Om er zeker van te zijn dat de doelstelling voor 2010 wordt gehaald, wil de overheid onder meer een forse reductie realiseren van de emissie van N₂O, voornamelijk in de kunstmestindustrie. Door een vrij ingrijpende aanpassing van het productieproces zou daar een afname ter grootte van 5 mln. ton CO₂-equivalenten kunnen worden gerealiseerd, wat overeenkomt met meer dan 2% van het nationale totaal (RIVM, 2003:111). Omdat de aanpassing vrij kostbaar is, kan dit voor de agrarische sector leiden tot een hogere kunstmestprijs.

Het kabinet heeft tevens voor enkele hoofdsectoren van de economie de maximale uitstoot van CO₂ in 2010 vastgesteld (VROM, 2004). De industrie, de energiesector en de transportsector mogen de uitstoot enigszins vergroten, de huishoudens en de dienstensector moeten een stap terug doen. Opgeteld komen de sectorale plafonds neer op een CO₂-uitstoot die ongeveer 20 mln. ton hoger is dan in 1990. De Kyoto-doelstelling van minus 6% wordt bereikt door de reductie bij de overige broeikasgassen en doordat een fors deel van de verplichting wordt gerealiseerd door emissiereductie in het buitenland 'te kopen'.

Voor de land- en tuinbouw is een plafond van 7 mln. ton CO₂ vastgesteld, wat ten opzichte van de emissie in 2000 - circa 8 mln. ton, dit cijfer wijkt af van het cijfer in tabel 6.2 vanwege een correctie voor temperatuurschommelingen - een daling van ruim 10% betekent. De plafonds kunnen niet los worden gezien van de handel in CO₂-emissierechten die in 2005 in de EU van start gaat. Deze heeft voorlopig alleen betrekking op een beperkt aantal inrichtingen, waaronder elektriciteitscentrales.

Forse verdere reductie op langere termijn

Op langere termijn (2030) streeft Nederland naar een duurzame energievoorziening met een 40 tot 60% lagere emissie van broeikasgassen (RIVM, 2003:107). Ten opzichte van de bovengenoemde beleidsdoelstellingen voor de middellange termijn zou dat een forse aanscherping inhouden. Realisering van deze voornemens zal voor de agrarische sector zowel problemen als kansen opleveren. In het algemeen zullen voor de energie-intensieve sectoren, met name de glastuinbouw, de problemen overheersen. Die zijn wellicht niet onoplosbaar, maar vereisen wel een ingrijpende aanpassing (zie paragraaf 6.3.3). Daar staan voor andere onderdelen kansen tegenover, zoals de productie van gewassen voor biobrandstoffen en het vastleggen van koolstof in de bodem of in bossen (Hutjes, 2004; Schelhaas et al., 2002).

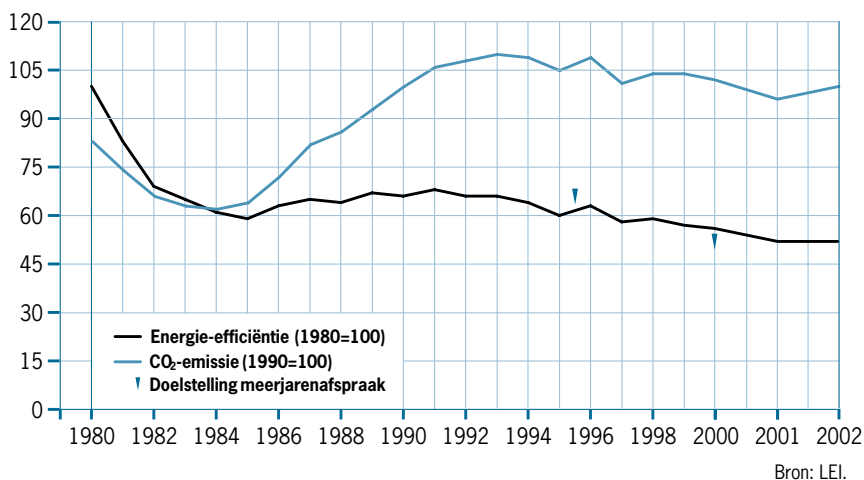
6.3.3 Energieverbruik en CO₂-emissie glastuinbouw

Van de totale directe CO₂-emissie van de land- en tuinbouw komt zo'n 85% voor rekening van de glastuinbouw. De geactualiseerde 'referentieraming' voor 2010 komt voor deze sector uit op ruim 5 mln. ton, wat een daling met een kleine 30% inhoudt (Boonekamp et al., 2003). Daarbij is onder meer uitgegaan van een gelijkblijvend glasareaal en realisatie van de in het Convenant Glastuinbouw en Milieu (GLAMI) overeengekomen verbetering van de energie-efficiëntie met 65% in 2010 ten opzichte van 1980. Het plafond komt voor de glastuinbouw neer op een maximale uitstoot van ruim 5,5 mln. ton CO₂. Volgens het tuinbouwbedrijfsleven zou dat tot een inkrimping van het glasareaal leiden en is een plafond van ruim 7 mln. ton gewenst, onder meer vanwege de verwachte groei van het glasareaal (Boonekamp et al., 2003: 66). Ook wordt betwijfeld of de energie-efficiëntie doelstelling haalbaar is en wordt een sterke toename van de groeibelichting voorzien, die eveneens leidt tot extra CO₂-emissie (De Groot en Ruijs, 2004).

Energie-efficiëntiedoelstelling bedreigd?

De energie-efficiëntie van de glastuinbouw voor 2002 is definitief vastgesteld op 52%; het primair brandstofverbruik per eenheid product is hiermee bijna gehalveerd ten opzichte van 1980 (Van der Knijff et al., in voorbereiding; zie ook figuur 6.1). Om de GLAMI-doelstelling te behalen, moet de efficiëntieverbetering de komende jaren versnellen. De sectorale afspraken van GLAMI zijn vertaald in een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB), met normen voor het maximale energieverbruik per hectare voor een groot aantal gewassen. Een recente evaluatie resulteerde in de aanbeveling om een aantal van de in 2002 vastgestelde normen aan te passen. Met deze normstelling zouden de emissie-

Figuur 6.1 CO₂-emissie en energieverbruik per eenheid product in de glastuinbouw, 1980-2002

Liberalisering aardgasmarkt leidt tot extra kosten 'extensieve' glastuinbouwbedrijven

Vanaf 1 juli 2004 zijn afnemers met een gasverbruik onder de 835.000 m³ per jaar vrij in de keuze van hun leverancier. Dit gaat gepaard met een nieuwe tariefstructuur voor het aardgas, die ook voor de zogenaamde extensieve glastuinbouwbedrijven extra kosten met zich meebrengt. Het gaat hier om de bedrijven met een aardgasverbruik onder de 30 m³ per vierkante meter. Er zijn in Nederland ruim 2.200 van zulke bedrijven, circa 30% van het totale aantal glastuinbouwbedrijven. Zij nemen ruim 10% van het gasverbruik van de sector voor hun rekening. Ze meten in doorsnee circa 1 ha en hebben een gasverbruik van 20 m³ per m² per jaar. In de geliberaliseerde markt is de aardgasprijs sterk afhankelijk van het maximale verbruik per uur. Door het relatief lage totale gasverbruik in verhouding tot het maximale verbruik per uur, zijn de hieruit voortvloeiende extra kosten op de extensieve bedrijven relatief hoog. Deze kunnen in 2004 oplopen tot zo'n € 3,65 per m² per jaar (Van der Velden et al., 2003). Gemiddeld per bedrijf betekent dit een verhoging met 50% van de aardgaskosten. De gemiddelde opbrengsten-kostenverhouding daalt van 96% naar 90% en de besparingen lopen terug van € 10.000 naar € 2.000 per jaar.

De bedrijven moeten anticiperen op deze kostenstijging. Hiervoor bestaan, afgezien van stoppen met het bedrijf, twee opties: het reduceren van het maximale gasverbruik per uur of het intensiveren van het energiegebruik. Een hoog gasverbruik per uur wordt enerzijds veroorzaakt door niet-beïnvloedbare factoren als extreem lage buitentemperaturen en harde wind. Anderzijds spelen bedrijfsspecifieke kenmerken een rol, zoals ouderdom en ligging van de kas, en gewasspecifieke mogelijkheden tot verlaging van de teelttemperaturen bij extreme omstandigheden. In de koudste periode van het jaar leveren het verschil tussen binnen- en buitentemperatuur en de windsnelheid de grootste verklaring voor het gasverbruik per uur in de nacht (Nienhuis et al., 2004; Ravensbergen et al., 2002). Overdag is ook de instraling van invloed. Het piekverbruik aan aardgas kan uiteraard ook worden verlaagd door gebruik te maken van een andere brandstof, waarbij dan in eerste instantie wordt gedacht aan zware olie. Omdat deze minder milieuvriendelijk is, hebben glastuinders veel belangstelling voor het gebruik van bio-olie (Benninga en Ruijs, 2003).

en efficiëntiedoelstellingen voor 2010 kunnen worden bereikt. Er zijn echter enkele factoren die eerder wijzen op een vertraging dan op een versnelling in de verbetering van de energie-efficiëntie.

In de eerste plaats het teruglopen van de benutting van restwarmte en van 'warmte/kracht-installaties'. In de loop van de jaren negentig was het aandeel van deze warmtebronnen opgelopen tot ruim 11% van het totale energieverbruik. Door de liberalisering van de energiemarkt is de prijsverhouding van gas en elektriciteit echter zodanig verslechterd, dat het gebruik van deze warmtebronnen in 2001 en 2002 sterk is teruggelopen (Van der Knijff en Benninga, 2003). De Groot en Ruijs (2004) houden tot 2010 rekening met een verdere daling van meer dan 50%. Volgens GLAMI had een verdubbeling moeten plaatsvinden. Als dat was gerealiseerd, zou het energieverbruik van de glastuinbouw bij

eenzelfde glasareaal 15 tot 20% lager uitkomen dan nu wordt verwacht. Er zijn trouwens wel studies die voor de middellange termijn een stijging van de elektriciteitsprijzen verwachten, waardoor de 'warmte/kracht-installaties' weer in een gunstiger positie zouden komen (Jansen et al., 2003).

Een tweede ongunstige factor is de toename van energievragende activiteiten, zoals CO₂-dosering en belichting. Vooral de laatste neemt een grote vlucht: sinds 1995 is de belichte oppervlakte glas meer dan verdubbeld, terwijl bovendien de intensiteit en de duur van de belichting zijn toegenomen. Er wordt een verdere groei verwacht: tot 2010 zou zich zelfs een verdubbeling kunnen voordoen ten opzichte van 2002 (De Groot en Ruijs, 2004). Voorzover de daarvoor noodzakelijke elektriciteit wordt opgewekt met een eigen 'warmte/kracht-installatie', kunnen deze bedrijven warmte overhouden. Door clustering met bedrijven met een warmtebehoefte kan dan energie worden bespaard (Van der Knijff en Benninga, 2003).

Mogelijkheden voor energiebesparing

Tegenover deze ongunstige factoren staan ook positieve, zeker voor de langere termijn. Er zijn nogal wat mogelijkheden voor een beter energiemanagement, maar dit krijgt bij de glastuinders nog niet voldoende prioriteit (Verstegen et al., 2003). Een verdere penetratie van energiebesparende opties behoort tot de mogelijkheden. Alleen voor klimaatcomputers is het verzadigingsniveau met een penetratiegraad van 98% wel min of meer bereikt (Van der Knijff en Benninga, 2003). Voor belangrijke andere opties (onder meer condensors, warmteopslagtanks en schermen) ligt de penetratiegraad tussen 50 en 80% en is er dus nog ruimte. Hierbij is van groot belang dat de energiebesparende investeringen passen in de levenscyclus van het bedrijf.

Dit neemt niet weg dat de noodzaak van een drastischer systeeminnovatie, waarbij de glastuinbouw veel minder CO₂-uitstoot, geleidelijk dichterbij komt. Dat geldt zeker in het licht van de eerder vermelde beleidsvoornemens inzake de emissie van broeikasgassen op langere termijn. Over dergelijke innovaties wordt volop nagedacht, waarbij het uitgangspunt is dat er per jaar meer zonne-energie op een kas terechtkomt dan voor de gewassen nodig is. De overtollige warmte in de zomerperiode kan worden opgeslagen in waterhoudende bodemlagen en in de winterperiode worden benut om de kas te verwarmen (Van Andel, 2002). In theorie blijft dan, bij toepassing van de meest geavanceerde technologie, per hectare glas nog voldoende warmte over om 100 huizen te verwarmen. Dan moeten die huizen wel in de buurt van de kassen staan, wat al geleid heeft tot voorstellen om kassen in de stedelijke omgeving te bouwen of zelfs op huizen of andere gebouwen (Innovatienetwerk, 2003). Hoe de economische balans van zulke plannen uitpakt is onduidelijk: tegenover grote investeringen staan forse besparingen aan fossiele energie en in de toekomst wellicht de opbrengst van te verkopen emissierechten.

6.4 Mineralen

6.4.1 Mineralenemissie en mestoverschot

De emissie van mineralen vanuit de land- en tuinbouw vertoont, onder invloed van melkquotering en mestbeleid, al vanaf het midden van de jaren tachtig een dalende lijn. De laatste paar jaar raakt de daling in een stroomversnelling: sinds 1999 is het verschil tussen aan- en afvoer van stikstof met een derde gedaald en dat van fosfaat met 40% (tabel 6.3). De invoering (1998) van het MineralenAangifteSysteem (Minas) met de daarbij behorende verliesnormen heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld (Hubeek en De Hoop, 2004). Op het hoogtepunt van het mineralengebruik, rond 1985, kwam meer dan de helft van de aangevoerde mineralen in het milieu terecht. Tegenwoordig is dat, op nationaal niveau gemeten, minder dan 40%. In samenhang hiermee is de belasting van het oppervlaktewater met stikstof en fosfaat door de landbouw sinds 1995 met 20 tot 25% verminderd (RIVM, 2004).

De vermindering van de aanvoer van stikstof sinds 1986 komt voor bijna tweederde voor rekening van de daling van het verbruik van kunstmest en voor de rest van de verminderde aanvoer van dierlijke mest. Bij fosfaat ligt het anders; daar komt minder dan een kwart van de vermindering van de aanvoer voor rekening van kunstmest. Hierbij speelt een rol dat geruime tijd stevig is ingezet op een verlaging van het fosfaatgehalte van varkensvoer en dat het gebruik van kunstmestfosfaat door Minas niet wordt ontmoedigd. Er bestaan trouwens enorme verschillen in benutting van mineralen tussen de afzonderlijke bedrijven. Ondersteijn (2002) vond voor stikstof op melkveebedrijven benuttingspercentages tussen 13 en 53, terwijl ze voor fosfaat op akkerbouwbedrijven uiteenliepen van 50 tot 118.

Tabel 6.3

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2002

	1970	1980	1986	1990	1995	1999	2000	2001	2002(v)
(kg N/ha)									
Aanvoer, totaal	332	447	508	459	472	435	394	380	367
w.o.dierlijke mest	133	190	241	239	252	226	205	209	198
kunstmest	185	240	249	201	201	190	169	151	149
Afvoer	167	210	243	248	228	212	212	207	220
Vershil	165	237	265	211	244	223	182	172	147
(kg P₂O₅/ha)									
Aanvoer, totaal	135	160	176	153	137	133	135	131	130
w.o.dierlijke mest	80	115	128	108	101	97	87	88	83
kunstmest	50	39	41	37	32	33	32	27	27
Afvoer	50	66	73	71	64	65	68	65	72
Vershil	85	94	103	82	76	70	57	54	42

Bron: RIVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.

Het verminderen van het mineralenoverschot gaat gepaard met een forse lastenverzwaring. De kosten voor mestafzet zijn voor de intensieve veehouderij de afgelopen vijf jaar meer dan verdubbeld en liggen gemiddeld tussen 20.000 en 25.000 euro per bedrijf (Hubeek en De Hoop, 2004).

Mestoverschot wel en niet verdwenen

In 2002 werd het landelijke mestoverschot voor 2003, uitgaande van de verliesnormen die toen waren vastgelegd, geschat op 4 mln. kg fosfaat (Van Staalduinen et al., 2002). Inmiddels zijn de uiteindelijke verliesnormen onder druk van de Tweede Kamer versoepeld zodat het mestoverschot, berekend op basis van de nu vastgestelde verliesnormen, is verdwenen. Bij die versoepeling gaat het onder andere om een verhoging van de acceptabele verliezen van stikstof. Aanvankelijk zouden de definitieve verliesnormen ingaan in 2003, maar inmiddels is dat 2005 geworden (tabel 6.4). Daardoor komt het mestoverschot in 2003 lager uit.

Hiermee is niet alles gezegd. Ten eerste is fosfaat uit kunstmest tot nu toe niet meegerekend bij de vaststelling van het mineralenoverschot. Ten tweede ziet het er naar uit dat het nieuwe stelsel van gebruiksnormen (zie 6.4.2) een mestoverschot zal opleveren, dat wordt geschat op 4 tot 14 mln. kg fosfaat (RIVM, 2004a). Ten derde zijn de 'definitieve' normen op langere termijn niet afdoende, mede gezien de in EU-verband overeengekomen doelstellingen (RIVM, 2004a). Zo zal bij de voorgestelde verliesnormen op termijn nog zo'n 15 tot 20% van het areaal - de uitspoelingsgevoelige gronden - niet voldoen aan de EU-nitraatrichtlijn (Schoumans et al., 2002).

Tabel 6.4

Verloop verlies- en aanvoernormen in het kader van het mestbeleid, volgens voornemens voorjaar 2004

	1998 en 1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005 en later
Fosfaatverliesnorm (kg P₂O₅/ha)							
grasland	40	35	35	25	25	20	20
bouwland	40	35	35	30	30	25	20
Stikstofverliesnormen (kg N/ha)							
grasland algemeen	300	275	250	220	200	180	180
grasland, droge gronden	300	275	250	190	190	160	140
bouwland algemeen	175	150	150	150 ^{a)}	150	135	125
bouwland, droge gronden	175	150	125	100	100	80	80
Aanvoernorm dierlijke mest, kg N/ha							
grasland	-	-	-	300	250	250	250
bouwland (incl. maïs)	-	-	170 ^{b)}	170	170	170	170

a) Voor minder droge zand- en lössgronden gold in 2002 en 2003 een norm van 110 kg; vanaf 2004: 100 kg.;

b) Voor maïsland gold in 2002 een aanvoernorm van 210 kg N per ha.

Bron: Ministerie LNV.

Ook de EU-Kaderrichtlijn Water, op grond waarvan strenge eisen (moeten) worden gesteld aan concentraties van mineralen in het oppervlaktewater, noodzaakt tot verdere vermindering van de mineralenemissie (zie kader). Vooral fosfaat levert problemen op, omdat grote voorraden in de bodem zijn opgebouwd. Tussen 1950 en 2000 is een gemiddelde hectare landbouwgrond 'verrijkt' met ongeveer 8.700 kg fosfaat; de uitspoeling hiervan zal nog tientallen jaren doorgaan, zelfs bij een radicale beëindiging van de aanvoer (Schoumans et al., 2002).

Voor stikstof zijn er voor de uitspoelingsgevoelige zandgronden plannen voor een beperkte aanscherping van de normen. Voor fosfaat zal de aanscherping waarschijnlijk ingrijpender zijn. In het Derde Actieprogramma Nitraatrichtlijn (VROM, 2003) wordt voor fosfaat een geleidelijke verlaging van de nog in te voeren gebruiksnorm (zie paragraaf 6.4.2) aangekondigd om uiteindelijk 'evenwichtsbemesting' te bereiken. Dit lijkt aan te sluiten bij het vierde Nationaal MilieuBeleidsplan (NMP-4) waarin op termijn een verlies van hoogstens 1 kg fosfaat per hectare acceptabel werd geacht. Geschat werd dat bij deze norm 30 tot 40 mln. kg fosfaat niet meer plaatsbaar zou zijn (VROM, 2001), dat is meer dan de totale fosfaatproductie van de pluimveehouderij (Van Staalduinen et al., 2002).

Europese Kaderrichtlijn Water

Op 22 december 2000 is de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW) in werking getreden. Het doel van deze richtlijn is om de waterkwaliteit van oppervlaktewateren zoals meren en rivieren, maar ook van het grondwater te verbeteren. De KRW gaat uit van een stroomgebiedbenadering. Nederland kent vier stroomgebieden: Eems, Schelde, Maas en Rijn. In Nederland is het ministerie van Verkeer en Waterstaat verantwoordelijk voor de implementatie van de KRW. De Nederlandse nationale wetgeving had op 22 december 2003 moeten zijn aangepast aan de KRW. Verwacht wordt dat Nederland de wettelijke implementatie niet eerder dan in het derde kwartaal van 2004 kan voltooien.

De studie 'Aquarein' (Van der Bolt et al., 2003) laat zien dat de richtlijn enorme gevolgen kan hebben voor de landbouw in Nederland. In de studie is een reeks van maatregelen, waaronder het verkleinen van de mestgift en de teelt van milieuvriendelijker gewassen, doorgerekend om aan de doelstelling 'goede ecologische toestand van het oppervlakte- en grondwater' te voldoen. De laatste maatregel is het uit productie nemen van landbouwgrond. Het areaal gras, maïs en akkerbouw zou met circa twee derde moeten afnemen. Deze grond kan worden omgezet in natuur. In sommige gebieden wordt ook dan nog niet aan de reductiedoelstelling voldaan. Het halen van een zeer goede ecologische toestand zou zelfs niet bereikt worden als alle landbouwgrond uit productie wordt genomen. Het RIVM (2004) vindt deze conclusies op zijn minst voorbarig. Volgens het RIVM zou eerst een maatschappelijke afweging moeten worden gemaakt waarin de uiteindelijke doelen van KRW in Nederland worden vastgesteld. Die afweging vindt zijn weerslag bij de vaststelling van stroomgebiedbeheersplannen in 2009. In "Het Waterschap" (19 december 2003) wijst de staatssecretaris van V&W op de mogelijkheid en wenselijkheid om rekening te houden met de financiële en sociaal-maatschappelijke gevolgen van de maatregelen. Zelfs als de inschattingen in Aquarein te pessimistisch zijn is het niet uitgesloten dat de Europese Kaderrichtlijn Water grote gevolgen zal hebben voor de Nederlandse landbouw.

6.4.2 Mineralenbeleid

Het mineralenbeleid, dat midden jaren tachtig is gestart, is sindsdien verschillende keren ingrijpend herzien. Deze aanpassingen zijn de doeltreffendheid en de doelmatigheid, evenals het draagvlak voor het beleid, niet ten goede gekomen (Hubeek en De Hoop, 2004). Op dit moment bestaat het mineralenbeleid in hoofdzaak uit drie onderdelen. Ten eerste het stelsel van productierechten, dat in 2001 is gecompleteerd met de pluimveerechten en waarmee een absoluut maximum wordt gesteld aan de landelijke mestproductie. Het opkopen van deze rechten leverde de afgelopen jaren een belangrijke bijdrage aan de vermindering van de mestproductie. Het voornemen was om dit stelsel in 2005 af te schaffen. De rol van de productierechten zou dan volledig moeten worden overgenomen door het stelsel van mestafzetovereenkomsten (MAO's), dat in 2002 is ingegaan. Hierbij gaat het om, door de overheid voorgeschreven, privaatrechtelijke overeenkomsten tussen aanbieders en afnemers van mest. Nut en effectiviteit van dit stelsel zijn vanaf het begin in twijfel getrokken (zie bijvoorbeeld Bruil, 2000). Ten derde het MineralenAangifteSysteem (Minas) dat sinds 2001 van kracht is voor alle veehouders, akkerbouwers en vollegrondsgroentetelers. In theorie is dit het meest doelgerichte en doelmatige systeem, omdat het zich direct richt op het beperken van de mineralenverliezen en omdat de agrariër veel vrijheid heeft in de manier waarop hij dit doel realiseert (zie bijvoorbeeld De Hoop et al., 2004). De feitelijke vermindering van de mineralenoverschotten op melkveebedrijven, voornamelijk dankzij een verlaging van het kunstmestverbruik, geeft aan dat Minas tamelijk effectief is (RIVM, 2003). Voor een deel van de melkveebedrijven heeft Minas zelfs geleid tot lagere kosten (Hubeek en De Hoop, 2004). Daar staat tegenover dat Minas veel administratieve verplichtingen met zich meebrengt en handhaving ervan niet zonder problemen is.

Van verliesnormen naar gebruiksnormen

Volgens de uitspraak van het Europese Hof uit oktober 2003 voldoet het Nederlandse mestbeleid niet aan de Europese Nitraatrichtlijn, onder meer omdat Nederland geen gebruiksnormen toepast en omdat overschrijding van de verliesnormen zou kunnen 'worden afgekocht door een heffing te betalen'. Hoewel een deel van de bezwaren van het Hof intussen al was ondervangen, zag de regering zich genooddaakt om in het Derde Actieprogramma voor de Nitraatrichtlijn ingrijpende wijzigingen in het mestbeleid aan te kondigen. Een belangrijke verandering is het vervangen van de verliesnormen met ingang van 2006 door gebruiksnormen (VROM, 2003). Daarbij gaat het om normen voor de totale aanvoer van stikstof en fosfaat - dus uit dierlijke mest én kunstmest - en om een aparte norm voor het gebruik van stikstof in dierlijke mest. De normen zullen per gewas en per grondsoort verschillen (VROM, 2003).

De overgang van verliesnormen naar gebruiksnormen komt neer op een overstap van een doelvoorschrift naar een middelvoorschrift. Deze bieden in het algemeen minder handelingsvrijheid bij de bedrijfsvoering. Het is dan ook aannemelijk dat het nieuwe stelsel, bij gelijkblijvende milieudoelstellingen, leidt tot hogere kosten voor de sector (Ondersteijn, 2002). Onder meer vanwege de veelheid van gewassen en de soms snelle wisseling in het bouwplan, zal de controle op het nieuwe stelsel niet eenvoudig zijn.

Forfaitaire normen

Voor de mestproductie per dier zal in de toekomst worden gewerkt met forfaitaire normen. Daarbij ontbreekt een stimulans voor een efficiënte benutting van mineralen. De Hoop et al. (2004) bepleiten dan ook om meer stimulansen voor een grotere mineralenefficiëntie in te bouwen. De overheid overweegt om bedrijven waarop de stikstofuitscheiding aantoonbaar lager is dan het forfait, een ontheffingsmogelijkheid te bieden. In het verleden is gebleken dat bij toepassen van forfaitaire normen pas bij forse overschrijdingen boetes kunnen worden opgelegd (Hubeek en De Hoop, 2004).

Bij dit alles speelt ook nog het probleem van de derogatie: volgens de EU-nitraatrichtlijn mag niet meer dan 170 kg stikstof uit dierlijke mest op een hectare worden aangewend. In Nederland ligt de werkelijke aanvoer althans op grasland aanzienlijk hoger, maar dat zou uit milieuoogpunt geen probleem zijn vanwege de grote afvoer van mineralen in de vorm van producten. Vandaar dat Nederland een afwijkmogelijkheid - 'derogatie' - wil tot 250 kg, overigens onder handhaving van de gebruiksnormen voor de totale bemesting. De EU heeft voor een periode van vier jaar in principe ingestemd met deze derogatie. Deze geldt alleen voor bedrijven met meer dan 70% grasland, die aan bepaalde criteria voldoen. Na de periode van vier jaar zal de limiet waarschijnlijk op 230 kg worden gesteld.

Meerdere wegen leiden naar beoogde doel

In de praktijk worden verschillende wegen bewandeld om de doelstellingen van het mineralenbeleid te bereiken, dan wel te onderzoeken hoe deze bereikt kunnen worden. Het 'high-tech-bedrijf' van het Proefstation voor de Rundveehouderij in Lelystad, met een melkproductie van ruim 22.000 kg per hectare, voldeed in 2001 net aan de toen geldende verliesnorm voor stikstof met een verlies van 213 kg per hectare. Op dit bedrijf blijven de koeien het hele jaar op stal. Dat is niet het geval bij het 'lage-kostenbedrijf' van dezelfde organisatie, dat een melkquotum heeft van 12.500 kg per hectare. Het stikstofoverschot was daar rond 2001 zo'n 100 kg per hectare, waarmee voldaan werd aan de eindnormen van Minas (Veeteelt, 2002, diverse nummers).

De deelnemers aan het Project Praktijkcijfers wisten in vijf jaar een vermindering van het stikstofoverschot per hectare met ruim 60 kg te realiseren en een aanzienlijk deel ervan voldeed in 2001 al aan de Minas-eindnorm. De Friese Vel/Vanla-bedrijven zagen kans om van 1996 tot 2001 hun stikstofoverschot terug te brengen van 345 tot 157 kg per hectare. Deze bedrijven besteden veel aandacht aan de kwaliteit van de bodem en aan het bodemleven, onder meer omdat dat de mineralenbenutting ten goede komt (Koeleman et al., 2003). Op de biologische melkveebedrijven liggen de stikstofoverschotten meestal beneden de 100 kg per ha.

Mest- en dierrechten blijven voorlopig

Noch het stelsel van verliesnormen, noch dat van gebruiksnormen kan goed functioneren wanneer geen evenwicht bestaat tussen de totale mestproductie en de afzetruimte (VROM, 2003). Daarom is een beleidsinstrument nodig waarmee de totale mestproductie in de hand kan worden gehouden. De bedoeling was dat vanaf januari 2005 het stelsel van MAO's als zodanig zou functioneren.

Ondertussen is besloten om laatstgenoemd stelsel te laten vervallen en dat van de mest- en dierrechten te laten voortbestaan (LNV, 2004f). Hoewel aan het stelsel van dierrechten eveneens bezwaren kleven, scoort dit qua sturingskracht, uitvoerbaarheid, stabiliteit en administratieve lasten beter dan de MAO's (De Hoop et al., 2004). Op langere termijn is een volumebeperking van de mestproductie wellicht overbodig omdat de veestapel verder zal teruglopen, vooral door het EU-beleid en door verslechtering van de concurrentiepositie. Tot 2015 zou de varkenshouderij met een kleine 10% inkrimpen ten opzichte van 2002 en de pluimvee- en de melkveehouderij met zo'n 25% (De Hoop et al., 2004). Nadere maatregelen om de mestproductie te verminderen zouden dan niet nodig zijn. De overheid deelt deze zienswijze vooralsnog niet (LNV, 2004f).

6.5 Ammoniak

Sinds het midden van de jaren tachtig is de ammoniakemissie van de veehouderij bijna gehalveerd (tabel 6.5). Inkrimping van de veestapel, zuiniger omspringen met stikstof, ingrijpende veranderingen in mestverspreiding en aanpassingen in de huisvesting van het vee, vormen de belangrijkste verklarende factoren. Uit de tabel blijkt dat vooral de emissie bij de mestaanwending sterk is afgenomen. De landbouw neemt 85 tot 90% van de nationale ammoniakemissie voor zijn rekening.

Beoogde reductie binnen bereik

De EU-doelstelling voor 2010 is 128 mln. kg, voor de landbouw komt dit neer op 114 mln. kg. Volgens scenarioberekeningen zou, op basis van het begin 2003 bestaande en voorgenomen beleid, de ammoniakemissie vanuit de landbouw in 2010 ongeveer 106 mln. kg bedragen (Hoogeveen et al., 2003). De EU-doelstelling wordt daarmee gehaald. Wanneer men rekening houdt met de jongste prognoses inzake de omvang van de veestapel (zie paragraaf 6.4.2) en een volledige implementatie van de maatregelen inzake emissiearme stallen, zou de ammoniakemissie, zonder verdere aanpassingen of beleidsintensiveringen, in de orde van 90 mln. kg uitkomen.

Tabel 6.5 Ammoniakemissie (mln. kg) van de Nederlandse landbouw, 1980-2002

	1980	1985	1990	1995	1999	2000	2001	2002(v)
Totale emissie	220	239	223	179	153	139	129	123
w.o. dierlijke mest	204	226	210	166	141	128	120	114
- stal en mestopslag	77	86	89	89	79	73	64	61
- mestaanwending	114	125	105	62	51	45	46	44
- beweiding	14	16	16	14	11	10	10	10
kunstmest	15	14	13	13	12	11	9	9
Totale emissie (index 1980 = 100)	100	110	101	81	70	63	59	56

Bron: RIVM/CBS, Milieucompndium, diverse jaren.

Het Kabinet heeft in september 2003 extra maatregelen aangekondigd - aanscherpen van de uitrijregels voor drijfmest en veevoermaatregelen in de melkveehouderij - die samen een extra afname van 10,5 mln. kg op zouden leveren (TK, 2003b). Als die inderdaad wordt gerealiseerd zal de inspanningsverplichting uit het NMP-4 voor 2010 (maximaal 86 mln. kg voor de landbouw) waarschijnlijk kort nadien worden bereikt.

Het 'veevoerspoor' in de melkveehouderij is vertaald in een maximaal ureumgehalte in de melk. Dit kan worden gerealiseerd door het eiwitgehalte in het voer te verlagen, al blijkt het in de praktijk niet altijd eenvoudig te zijn (zie bijvoorbeeld Boersma, 2003). Voor melkveestallen zullen alleen emissie-eisen worden gesteld wanneer geen beweiding wordt toegepast (TK, 2003b). De ammoniakemissie van een koe in de wei is kleiner dan van een koe op stal (Schoumans et al., 2002, blz. 52).

Met het bereiken van de genoemde inspanningsverplichting zou pas 20 tot 30% van de natuur afdoende zijn beschermd (RIVM, 2004), dat is onvoldoende. Pas bij een halvering van de stikstofdepositie neemt het percentage natuur die afdoende wordt beschermd snel toe. In NMP-4 wordt dan ook een plafond voor de ammoniakemissie genoemd van 55 mln. kg, te bereiken in 2030.

Zoneringsbeleid onder invloed EU-richtlijnen

Het ammoniakbeleid heeft altijd een ruimtelijke component gehad, die bedoeld was om gevoelige (natuur)gebieden te beschermen. Dit zoneringsbeleid is in de loop van de tijd nogal eens gewijzigd, vanwege twijfels aan de effectiviteit maar vooral vanwege de ingrijpende gevolgen voor veehouderijbedrijven. In de Wet ammoniak en veehouderij (Wav), die in 2002 is aangenomen, geldt een zone van 250 meter rond kwetsbare gebieden, waarbinnen veehouderijbedrijven de ammoniakemissie niet mogen vergroten. Onder druk van de Tweede Kamer is inmiddels besloten dat deze afstandsnorm in beginsel niet meer zal worden toegepast bij naaldbossen. De beschermde oppervlakte neemt hierdoor naar schatting af van 352.000 tot 167.000 ha en het aantal 'getroffen' veehouderijbedrijven van ruim 7.000 tot circa 3.500. Ruim 500 daarvan zijn varkens- of pluimveebedrijven (TK, 2003b). In principe zouden deze bedrijven in het kader van de reconstructie verplaatst kunnen worden, maar dat is meestal duurder dan het treffen van emissiebeperkende maatregelen.

Ook bij het ammoniakbeleid gaan EU-richtlijnen een steeds grotere rol spelen. Het gaat daarbij om:

- de *IPPC-richtlijn (1996)* inzake de 'geïntegreerde preventie en bestrijding van verontreiniging'. Deze is behalve op industriële bedrijven ook van toepassing op intensieve veehouderijbedrijven met meer dan 2.000 vleesvarkens, 750 zeugen of 40.000 stuks pluimvee. In totaal gaat het om 1.000 tot 1.500 bedrijven. Door schaalvergroting zal dit aantal waarschijnlijk toenemen. Voor deze bedrijven gelden vrij strenge emissiemaxima, terwijl uitbreiding of oprichting alleen toegelaten is wanneer deze 'geen belangrijke verontreiniging' van een kwetsbaar gebied oplevert;
- de *Vogel- en Habitatrichtlijnen (1979 en 1992)* Deze zijn bedoeld om de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna in stand te houden. Rondom de in het kader van deze richtlijnen aangewezen gebieden (de 'VHR-gebieden') komen beschermende zones. In een zone tot 500 meter is nieuwvestiging van veehouderijbedrijven in het algemeen niet toegestaan en uitbreiding van bestaande bedrijven alleen onder strenge voorwaarden (TK, 2003b). In de zone van 500 tot 1.500 meter is nieuwvestiging en uitbreiding alleen toegestaan wanneer de ammoniakemissie van een bedrijf beneden 2.000 kg per jaar blijft.

Dat komt overeen met ongeveer 100 melkkoeien. Buiten de grens van 1.500 meter vindt alleen een beoordeling plaats wanneer de emissie van een bedrijf hoger uitkomt dan 10.000 kg.

De drie regimes (Wav, IPPC en VHR) overlappen elkaar voor een deel. De EU-regels hebben meer gevolgen voor de veehouderij dan de nationale wetgeving, mede omdat de laatste vaak beter afgestemd kan worden op de praktijksituatie. Bovendien wordt de nationale wetgeving nog wel eens versoepeld wanneer ze in de praktijk problemen oplevert. De EU-regels zijn veel moeilijker te wijzigen.

6.6 Milieudruk agrocomplex en voedingsmiddelenindustrie

De totale milieubelasting die samenhangt met de agrarische productie is groter dan de milieubelasting van de primaire sector, evenals de economische betekenis. Zo wordt bijvoorbeeld de CO₂-emissie die samenhangt met het verbruik van elektriciteit door land- en tuinbouwbedrijven toegerekend aan de elektriciteitsbedrijven en niet aan de primaire sector. Iets dergelijks geldt voor bijvoorbeeld kunstmest, waarvan de productie tamelijk veel energie kost.

Het directe en indirecte verbruik van fossiele energie van het totale agrocomplex was in 1996 ruim anderhalf maal zo groot als dat van de primaire land- en tuinbouw (Van Leeuwen en Verhoog, 1998). Wanneer men de agrarische dienstverlening en de verwerking van buitenlandse grondstoffen in de beschouwing betreft, bedraagt het energieverbruik van het agrocomplex zelfs ongeveer het dubbele van dat van de primaire sector. Het kwam in 1996 overeen met circa 16,5% van het nationale verbruik. Aannemelijk is dat het aandeel in de nationale CO₂-emissie in dezelfde orde van grootte lag, al hangt dat mede af van de soort brandstof die wordt gebruikt. Het aandeel van het agrocomplex in de totale emissie van broeikasgassen komt nog hoger uit, vanwege de forse uitstoot van methaan en lachgas vanuit de veehouderij (zie paragraaf 6.3.1).

Milieubelasting voedingsmiddelenindustrie neemt af

Binnen het agrocomplex neemt de voedings- en genotmiddelenindustrie (inclusief de veevoederindustrie) met een aandeel van ongeveer 20% in de totale samenhangende werkgelegenheid, een belangrijke plaats in. Het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie in de milieubelasting is voor de meeste milieuthema's, anders dan voor de primaire sector, kleiner dan het aandeel in het nationaal inkomen (tabel 6.6). Alleen voor het milieuthema 'afval' geldt het omgekeerde; het aandeel - gecorrigeerd voor hergebruik - van de voedingsmiddelenindustrie in de landelijke afvalberg is relatief groot en dat van de land- en tuinbouw betrekkelijk klein. Het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie als geheel in het nationale waterverbruik is evenredig met dat in het nationale inkomen, ondanks de aanwezigheid van enkele zeer grote verbruikers, zoals de zuivelindustrie.

Zowel de voedingsmiddelenindustrie als de land- en tuinbouw wisten de laatste jaren een sterkere daling van de milieubelasting te realiseren dan de economie als geheel, waarbij de primaire sector het in het algemeen nog iets beter deed (tabel 6.6). Bij deze prestaties speelt de achterblijvende productie-

Tabel 6.6**Milieubelasting door landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie, 1995-2002**

Milieuthema	Aandeel (%) in het, Nationaal totaal, 2002		Ontwikkeling (%) tussen 1995 en 2002		
	V&G-industrie	Land- en tuinbouw	V&G-industrie	Land- en tuinbouw	Totaal nationaal
Broeikaseffect	2,3	12,2	-4,5	-13,3	+1,4
Verzuring	0,6	30,0	-34,3	-26,1	-15,6
Vermesting ^{a)}	4,0	79,9	-22,3	-31,0	-23,0
Afval ^{a)}	11,2	1,3	-14,7	-74,3	-7,2
BBP/productievolume	3,2	2,4	+5	+1	+23
a) 2002=2001			Bron: CBS (2003a) en CBS-Statline.		

groei een rol. Bij een beperkte groei zoals in de agrosector, is het eenvoudiger om de milieubelasting te verminderen dan bij een groei met ruim 20%, zoals de landelijke productie te zien gaf.

De vermindering van de broeikasgasemissie door de voedingsmiddelenindustrie is mede bereikt dankzij een aantal MeerjarenAfspraken, gericht op verbetering van de energie-efficiëntie, vergelijkbaar met die voor de glastuinbouw (Van Blijswijk en Dutilh, 2003).

De nettomilieulasten voor de voedingsmiddelenindustrie belopen ongeveer 2% van de bruto toegevoegde waarde, tegen circa 2,5% voor de gehele industrie. In de land- en tuinbouw liggen deze lasten met 6 à 7% van de toegevoegde waarde nogal wat hoger.

Afval voedings- en genotmiddelenindustrie voor groot deel hergebruikt

Zoals aangegeven heeft de voedingsmiddelenindustrie een relatief groot aandeel in de afvalproductie: na correctie voor hergebruik ruim 10% (tabel 6.6) en zonder die correctie zelfs 15 tot 20% (Van Blijswijk en Dutilh, 2003). Dat heeft te maken met de aard van de producten: niet alles wat groeit, is volledig bruikbaar voor mens of dier. Ongeveer driekwart van het afval van de voedingsmiddelenindustrie is organisch en heeft daardoor als voordeel dat het voor een groot deel hergebruikt kan worden, als veevoer of, meestal na compostering, als plantenvoedsel. Van de ongeveer 10 miljoen ton afval per jaar van de voedingsmiddelenindustrie wordt dan ook meer dan 90% hergebruikt, tegen minder dan 80% van al het in Nederland geproduceerde afval. Overigens zijn er bedrijfstakken die het op dit punt nog beter doen: van het bouwafval wordt ongeveer 95% opnieuw gebruikt. Door de aanscherping van de eisen op het gebied van dierlijk afval, bedoeld om besmetting van mensen en dieren te voorkomen, neemt de hoeveelheid afval van de voedingsmiddelenindustrie die niet wordt hergebruikt - dus gestort of verbrand - de laatste jaren iets toe.

Primaire land- en tuinbouw

Kernpunten:

- productie en inkomen primaire land- en tuinbouw vrijwel onveranderd
- aantal bedrijven met 4,6% gedaald
- specialisatie en schaalvergroting zetten door
- schaalvergroting werkt innovatie in de hand
- ontwikkeling biologische landbouw stagneert
- vrij verkeer werknemers uit nieuwe lidstaten onder voorwaarden
- steeds meer bedrijven met twee of meer ondernemers
- daling areaal cultuurgrond
- LNV werkt aan verlaging administratieve lastendruk
- forse stijging balansvermogen mede door schaalvergroting
- gedeeltelijk herstel gezinsinkomen

7.1 Productiewaarde

De productiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2003 vrijwel gelijk aan die van het voorgaande jaar (tabel 7.1). De lichte daling van het productievolume werd bijna volledig gecompenseerd door de iets hogere prijzen. Naar verhouding steeg de waarde van de akkerbouwproductie het meest. Op een vrijwel gelijkblijvend areaal nam de fysieke opbrengst met 3% toe, die tegen gemiddeld 6% hogere prijzen werd afgezet. Door de droogte nam vooral op zandgronden de kilogramopbrengst van aardappelen af, maar dat werd ruimschoots goedgemaakt door de prijsstijging. Voor de Nederlandse graanteelt pakte de warme en droge zomer van 2003 bijzonder gunstig uit met hoge fysieke opbrengsten én hoge prijzen door het lagere aanbod uit de rest van Europa. Ook de fysieke opbrengst van suikerbieten is flink gestegen waarbij de droogte zorgde voor een hoog suikergehalte. De suikerbietenprijs daalde door meer C-suiker.

De waarde van de tuinbouwproductie nam licht toe, vooral door groei in de plant- en boomkwekerijsector. In de glasgroentesector zorgden de tomaten voor een stijging van de fysieke productie.

De productiewaarde van de totale Nederlandse veehouderijsector nam in 2003 met 7% af. In de rundveehouderij kwam dit vooral door een kleiner aanbod van rundvlees. De iets grotere melkproductie werd tegen lagere prijzen afgeleverd aan de industrie. De sterke volumedaling in de intensieve veehouderij werd voor het grootste deel veroorzaakt door de pluimveehouderij. De uitbraak van vogelpest heeft een groot deel van die sector gedurende het jaar stilgelegd. Ook in de varkenshouderij daalde het aanbod, dat tegen een lagere prijs werd afgezet. Toenemende concurrentie van landen in de EU en daarbuiten en een moeizame afzet naar landen buiten de EU zijn belangrijke oorzaken voor het aanhoudend lage prijsniveau in deze sector.

Tabel 7.1

Brutoproductie van de land- en tuinbouw, 2001-2003

Productgroep	Waarde (mrd. euro)			Index 2003 (2002=100)		
	2001	2002 (v)	2003 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Akkerbouwproducten, totaal	2,4	2,5	2,7	103	106	110
Granen	0,2	0,3	0,3	108	107	116
Aardappelen	0,9	0,9	0,9	98	110	108
Suikerbieten	0,3	0,3	0,3	111	98	109
Tuinbouw, totaal	7,6	7,8	8,0	102	100	102
Verse groenten ^{a)}	1,8	1,9	1,9	102	98	100
Vers fruit	0,4	0,4	0,4	107	104	111
Bloemen	2,1	2,2	2,2	98	101	98
Bloembollen	0,5	0,5	0,5	102	98	100
Plant- en boomkwekerij	1,8	1,9	2,1	106	102	107
Rundveehouderij, totaal ^{b)}	4,6	4,5	4,4	100	97	97
Rundvee (excl. kalveren)	0,5	0,6	0,5	88	103	91
Melk	3,9	3,6	3,6	102	97	99
Intensieve veehouderij, totaal	4,3	3,5	3,1	88	101	89
Kalveren	0,6	0,6	0,7	106	112	119
Varkens	2,6	1,9	1,7	94	94	89
Pluimvee	0,8	0,6	0,4	65	98	64
Eieren	0,4	0,4	0,3	65	130	85
Overige landbouw	1,9	1,8	1,9	102	103	105
Totaal-generaal	20,7	20,1	20,0	99	101	100

a) Inclusief champignons; b) Inclusief schapen- en geitenhouderij.

Bron: CBS; raming 2003 LEI.

7.2 Bedrijfsstructuur

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven daalde tussen 2002 en 2003 met 4.100, een vermindering met 4,6% (tabel 7.2). Dat is een voortzetting van de forse daling van het aantal bedrijven in de afgelopen drie jaar. Begin jaren negentig lag de afname op ongeveer 2% en in de tweede helft van de jaren negentig op circa 3% per jaar.

De voortgaande daling bestaat vooral uit min of meer vrijwillige bedrijfsbeëindiging bij generatie-wisseling door matige inkomensperspectieven van vooral kleinere bedrijven (Luijt et al., 2003; zie ook paragraaf 5.3). De sterke vermindering van het aantal bedrijven is mede veroorzaakt door de matige resultaten in opeenvolgende jaren in de verschillende sectoren. In de intensieve veehouderij vond een extra snelle sanering plaats door regelingen gericht op het verminderen van het mestoverschot, zoals de Regeling beëindiging veehouderijtakken (Rbv) en door de uitbraak van vogelpest in 2003. Een deel van de geruimde bedrijven heeft in het najaar evenwel de productie hervat en zal weer als pluimveebedrijf worden geteld bij de Landbouwtelling in 2004.

Tabel 7.2

Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1990-2003

	Verandering in % per jaar ^{a)}					Aantal bedrijven
	1990-95	1995-00	2000-01	2001-02	2002-03	2003
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	-1,9	-2,8	-4,8	-3,5	-4,6	85.501
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	-1,8	-3,2	-6,5	-4,6	-4,7	7.160
Opengrondstuinbouwbedrijven	-1,8	-2,7	-6,6	-3,4	-2,4	9.123
Akkerbouwbedrijven	-2,0	-1,2	-6,1	-1,2	-1,1	12.611
Melkveebedrijven	-3,2	-3,9	-4,7	-6,1	-4,7	22.857
Overige graasdierbedrijven	3,1	-1,3	2,6	-1,1	-1,5	18.977
Intensieve veehouderijbedrijven	-2,3	-3,3	-8,8	-5,6	-14,8	7.084
Gecombineerde bedrijven	-3,9	-3,5	-10,5	-1,2	-8,3	7.689

a) Bij de bepaling van de mutaties per type zijn binnen de verschillende tijdvakken constante nge-normen gehanteerd.

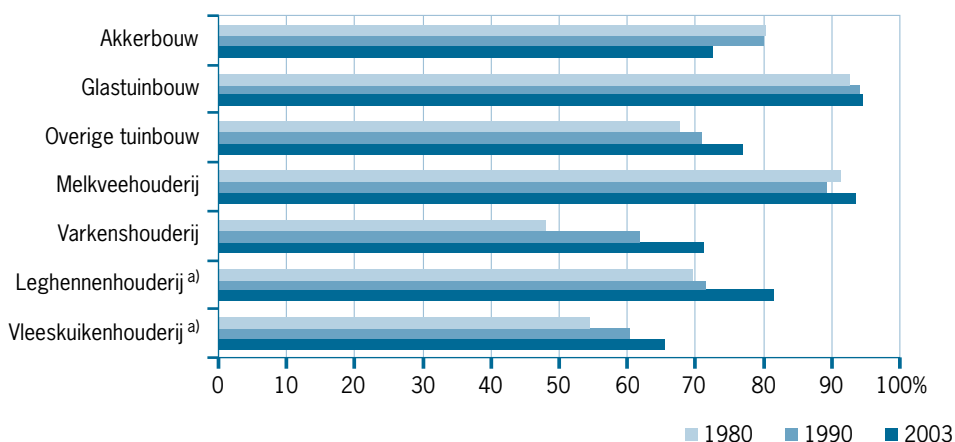
Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Specialisatie neemt toe

De agrarische productie vindt steeds meer plaats op gespecialiseerde bedrijven, die meer dan twee derde van de productie (in nge) uit één sector halen. De specialisatiegraad - het deel van de productie in een sector dat plaatsvindt op gespecialiseerde bedrijven in die tak - nam het sterkst toe in de varkenshouderij, van minder dan 50% in 1980 tot ruim 70% in 2003 (figuur 7.1). De specialisatiegraad in de

Figuur 7.1

Ontwikkeling van de specialisatiegraad, 1980-2003

a) Cijfer voor 2003 gebaseerd op 2002 in verband met Vogelpest.

Bron: CBS, bewerking LEI.

vleeskuikenhouderij is ondanks een sterke toename het laagst (ongeveer twee derde). Deze tak heeft mede door de veranderingen in het Europese graanbeleid ook een plaats veroverd op akkerbouw-bedrijven. Een deel van de akkerbouwers benut het zelfgeteelde graan als voer voor de kuikens en tracht op deze wijze het graan een extra toegevoegde waarde te geven. De akkerbouw is dan ook een uitzondering op de regel dat de specialisatiegraad toeneemt.

De al bestaande hoge en veelal nog toenemende specialisatiegraad hangt onder meer samen met de beschikbaarheid van kennis, arbeid en grond. Bij concentratie op een productietak kunnen technisch en economisch veelal betere resultaten worden bereikt. Toenemende eisen aan het productieproces vanuit de keten en de samenleving kunnen de specialisatietendens nog versterken. De noodzakelijke bedrijfsaanpassingen en investeringen voor certificering kunnen leiden tot het eerder afstoten van (kleinere) neventakken. In die zin kunnen specialisatie en schaalvergroting elkaar versterkende ontwikkelingen zijn in de land- en tuinbouw.

Schaalvergroting zet in wisselend tempo door

In de verschillende sectoren van de land- en tuinbouw zet de schaalvergroting zich de laatste jaren onverminderd voort (figuren 7.2 en 7.3 pag. 116 en 117). In de periode 1980-2002 daalde het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven met ongeveer 40%. Terwijl in de tuinbouw, met name in de bloembollenteelt, de boomteelt en de glastuinbouw uitbreidingen plaatsvonden, bleef de akkerbouw in Nederland nagenoeg gelijk in omvang en daalde de melkveestapel. In de intensieve veehouderij is de laatste jaren onder invloed van het mestbeleid over de gehele linie sprake van krimp. Deze sector-specifieke ontwikkelingen hebben invloed op het tempo van schaalvergroting. Vooral in de akkerbouw, maar ook in de melkveehouderij verloopt de schaalvergroting trager dan in andere sectoren.

Schaalvergroting in plantaardige sectoren

In de akkerbouw is de beschikbaarheid van grond een remmende factor voor schaalvergroting. De akkerbouw benut al jarenlang vrijwel hetzelfde areaal van ongeveer 600.000 ha, exclusief voedergewassen. Sterk bepalend voor het beeld is dat ook in 2003 nog ruim de helft van de bedrijven minder dan 10 ha akkerbouwgewassen heeft. De akkerbouw op deze bedrijven is meestal niet de hoofdtak en veel van de werkzaamheden worden uitgevoerd door loonwerkbedrijven.

Het aantal bedrijven met meer dan 100 ha akkerbouw is vanaf 1980 verdrievoudigd tot 750 in 2003. Deze grote bedrijven benutten nu 20% van het bouwland tegen 10% in 1980. In de bloembollenteelt vond een stormachtige ontwikkeling plaats met een verdubbeling van het areaal sinds 1980, deze ging gepaard met een duidelijke toename van de productie in grotere eenheden. Inmiddels wordt bijna de helft van de bloembollen geteeld op bedrijven met meer dan 25 ha. In 1980 was dat nog geen tien procent. De mechanisatie van de teelt en de verschuiving naar nieuwe teeltgebieden, zoals Noord-Holland en Flevoland, hebben hieraan bijgedragen. In de glastuinbouw was de ontwikkeling ook vrij onstuimig, echter zonder een spectaculaire groei van het landelijke areaal. Bedrijven met meer dan 5 ha glas nemen nu bijna 20% van de productie voor hun rekening, tegen 1% in 1980. Het gemiddelde areaal glas per bedrijf verdubbelde in de periode 1980-2003 naar zo'n 1,25 ha, terwijl het aantal bedrijven met glas bijna halveerde. De noodzakelijke vernieuwing van de glasopstanden binnen

een termijn van zo'n twintig jaar, de reconstructie van belangrijke glascentra en verschuivingen tussen de teelten dragen bij aan de dynamiek in de sector.

Schaalvergroting in dierlijke sectoren

Vanaf 1980 daalde het aantal bedrijven met melkvee met ongeveer 60%, tot ongeveer 25.000 in 2003. Het aantal melkkoeien nam door de melkquotering en de stijgende productie per dier eveneens fors af, met 40% tot bijna 1,5 miljoen in 2003. De gemiddelde productie per bedrijf verdubbelde echter ruimschoots van minder dan 200.000 naar ruim 400.000 kg melk. Een belangrijke verandering in de periode 1980-2003 is dat het aantal bedrijven met minder dan 50 stuks melkvee is afgenomen van 50.000 tot 10.000. Het percentage bedrijven met meer dan 100 koeien is in deze periode gestegen van 3 naar 10% en zij hebben inmiddels meer dan 20% van het melkvee. In de varkenshouderij verliep de daling van het aantal bedrijven in een nog hoger tempo. Het aantal bedrijven met fokvarkens bedraagt nog maar zo'n 20% van dat in 1980. Vooral vanaf 2000 is met de inzet van beëindigingsregelingen een forse daling van de varkensstapel tot stand gebracht. Het aantal varkens verminderde met ruim 15% en het aantal bedrijven met ruim een kwart. De varkenshouderij is hierdoor steeds meer geconcentreerd in grotere eenheden. Bedrijven met meer dan 1.500 vleesvarkens herbergen 35% van deze dieren tegen 6% in 1980. In de pluimveehouderij zijn de ontwikkelingen uitgaande van de cijfers van voor de vogelpestuitbraak enigszins vergelijkbaar. Een verschil met de varkenssector is dat de vleeskuikensector in 2002 aanzienlijk groter was dan in 1980. In zowel de leg- als de vleeskuikensector was in 2002 bijna 30% van de dieren geconcentreerd op bedrijven met meer dan 100.000 dieren, tegen ongeveer 10% in 1980.

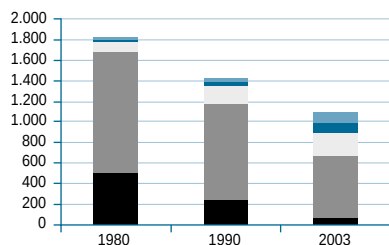
Biologische landbouw

Na een afname van de groei van het aantal biologische bedrijven tussen 1999 en 2002, is in 2003 het aantal bedrijven met 2,4% gedaald tot 1.522. Tegenover een sterke groei (16%) van het aantal gecertificeerde bedrijven stond een zeer forse daling van het aantal bedrijven in omschakeling (van 327 naar 88). Het totale biologische areaal is met 700 ha gedaald tot 41.900 ha.

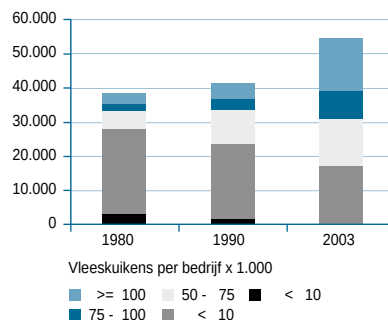
De oorzaak van de minder voorspoedige ontwikkeling is een te groot aanbod van biologische producten. Zo moest een deel van de melkproductie als gewone melk worden verkocht en gaat een deel van de biologische varkenshouders weer over op gangbare productie. De bedrijfsresultaten in de biologische landbouw staan de laatste jaren dan ook onder druk, waardoor het voordelige verschil met de gangbare landbouw is verdwenen (Jager, 2004a, 2004b; Anoniem, 2004a). Wereldwijd is biologisch volgens Biologica (2004) nog steeds een groeimarkt. Naast de aarzelende binnenlandse afzetmarkt zijn ook de moeizamere export naar met name Groot-Brittannië een reden dat de sector onder druk staat. Een andere reden is wellicht het niet openstellen van de Regeling stimulering biologische productiemethode in 2003, hoewel de belangstelling voor de regeling in 2001 en 2002 al afnam. In 2004 gaat de regeling voor het laatst open.

Figuur 7.2 Aantal bedrijven en dieren naar bedrijfsgrootte, 1980-2003

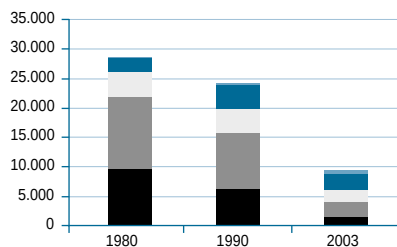
bedrijven met vleeskuikens

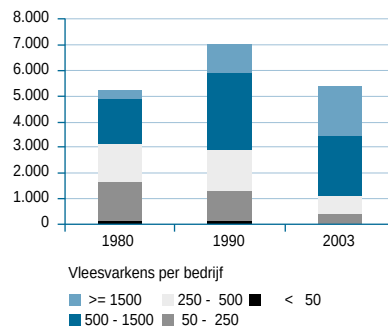
dieren (x1.000)

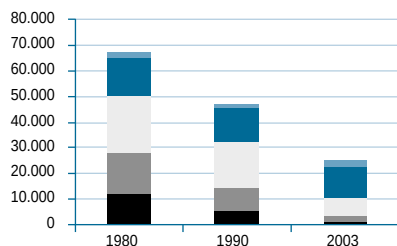
bedrijven met vleesvarkens

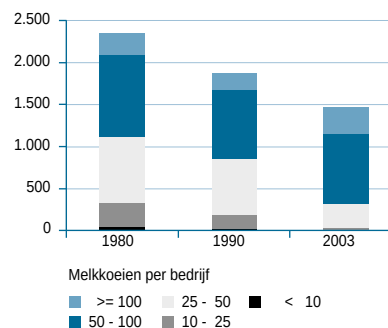
dieren (x1.000)

bedrijven met melkkoeien

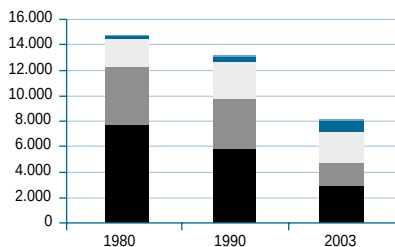
dieren (x1.000)

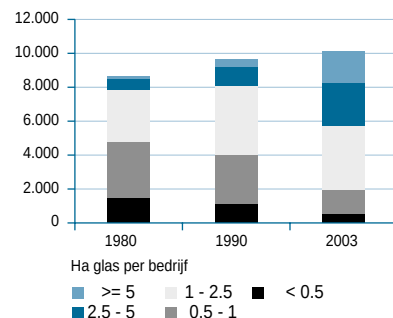
Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Figuur 7.3 Aantal bedrijven en oppervlakte naar bedrijfsgrootte, 1980-2003

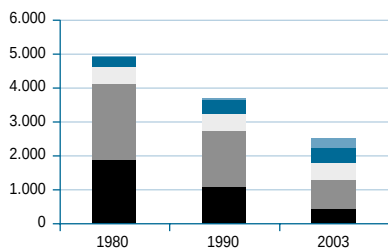
bedrijven met glastuinbouw

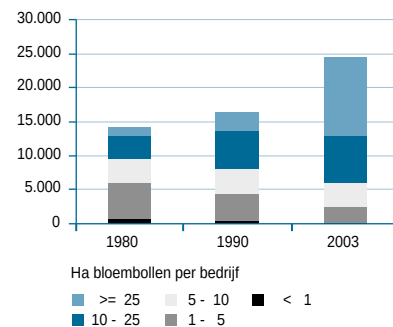
ha glas

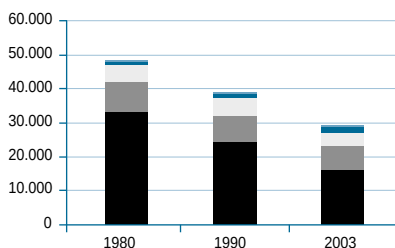
bedrijven met bloembollen

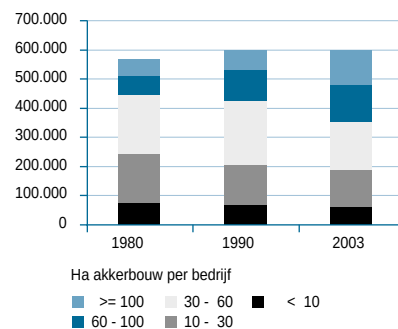
hectare

bedrijven met akkerbouw

ha (x 1.000)

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Innovatie belangrijk voor concurrentiekracht

Innovatie is een van de belangrijkste drijvende krachten achter economische groei. Het bepaalt de productiviteit en efficiëntie waarmee productiefactoren worden ingezet en daarmee ook het succes van hele sectoren. De sterke concurrentiepositie van de Nederlandse land- en tuinbouw berust voor een groot deel op zijn innovatiekracht. Vooral technische innovaties op het gebied van arbeidsbesparing, ontlasting van het milieu en energiebesparing zijn belangrijk, zoals de melkrobot en automatische voersystemen, sorteermachines, warmtekrachtkoppeling en energiezuinige kassystemen.

Innovatie gaat veelal gepaard met internationalisering, vernieuwing in de bedrijfsvoering en schaalvergroting. Deze ontwikkelingen spelen met name in de tuinbouw de afgelopen jaren een prominente rol. De glasbloemensector komt al jarenlang als meest vernieuwende sector uit de bus (Van Galen en Bunte, 2003).

Schaalvergroting werkt innovatie in de hand

Hoe groter een bedrijf, des te groter de kans dat het behoort tot de koplopers (Diederer et al., 2000, 2003; Van Galen en Bunte, 2003). Grotere bedrijven beschikken over meer financiële middelen en informatie (netwerken) om innovatieprocessen uit te voeren dan kleinere bedrijven. Omdat innoverende bedrijven beter presteren dan niet-vernieuwende bedrijven, zullen de grotere, meer innoverende bedrijven in de concurrentiestrijd overblijven, met schaalvergroting als gevolg. De onderzoeksresultaten laten echter ook zien dat radicale innovaties veelvuldig op kleinere bedrijven tot stand komen, maar dat grote bedrijven meer innovatiekracht bezitten in de zin van het doorvoeren of uitbuiten van nieuwe technologieën. Het huidige proces van schaalvergroting in de land- en tuinbouw zal naar verwachting een positieve uitwerking hebben op de innovatiekracht van de sector als geheel.

Organisatie van innovatie

De LEI-Innovatiemonitor laat zien dat ondernemers maar weinig van kennisinstellingen, adviesbureaus en intermediairs leren. Gesprekken met andere collega's, adviezen van leveranciers en het bijwonen van vakbeurzen zijn belangrijker. Knelpunten in de kennisverwerving bij agrarische ondernemers zijn onzekerheid in betrouwbaarheid en actualiteit van de informatie, alsook hoge zoekkosten door een overvloed aan moeilijk toepasbare informatie (De Groot, 2003). De beperkte praktische kennisuitwisseling tussen publieke sector en het bedrijfsleven is geen nieuw gegeven en is niet beperkt tot de land- en tuinbouw (zie ook EZ, 2002). Innoveren vereist echter interactie tussen verschillende actoren in het innovatiesysteem. Dit geldt met name voor innovaties waarbij meerdere schakels in de keten betrokken zijn (Buurma et al., 2003). Het kennissysteem in de Nederlandse land- en tuinbouw dat door de jaren heen een ondersteunende functie vervuld heeft, kan een belangrijke rol vervullen bij de totstandkoming van dergelijke systeeminnovaties.

7.3 Sociaal-economische regelingen

Het Besluit bijstandverlening zelfstandigen (Bbz) heeft als doel zelfstandigen bij tijdelijke financiële problemen te ondersteunen. De slechte financiële situatie in de varkenshouderij en de uitbraak van vogelpest zorgden voor een sterke toename van het aantal Bbz-adviesverzoeken (tabel 7.3). In 2003 kwam ruim de helft van de adviesaanvragen uit de varkens- en pluimveehouderij, tegen ruim een derde in 2002. Oudere of arbeidsongeschikte zelfstandigen die noodgedwongen hun bedrijf moeten beëindigen, kunnen een beroep doen op de loaz-regeling (Inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen). De afname van het aantal aanvragen voor deze regeling in 2003 past in de daling over een langere periode. Gemeenten voeren beide regelingen uit. Voor een beslissing over aanvragen uit de land- en tuinbouw kunnen gemeenten LASER vragen advies uit te brengen. Omdat dit geen verplichting is, kan het uiteindelijke aantal aanvragen voor beide regelingen hoger liggen dan hier is weergegeven.

Borgstellingsfonds bijzondere borgstellingen (BF+) van start

In 2003 werden 193 borgstellingen verleend voor een totaalbedrag van 109 mln. euro, tegen 87 mln. euro voor 171 aanvragen in 2002. De stijging is veroorzaakt door de wijzigingen in het Besluit borgstellingsfonds (BF), waardoor ondernemers nog eenmalig gebruik konden maken van de 'oude BF-regeling'. In de afgelopen jaren is het aantal verleende borgstellingen afgenomen, maar steeg het bedrag per borgstelling flink. In vijf jaar tijd nam het bedrag toe van 280.000 euro tot 567.000 euro in het afgelopen jaar, wat past in de schaalvergroting van de land- en tuinbouw.

Met ingang van 1 januari 2004 is de BF-regeling gewijzigd en het Besluit BF bijzondere borgstellingen in werking getreden (BF+). De BF-regeling ondersteunt ondernemers bij de financiering van een bedrijfsverbetering of bedrijfsovername. Jonge agrariërs tot 40 jaar kunnen voor maximaal 1,2 miljoen borg krijgen; boven deze leeftijd is het maximumbedrag 450.000 euro. Daarnaast betalen jonge agrariërs 1% provisie en oudere 3%. BF+ ondersteunt voorlopig alleen ondernemers in de glastuinbouw die met hun investeringen vooruitlopen op de herstructurering en vernieuwing in de agrarische sector. Het budgetplafond voor beide regelingen in 2004 van 61 miljoen euro - waarvan 30 miljoen euro voor BF - ligt veel lager dan de totaalbedragen in 2003 en 2002.

Tabel 7.3

Aantal aanvragen voor financiële hulp door agrariërs, 1997-2003

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
BBZ ^{a)}	474	552	633	287	377	337	582
IOAZ ^{a)}	220	161	164	130	104	108	89
Borgstellingsfonds ^{b)}	447	366	351	255	208	171	193

a) Aanvragen bij gemeenten waarvoor aan LASER advies is gevraagd; b) Verleende borgstellingen.

Bron: LNV/LASER (2004).

Steun aan jonge agrariërs

De Kaderregeling kennis en advies is gericht op het stimuleren van de duurzame ontwikkeling van de agrarische sector. Op basis van deze regeling worden agrarische ondernemers financieel ondersteund bij het inwinnen van kennis en advies bij deskundigen met het oog op ontwikkeling, omschakeling of beëindiging van een landbouwbedrijf. Voor de doelgroep jonge agrariërs zijn in 2003 2.143 aanvragen binnengekomen, waarvan 468 zijn goedgekeurd voor een bedrag van 0,7 mln. euro. De subsidie bestaat uit een bijdrage van 75% van de kosten voor het maken van een ondernemingsplan met een maximum van 1.500 euro. Het budget was met de aanvragen die op de eerste dag werden ingediend uitgeput. Tussen de op de eerste dag ingediende aanvragen is geloot; de overige zijn afgewezen. In 2004 wordt een nieuwe openstelling verwacht.

7.4 Arbeid

In 2003 bood de primaire Nederlandse land- en tuinbouw werk aan 255.000 mensen, 11% minder dan in 1991 (tabel 7.4). De daling van de werkgelegenheid vond hoofdzakelijk plaats na 2000, de periode van een versnelde afname van het aantal bedrijven. Het aantal fulltime banen is vanaf 1991 gedaald met bijna een vijfde tot 184.000. Ruim een derde van deze banen werd ingevuld door arbeidskrachten van buiten het gezin, tegen 16% in 1991. Tot 2000 nam het aantal fulltime banen van niet-gezinsarbeidskrachten toe, daarna nam ook dit aantal af.

Seizoenarbeid

Het aantal benodigde werknemers voor seizoenarbeid bedraagt naar schatting ongeveer 100.000 (Marktplan Advies, 2000). Om de tekorten aan seizoenwerkers te verminderen is in 2001 door LTO samen met het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) het project Seizoenarbeid gestart. In 2003 vervulde het project 8.300 vacatures, waarvan ruim 7.200 via tewerkstellingsvergunningen voor werknemers van buiten de EU-15. In 2002 ging het nog om ruim 4.000 van deze vergunningen

Tabel 7.4

Aantal arbeidskrachten in de land- en tuinbouw, 1995-2003

	Index (1990=100)				Aantal (x1.000)
	1995	2000	2002	2003	2003
Totaal aantal arbeidskrachten	96	97	90	89	255
Gezinsarbeidskrachten	93	84	77	76	177
w.v. bedrijfshoofden	101	92	87	85	125
overige gezinsleden	79	70	59	61	52
Niet-gezinsarbeidskrachten ^{a)}	107	151	140	137	79

a) Exclusief de niet-regelmatig en tijdelijk werkzame niet-gezinsarbeidskrachten. Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

(Van Uffelen, 2004). In april 2004 zijn inmiddels al weer 6.000 vacatures via het project aangemeld. LTO verwacht dat de aanvraag van seizoenkrachten kan doorgroeien in 2005 door aanbod uit de Midden- en Oost-Europese landen.

Het project Seizoenarbeid heeft de afgelopen jaren geleerd dat het, ook bij stijgende werkloosheid, niet goed mogelijk is bepaalde vacatures in de land- en tuinbouw op te vullen met werknemers uit Nederland en de EU-15. De sector blijft dan ook sterk afhankelijk van het aanbod van werknemers uit de nieuwe lidstaten. Begin 2004 heeft het kabinet echter besloten om vrij verkeer van werknemers uit de nieuwe lidstaten te beperken tot bepaalde sectoren met tekorten. De land- en tuinbouw werd in eerste instantie niet aangemerkt als een 'tekortsector'. Op verzoek van de Tweede Kamer laat het kabinet nu toch onder voorwaarden tijdelijke arbeidskrachten uit Midden- en Oost-Europa toe voor seizoenswerk in de opengrondstuinbouw. Een voorwaarde is dat het CWI en LTO voor 1 juni 2004 afspraken maken om meer Nederlandse werknemers, onder wie bijstandsgerechtigden, aan het werk te helpen (SZW, 2004a, 2004b).

Arbeid en schaalvergroting

In de rundvee-, varkens- en pluimveehouderij verrichten de ondernemer en zijn gezin over het algemeen het grootste gedeelte van de arbeid. Vanuit kostprijsoverwegingen neemt de omvang van deze bedrijven gestaag toe. De werkdruk van de gezinnen stijgt hierdoor en kan zo hoog oplopen dat meer rigoureuze oplossingen nodig zijn, zoals samenwerken met andere bedrijven, inzet van meer loonwerk of stoppen met het bedrijf. In opengrondsteelten zoals boom-, bollen-, vollegronds- en fruitteelt maken de ondernemers veelvuldig gebruik van seizoenkrachten. Aan het project Seizoenarbeid nemen vooral grotere bedrijven deel, waarvan de grootste wel 100 tot 200 vacatures hebben aangemeld. Voor deze bedrijven is het moeilijker om voor een korte periode arbeid te organiseren. De glastuinbouw is sinds lange tijd de agrarische deelsector waar het meeste gebruik wordt gemaakt van zogenaamde vreemde arbeid.

Vermeulen et al. (2001) concluderen dat schaalvergroting in de glastuinbouw leidt tot een beperkte afname van de hoeveelheid arbeid per oppervlakte-eenheid. Bij schaalvergroting vermindert het arbeidsaandeel van de ondernemer en zijn gezin en neemt het aandeel van de vaste vreemde krachten toe, dat steeds meer een parttime invulling krijgt. Verder komt uit het onderzoek naar voren dat schaalvergroting meer specialisatie in het werk mogelijk maakt, waardoor ruimte ontstaat voor middenkader op de bedrijven.

Arbeidsomstandigheden

Het tweede Arboconvenant agrarische sectoren van juli 2002 is gericht op het terugdringen van lichamelijke en psychische belasting en in het loonwerk op de vermindering van de risico's bij de toepassing van bestrijdingsmiddelen. Via onderzoek en voorlichting proberen de partners de doelen te bereiken. Een voorbeeld is een onderzoek in de vollegronds-groenteteelt (Janssens et al., 2004). Knelpunten in deze sector zijn onder meer eentonig werk, werken onder natte omstandigheden, repeterende werkzaamheden en werken in een gebukte houding. Geautomatiseerde sorteersystemen kunnen handmatig sorteren vervangen, waardoor tevens de hoeveelheid monotoon werk vermindert.

Werken in een gebukte houding kan afnemen door de werkzaamheden met oogst- en verwerkingsmachines op een goede werkhoogte te brengen. De hangende goten in de glasgroenteteelt en de stellingen in de aardbeienteelt zijn daarvan voorbeelden.

Meer maatschappen

In de land- en tuinbouw is het percentage bedrijven met één ondernemer de afgelopen 20 jaar afgenomen van 90% naar ruim 50%. De emancipatie en verzakelijking in de samenleving, evenals fiscale faciliteiten stimuleerden de vorming van maatschappen tussen man en vrouw op het bedrijf. Met het oog op het geleidelijk laten verlopen van de bedrijfsovername is ook de maatschap tussen ouder(s) en kind(eren) een veel gehanteerde ondernemingsvorm geworden. Het aantal bedrijven met twee of meer ondernemers nam op die manier sterk toe. De laatste jaren zijn relatief veel bedrijven met drie of meer ondernemers ontstaan. Dit houdt verband met de schaalvergroting in de sector. Maatschappen blijken overigens bij uitstek een familieaangelegenheid te zijn (tabel 7.5); bij slechts circa 5% van de maatschappen zijn niet-familieleden betrokken.

Rechtspersonen hebben groot deel van productie

Het aantal rechtspersonen in de land- en tuinbouw - waaronder BV's - is beperkt gebleven en de laatste jaren bovendien afgenomen (tabel 7.5). Blijkbaar is de fiscale aantrekkelijkheid van de niet-persoonsgebonden ondernemingsvormen onvoldoende voor grote groepen bedrijven. Dit hangt samen met de hoogte van de inkomens in de sector en de kleinere verschillen tussen de tarieven van de inkomsten- en de vennootschapsbelasting na de laatste herzieningen van het fiscale stelsel. De bedrijven met rechtspersoonlijkheid zijn gemiddeld groot. Met 4% van de bedrijven beschikken ze over 12% van de productiecapaciteit (in nge) en 13% van het arbeidsvolume (in aje). Ruim een derde van het arbeidsvolume van niet-gezinsarbeidskrachten vindt emplooi op deze bedrijven. Dit komt mede doordat de leidinggevenden in deze bedrijven niet als ondernemer maar als werknemer te boek staan.

Tabel 7.5

Bedrijven naar ondernemingsvorm, 1999-2003

	1999		2003	
	aantal	%	aantal	%
Eénhoofdig	62.717	61,8	48.144	56,3
Meerhoofdig				
Ouder(s)-kind(eren)	13.039	12,8	11.001	12,9
Overige familie	19.350	19,1	21.005	24,6
Overige niet-familie	2.045	2,0	1.846	2,2
Rechtspersoon	4.394	4,3	3.505	4,1
Totaal	101.545	100,0	85.501	100,0

CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

7.5 Grond

Het areaal cultuurgrond is vanaf 1990 met 4% gedaald tot ruim 1,9 miljoen ha in 2003 (tabel 7.6). Door de veel grotere afname van het aantal bedrijven (32%) nam de oppervlakte per bedrijf vrij sterk toe, van 16 tot 23 ha. De vermindering van het areaal ging vrijwel geheel ten koste van grasland, dat vanaf 1990 met 10% is afgenomen. Het areaal bouwland bleef in deze periode constant, terwijl de oppervlakte groenvoedergewassen en tuinbouwgewassen met grofweg een tiende is toegenomen.

Kentering in de grondprijsontwikkeling

Na forse stijgingen van de prijzen van landbouwgrond in de tweede helft van de jaren negentig, zijn de prijzen van onverpachte landbouwgrond in 2002 en 2003 gedaald met ongeveer 5% en 13% (DLG, 2004; zie ook paragraaf 5.8). Daarmee blijft de prijs van landbouwgrond nog ver boven het niveau van het midden van de jaren negentig. De nog relatief hoge grondprijzen komen niet overeen met de daling van 30% van het reële inkomen per landbouwbedrijf sinds het midden van de jaren negentig.

Bij de wisselende ontwikkelingen in de grondmarkt van de laatste jaren blijven de prijsverschillen tussen de regio's aanzienlijk. Eind 2003 liepen de prijzen van landbouwgrond uiteen van gemiddeld iets meer dan 20.000 euro per ha in de noordelijke provincies tot ongeveer 35.000 euro per ha in een aantal gebieden in het midden en zuiden van het land.

Gevolgen hervorming landbouwbeleid voor grond- en quotumprijzen

De in juni 2003 door de EU-Landbouwministerraad overeengekomen besluiten over de hervorming van het GLB hebben met name voor de melkveehouderij negatieve inkomenseffecten (De Bont et al., 2003). Dit kan een drukkende werking hebben op de prijzen van grond, maar ook van melkquotum, omdat deze bedrijfstak een belangrijke speler is op de agrarische grondmarkt. De afgelopen jaren zijn de prijzen van melkquotum hoog geweest, omdat de verwerving van quotum prioriteit had bij de op

Tabel 7.6

Agrarisch grondgebruik ^{a)}, 1990-2003

	Areaal (1.000 ha)	Index (1990=100)			Verdeling ha (%)	
	2003	1995	2000	2003	1990	2003
Cultuurgrond, totaal	1.923	98,0	97,5	95,9	100,0	100,0
Grasland	985	95,6	92,3	89,8	54,7	51,2
Groenvoedergewassen	223	108,3	102,0	107,4	10,4	11,6
Bouwland ^{b)}	594	97,5	103,1	99,5	29,8	30,9
Tuinbouw open grond	106	105,0	107,7	112,3	4,7	5,5
Tuinbouw onder glas	11	103,9	107,7	107,9	0,5	0,5

a) Oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven.

b) Inclusief braakland en snelgroeiend hout.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

continuïteit van het bedrijf gerichte melkveehouder. Door de in EU-verband vastgestelde prijsdalingen voor de zuivel komt het perspectief van afschaffen van het quotumstelsel dichterbij. De prijsverschillen met de wereldmarkt worden immers geringer. Bovendien is de periode waarin over de aankoopkosten van het quotum fiscaal kan worden afgeschreven beperkt tot het resterende aantal jaren tot 2014/15. Dit is het jaar waarin het quotumstelsel wordt beëindigd door de EU, tenzij opnieuw tot verlenging wordt besloten. Door deze beleidsveranderingen verschuift de prioriteit bij de veehouders mogelijk meer naar de aankoop van grond.

Van productsteun naar bedrijfstoeslagen

Kern van de hervorming van het GLB is het loskoppelen van de directe steun van de productie. Bij de loskoppeling ontstaan toeslagrechten die verhandelbaar zijn, met en zonder grond. Hierdoor ontstaan vanaf 2006 drie verschillende markten: grond zonder toeslagrechten, grond met toeslagrechten en losse toeslagrechten. Om de toeslagrechten te kunnen 'verzilveren', dus om jaarlijks een tegemoetkoming te krijgen, moet wel agrarische grond in gebruik zijn en blijven. Hierop mogen geen groenten, fruit en poot- en consumptieaardappelen worden geteeld. Dit maakt de 'losse' toeslagrechten minder aantrekkelijk. Ze zijn in elk geval minder essentieel voor de bedrijfsuitoefening dan de melkquota. De waarde van de toeslagrechten als inkomensbron kan gezien de hoogte van de jaarlijkse toeslagen niettemin aanzienlijk zijn. Omdat de toeslagrechten los van de grond mogen worden verhandeld, kan dit in beginsel vermogensverlies voor verpachters inhouden. Overigens is de waarde van de toeslagrechten afhankelijk van de verwachtingen over de duur van het stelsel en de hoogte van de kortingen. Nu is de korting (modulatie) vastgesteld op 5% vanaf 5.000 euro per bedrijf, maar deze kan worden verhoogd. Voorts is het de vraag of voor de toeslagrechten bij verkoop een vrijstelling geldt zoals de landbouwwijziging bij verkoop van landbouwgrond.

Herziening pachtbeleid nog niet afgerond

De vernieuwing van het pachtbeleid gaat ervan uit dat de pachter en de verpachter in beginsel zelf de inhoud van de pachtovereenkomst gaan bepalen (LNV, 2004g), met uitzondering van die situaties waarin een pachter als pachtafhankelijk kan worden beschouwd. Daarvan is sprake als één of meer bedrijfsgebouwen worden gepacht of als meer dan 25% van het bedrijfsareaal van één verpachter wordt gepacht. In die gevallen zullen aanvullende wettelijke eisen aan de pachtovereenkomst worden gesteld. De Tweede Kamer heeft gevraagd om onderzoek naar de ontwikkeling van een prijsbeheersingsmechanisme voor de pachtprizen, omdat ze twijfelt aan het tot stand komen van een evenwichtige prijsvorming bij vrije onderhandelingen tussen pachters en verpachters. Nader onderzoek van Slangen et al. (2003) naar prijsvormingsmechanismen was voor het kabinet evenwel nog geen aanleiding om een pacht prijsbeheersingssysteem voor bedrijfspacht te introduceren. Een wetsvoorstel voor het nieuwe pachtrecht zal naar verwachting eind 2004 aan de Tweede Kamer worden aangeboden.

Norm vastgelegd voor fiscale waarde verpachte grond

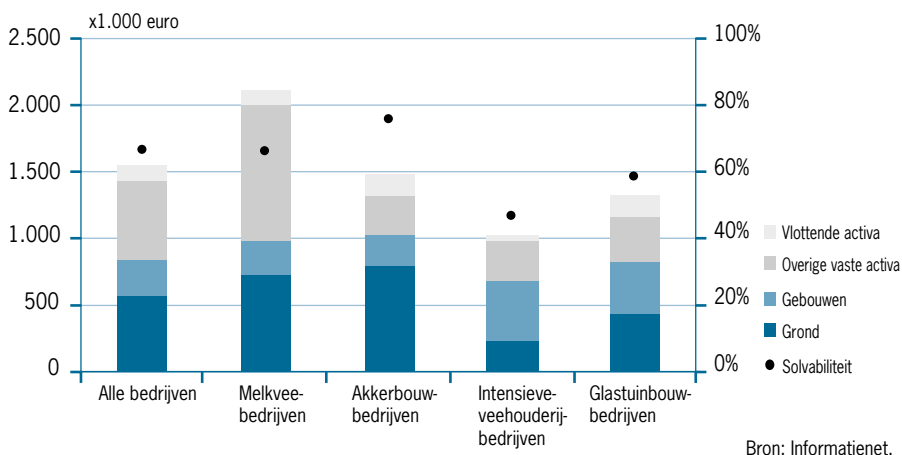
Verpachte landbouwgrond valt voor de inkomstenbelasting in box 3. Hiervoor geldt een belasting van 1,2% van de waarde in het economisch verkeer. Normaal gesproken wordt van de (vrije) marktwaarde

uitgegaan. Omdat bij het verpachten van landbouwgrond doorgaans geen vrije verkoop mogelijk is vanwege het voorkeursrecht van de pachter, is de waarde (aanzienlijk) lager. De laatste 15 jaar ligt de prijs van verpachte grond op ongeveer de helft van de prijs van onverpachte grond (Luijt, 2002). Ook het rendement van de verpachte grond voor de eigenaar is doorgaans laag. Als de norm van 2% van de vrije verkeerswaarde al wordt toegepast, resteren bij een belasting met 1,2% van de vrije waarde voor de verpachter nauwelijks opbrengsten. Het ministerie van Financiën (2004) heeft daarom in april 2004 besloten om bij 'niet-eindige' pacht voor de waardebepaling van grond uit te gaan van 45% van de normwaarde, die vastgesteld is op 90% van de waarde in onverpachte staat. De normwaarden worden jaarlijks regionaal vastgesteld. Voor 'eindige' pachtovereenkomsten met een looptijd van twaalf jaar of korter liggen de percentages afhankelijk van de resterende looptijd tussen 70% en 97,5% van de normwaarde. Met dit besluit wordt het (blijvend) verpachten van grond niet langer ontmoedigd door een (zeer) hoge belastingdruk.

7.6 Bedrijfskapitaal

In de afgelopen tien jaar is het gemiddeld in agrarische ondernemingen vastgelegd vermogen gestegen met bijna 0,5 mln. euro tot 1,6 mln. euro. Verdergaande schaalvergroting, het innovatieproces in veel sectoren, investeringen in milieu en dierenwelzijn en flinke herwaarderings van aanwezige bedrijfsactiva liggen hieraan ten grondslag. De komende jaren wordt een verdere toename van de kapitaalbehoefte op continuerende bedrijven verwacht. De balanswaarde van de melkveebedrijven ligt beduidend hoger dan die van andere bedrijven (figuur 7.4), enerzijds door de

Figuur 7.4 Balans land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, begin 2003

grote hoeveelheid grond en anderzijds door de volledige waardering van het melkquotum voorzover het in eigendom is.

Het totale balansvermogen van de land- en tuinbouwbedrijven bedroeg begin 2003 108 miljard euro, dat voor het overgrote deel is vastgelegd in grond, gebouwen, machines en productierechten. Daarvan bestaat 72 miljard (67%) uit eigen vermogen. De solvabiliteit varieert van 46% in de intensieve veehouderij tot 78% in de akkerbouw. De spreiding tussen bedrijven is overigens groot. Door de lagere grondprijs in 2003 zal de solvabiliteit in de grondgebonden sectoren waarschijnlijk afnemen.

Een derde van het totale balanstotaal in de agrarische sector bestaat uit vreemd vermogen. De hypothecaire leningen van financiële instellingen ter grootte van 21 miljard euro zijn voor ongeveer 85% afkomstig van Rabobanken. Familieleningen zijn goed voor 10% van de financiering door derden. Vooral bij overname wordt relatief veel gefinancierd door familie. De kortlopende schulden, 14% van het vreemd vermogen, zijn ten opzichte van 1997 verdubbeld.

Terugloop eigen financieringsmiddelen

De agrarische bedrijven hadden in 2002 gemiddeld 51.000 euro aan financieringsmiddelen beschikbaar (tabel 7.7), waarvan 32.000 euro eigen middelen. Het vreemd vermogen nam per saldo (nieuwe middelen minus aflossingen) met 19.000 euro per bedrijf toe. De investeringen lagen dan ook ongeveer 50% hoger dan in 2001. De spreiding in investeringsbedragen tussen bedrijven is echter groot. Veel bedrijven met continuïteit investeren eens in de zoveel jaar forse bedragen, afbouwers investeren slechts in geringe mate. Ook de jaarlijkse verschillen in de gemiddelde investeringsbedragen binnen sectoren zijn aanzienlijk.

Tabel 7.7

Herkomst en besteding financieringsmiddelen per bedrijf (1.000 euro) op land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2002

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	47,7	32,2
besparingen	14,7	-2,5
afschrijvingen	27,1	28,4
overige middelen	5,9	6,2
Mutatie lang vreemd vermogen	10,1	18,6
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	57,8	50,8
Bedrijfsinvesteringen	31,6	47,1
Mutatie liquide middelen	9,8	2,5
Overige bestedingen	16,4	1,2
Bestede middelen, totaal	57,8	50,8

Op basis van bedrijven met een volledige financieringsboekhouding, zie bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Pacht blijft een belangrijke financieringsbron

Het verpachtersvermogen, gedefinieerd als de vrije verkoopwaarde van gepachte grond en gebouwen, werd begin 2002 geschat op 30 miljard euro tegen 15 miljard euro begin 1993 (Van Bommel en Venema, 2004). Oorzaak was vooral de sterke stijging van de grondprijzen. Het totale pachtareaal (650.000 ha) is de afgelopen jaren vrij constant gebleven. Wel heeft in die periode een aanzienlijke verschuiving plaatsgevonden tussen pachtvormen. Het aandeel reguliere pacht is sterk afgenomen ten gunste van éénmalige pacht en grijze pacht. Pachtbedrijven hebben in doorsnee een fors lager eigen vermogen dan eigendomsbedrijven en doen minder een beroep op langlopend vreemd vermogen. Er zijn ook agrarische bedrijven die eigen grond aan een institutionele belegger verkopen en deze vervolgens terugpachten of in erfpacht krijgen. Hiermee komen op korte termijn financiële middelen vrij voor bedrijfsontwikkeling. Deze constructie is mede ingegeven door de hoge grondprijzen, hoewel de huidige lage rentevoet deze financieringsvorm minder aantrekkelijk maakt.

Financieringstrends

Voor de financiering van schaalvergroting, verbreding of andere bedrijfsstrategieën wordt meestal nieuw langlopend vreemd vermogen aangetrokken. Bij de beoordeling van een financieringsaanvraag door banken zijn de criteria ondernemerschap en het toekomstperspectief van de onderneming in de loop der jaren steeds belangrijker geworden. Voorheen waren vooral solvabiliteit en zekerheden de doorslaggevende factoren (Venema en Van der Meulen, 2004). Ondernemerschap houdt, naast het gebruikelijke vakmanschap, vooral in hoe een ondernemer anticipeert op veranderende marktomstandigheden en overheidseisen. Een goed onderbouwde visie en bedrijfsstrategie zijn daarbij belangrijk. Het perspectief van de onderneming wordt in belangrijke mate bepaald door de rentabiliteitsverwachting en de toekomstige cashflows.

De agrarische ondernemers kiezen steeds vaker voor een combinatie van financieringsproducten passend in het totale raamwerk van ondernemingsactiviteiten. Het toegenomen aanbod van financiële producten maakt maatwerk mogelijk, zoals meer flexibiliteit in de rente- en aflossingssfeer. Daarnaast richten banken hun producten niet alleen op actieve ondernemers, maar ook op (potentiële) stoppers, bijvoorbeeld via het geven van advies op het terrein van financiële planning en optimaal vermogensbeheer.

Het financieringsmiddel 'lease' heeft in de jaren negentig ook zijn intrede gedaan in de agrarische sector. Deze vorm van een (middellange) lening is bij uitstek geschikt voor het financieren van machines en inventaris, zoals tractoren, sorteermachines en windmolens. In 2003 heeft de Rabobank voor het eerst in de primaire land- en tuinbouw gebruik gemaakt van de 'sale-and-lease-back'-financiering voor een Groenlabelkas in de glastuinbouw. Door veranderende voorwaarden in de fiscale regelingen MIA en VAMIL per 1 januari 2004, is het product interessant voor investeringen in groenlabelkassen. Voor bedrijven met een balanstotaal vanaf 4 miljoen euro levert de constructie voordelen op (Venema en Van der Meulen, 2004). Bij milieuvriendelijke investeringen in andere sectoren kan de constructie ook interessant zijn.

Akkoord over waardering bij bedrijfsovername

Het Ministerie van Financiën heeft in november 2003 met organisaties uit de landbouw overeenstemming bereikt over de te hanteren waarde van het bedrijf bij voortzetting. Deze waardebepaling is van belang voor de vaststelling van schenkings- en successierechten. Door de prijsstijging van agrarische grond in met name de tweede helft van de jaren negentig dreigden deze belastingen hoog uit te vallen bij bedrijfsovername. De onzekerheid hierover leidde tot uitstel van veel overnames. De overeengekomen voortzettingswaarde is gebaseerd op de kasstroom van het bedrijf, gecorrigeerd voor afschrijvingen, financieringslasten en een vergoeding voor arbeid (NAJK, 2004).

7.7 Gezinsinkomen

Het gemiddelde gezinsinkomen uit bedrijf lag in 2003 op ongeveer 40.000 euro per bedrijf (tabel 7.9), wat een gedeeltelijk herstel betekende van de forse daling in 2002. De afname in 2002 was het gevolg van lagere opbrengstprijsen voor veel producten. De geraamde inkomensverbetering in 2003 is vooral te danken aan de aangetrokken inkomens in de akkerbouw, groenteteelt en vleesvarkenshouderij. Na aftrek van belastingen en gezinsbestedingen resteerde in 2002 nog slechts 2.600 euro aan besparingen. Op ruim de helft van de bedrijven werd ingeteerd op het eigen vermogen. In 2003 stegen de besparingen tot gemiddeld 7.000 euro per bedrijf.

De inkomsten van buiten het bedrijf waren in de afgelopen drie jaar vrij constant met ongeveer 8.000 euro per bedrijf; dit komt overeen met 15 tot 20% van het totale gezinsinkomen (tabel 7.8). Het is fors minder dan de ruim 13.000 euro die tussen 1996-2000 gemiddeld van buiten het bedrijf kwam. Belangrijkste oorzaken zijn de daling van de rente en de aandelenkoersen, waardoor de inkomsten uit bezittingen afnamen en de veranderingen in de uitgangspunten van het LEI-Informatienet (zie bijlage Begripsomschrijvingen). Van de inkomsten buiten het bedrijf kwam in 2002 ongeveer 5.000 euro uit arbeid buiten het bedrijf. Ongeveer de helft van de bedrijven heeft inkomsten uit arbeid buitenshuis. Op 20% van alle bedrijven is dit meer dan 10.000 euro.

Tabel 7.8

Resultaten per bedrijf (1.000 euro) op land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2003

	2001	2002	2003 (r)
Gezinsinkomen uit bedrijf	44,5	34,8	40,0
Inkomsten van buiten bedrijf	7,6	8,1	8,0
Totaal gezinsinkomen	52,2	43,0	48,0
Belastingen	2,8	2,8	3,5
Gezinsbestedingen	33,1	37,5	37,5
Besparingen	16,2	2,6	7,0

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Inkomensontwikkeling 2001-2002

Ondanks de aanvulling met neveninkomsten zijn er grote verschillen in de hoogte en de ontwikkeling van het totaal gezinsinkomen (tabel 7.9). In 2001 lag het inkomen op de helft van de bedrijven boven de 40.000 euro; in 2002 gold dat voor 39%. Voor ongeveer een op de drie bedrijven bleef het inkomen beperkt tot minder dan 20.000 euro. Deze grens is min of meer vergelijkbaar met de lage-inkomensgrens (Van Everdingen et al., 1999). In 2003 zal dat aandeel naar verwachting iets teruglopen. Op een kwart van de bedrijven is het inkomen tussen 2001 en 2002 met meer dan 25.000 euro gedaald (tabel 7.9). Hoewel de afname vooral op bedrijven met de hogere inkomens plaatsvond, ging ook een kleine groep met een laag inkomen er sterk op achteruit. Op ongeveer 30% van de bedrijven trad een zwakke tot sterke inkomensverbetering op. Sterke stijgingen vonden vooral plaats op glastuinbouwbedrijven.

Ook figuur 7.5 is een illustratie van de grote inkomensverschillen. Zo werd op 10% van de bedrijven een inkomen uit bedrijf behaald van meer dan 100.000 euro en werd op ruim 15% verlies geleden. Over het algemeen zijn de inkomens op kleinere bedrijven lager dan op grotere bedrijven. De inkomensverschillen hangen niet alleen af van de bedrijfsomvang, maar ook van de sector, het bedrijfsmanagement, de technische resultaten en de financieringsstructuur van de onderneming.

Meer bedrijven in ondernemersregeling BTW

In 2000 zijn de gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest verschoven van het lage naar het normale BTW-tarief. Door deze wijziging is het voor bepaalde bedrijven aantrekkelijker geworden om voor de ondernemersregeling te kiezen in plaats van voor de landbouwregeling. Deze omschakeling vraagt weliswaar een extra administratieve last, zoals het bijhouden van een BTW-boekhouding, maar dat kan financieel opwegen tegen de hogere BTW-betalingen die onder de landbouwregeling gedaan zouden moeten worden. In 2001 opteerde bijna de helft (46%) van de bedrijven voor de ondernemersregeling, beduidend meer dan de 31% in 1999. De sterke toename tussen 1999 en 2001 is vooral te danken

Tabel 7.9

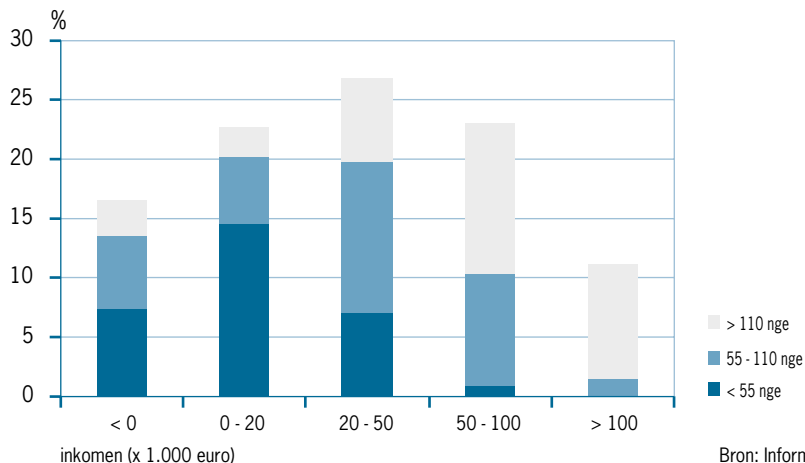
Verdeling (%) bedrijven naar totaal gezinsinkomen en verandering tussen 2001 en 2002 ^{a)}

Totaal gezinsinkomen (euro)	% bedrijven		Verandering in totaal gezinsinkomen tussen 2001 en 2002				
	2001	2002	sterke afname	zwakke afname	ongeveer gelijk	zwakke toename	sterke toename
			>25.000	5.000-25.000	0-5.000	5.000-25.000	>25.000
< 0	10	15	13	10	16	10	51
0 - 20.000	16	20	16	26	19	31	10
20.000 - 40.000	24	24	11	29	26	29	4
40.000 - 60.000	19	16	42	29	18	10	1
60.000 - 80.000	12	9	24	15	30	14	18
> 80.000	19	14	49	20	7	12	12
Totaal	100	100	26	23	19	19	12

a) Bedrijven beide jaren in administratie.

Bron: Informatienet.

Figuur 7.5 Verdeling (%) van bedrijven naar gezinsinkomen uit bedrijf en bedrijfsomvang (nge), 2001

aan de vele akkerbouwbedrijven die zijn overgegaan. In de glastuinbouw kiezen al langer veel bedrijven voor de ondernemersregeling. Dit gold in wat mindere mate ook voor de varkenshouderij. In de melkveehouderij kiest nog steeds het overgrote deel (ruim 80%) van de bedrijven voor de landbouwregeling.

7.8 Sectorinkomen

De bruto toegevoegde waarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2003 met 9,1 mrd. euro gelijk aan 2002 (tabel 7.10), zowel de productiewaarde als de waarde van de aangekochte goederen en diensten veranderden vrijwel niet. De daling van de dierlijke productie leidde tot minder aankoop van voer. Het energieverbruik nam echter toe, na een afname in 2002. Meer belichting in de tuinbouw en een relatief lage temperatuur in de eerste helft van 2003 waren de voornaamste oorzaken. Daarnaast werd de energie duurder door een hogere gasprijs, waardoor ook de prijs van kunstmest toenam. In totaal kreeg de sector een 8% hogere energierekening. De extra diensten die noodzakelijk waren voor de bestrijding van de vogelpest kwamen grotendeels voor rekening van de overheid.

De netto toegevoegde waarde nam in 2003 iets toe tot 6,2 mrd. euro (tabel 7.10). Het totaalbedrag aan afschrijvingen steeg met ongeveer 3%. In verband met de uitbraak van vogelpest is naar schatting een extra bedrag aan subsidies van 90 mln. euro aan de sector uitgekeerd. Deze en andere niet-productgebonden subsidies staan overigens los van de productgebonden subsidies die worden

Tabel 7.10

Toegevoegde waarde van de land- en tuinbouw, 2001-2003

	Waarde (mrd. euro)			Index 2003 (2002=100)		
	2001	2002 (v)	2003 (r)	Volume (r)	Prijs (r)	Waarde (r)
Totale bruto productie	20,7	20,1	20,0	99	101	100
Aangekochte goederen en diensten	11,1	11,0	10,9	98	102	99
Zaaizaad	1,0	1,0	1,0	101	99	100
Veevoeder	3,4	3,3	3,0	94	98	92
Energie	1,5	1,4	1,5	103	105	108
Kunstmest	0,3	0,3	0,3	100	104	104
Overige goederen en diensten	4,4	4,5	4,5	98	103	101
Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen	9,6	9,1	9,1	101	100	100
Afschrijvingen	2,5	2,6	2,7	-	-	103
Heffingen ^{a)}	0,4	0,4	0,4	-	-	101
Subsidies ^{a)}	0,3	0,2	0,3	-	-	185
Netto toegevoegde waarde	6,9	6,2	6,2	-	-	101

a) Niet-productgebonden.

Bron: CBS ; raming 2003 LEI.

Tabel 7.11

Netto toegevoegde waarde en resterend inkomen van de land- en tuinbouw in Nederland, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002 (v)	2003 (r)
Waarde (mrd. euro)						
Netto toegevoegde waarde	6,8	6,4	6,6	6,9	6,2	6,2
Betaalde loonkosten	1,7	1,8	1,8	2,0	2,1	2,2
Betaalde rente en (netto) pacht	1,1	1,1	1,2	1,3	1,2	1,2
Resterend inkomen	4,0	3,5	3,5	3,6	2,9	2,8
Indexcijfers (1994-1996=100)						
Netto toegevoegde waarde, reëel	95	87	87	87	75	74
Idem, per arbeidskracht	96	88	89	92	81	81
Totaal resterend inkomen, reëel	91	77	74	72	56	54
Idem, per arbeidskracht	98	86	86	88	70	71

Bron: CBS; raming 2003 LEI.

uitbetaald in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid. Het totaalbedrag aan productgebonden subsidies die verdisconteerd zijn in de brutoproductiewaarde bedroeg in 2003 ongeveer 360 mln. euro, ongeveer 70 mln. euro (16%) minder dan in 2002. De afname was in de plantaardige en dierlijke sector ongeveer gelijk.

Resterend inkomen

De netto toegevoegde waarde is de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal. Na aftrek van betaalde lonen, rente en pacht blijft het resterend inkomen over (tabel 7.11). In 2003 kwam het resterend inkomen met 2,8 miljard euro net iets lager uit dan het al erg lage niveau van 2002.

De iets hogere netto toegevoegde waarde werd tenietgedaan door de stijging van het betaald loon. Een iets groter arbeidsvolume zorgde met hogere CAO-lonen voor een 4% hogere loonsom.

Administratieve lasten

De rijksoverheid veroorzaakt met wetten en regels jaarlijks ruim 17 miljard euro aan administratieve lasten voor bedrijven. Hiervan komt 430 miljoen euro (2,5%) voor rekening van het ministerie van LNV, oftewel 1% van de bruto toegevoegde waarde van de agrosector. Het leeuwendeel van de administratieve lasten wordt gemaakt voor de mestwetgeving (circa 195 miljoen euro), diergezondheid en dierziektebestrijding (bijna 194 miljoen euro). De lasten in de plantaardige sectoren bedragen slechts 17 miljoen euro, waarvan ongeveer drie kwart voor zaaizaad en pootgoed.

De agrarische ondernemer is gemiddeld ruim 7 uur per week bezig met het leveren van informatie aan de overheid. Hiervan komt ruim 3 uur voort uit regelingen van LNV (Jansen en Tom, 2003).

Het kabinet wil in de periode 2003-2007 de administratieve lasten met een kwart terugdringen, wat voor LNV neerkomt op 110 miljoen euro. Het ministerie denkt dit te kunnen realiseren door het overnemen van de aanbevelingen van de Gemengde commissie Administratieve Lastenverlichting (2004). De commissie doet in het rapport 'Lasten in Balans' voorstellen die de administratieve lasten met 125 miljoen euro (29%) kunnen beperken. Minder regels, beter gebruik maken van ict-mogelijkheden (zoals internet) en het toezicht in productieketens bij het bedrijfsleven leggen ('ketenomkering') moeten daaraan bijdragen. Het sluit ook aan bij het pleidooi van Annevelink et al. (2004) om de gegevensvraag van de overheid af te stemmen met de bedrijfsprocessen en informatiestromen in de keten.

De grootste lastenreducties zijn op de korte termijn te halen in het mestdossier (40%) en de diergezondheid en dierziektebestrijding (21%). Met name het verminderen van regels is een effectief middel. Voor het einde van deze regeerperiode moet het aantal LNV-regels met ongeveer 300 zijn teruggebracht. Overigens heeft het ministerie van LNV in 2003 reeds een lastenreductie gerealiseerd van 34 miljoen euro, circa 8% van de totale door LNV veroorzaakte administratieve lastendruk. Deze lastenverlichting vloeit voort uit de aanbevelingen van het rapport 'Lastige Lasten' (Sorgdrager, 2002). Op sommige beleidsterreinen is een aanzienlijke reductie op korte termijn te ambitieus, omdat slechts 14% van de lasten het gevolg is van zuiver nationale regelgeving.

Glastuinbouw en champignonteelt

Kernpunten:

- productiewaarde glastuinbouw in 2003 4% hoger
- productiewaarde champignonteelt 6% gedaald
- blijvende centrale rol voor veilingen in sierteelt, opkomst foodproviders in glasgroenteteelt
- areaal glastuinbouw stabiel, kleine verschuivingen tussen sectoren
- vanaf 1980: sterke daling aantal glastuinbouwbedrijven, toenemende schaalvergroting,
- belang glasgroenteteelt gedaald sinds 1980, belang potplantensector toegenomen
- betere resultaten glasgroente- en potplantenbedrijven, slechtere voor snijbloemen- en champignonbedrijven
- potplantenbedrijven investeren meer, snijbloemen- en glasgroentebedrijven minder
- champignonbedrijven lenen meer voor bedrijfsinvesteringen
- glastuinbouw en champignonsector innovatieve sectoren

8.1 Markten

In 2003 is de productiewaarde van de totale glastuinbouw opnieuw gestegen (tabel 8.1). De glasgroente- en potplantensector vertoonden een sterke groei. De snijbloemensector groeide slechts licht.

8.1.1 Glasgroenten

Het zonnige weer heeft in 2003 een positief effect gehad op de productie van de belangrijkste glasgroenten. De totale instraling was beduidend hoger dan in het eveneens lichtrijke 2002. Mede hierdoor is de productie per m² in 2003 hoger dan in 2002. Gemiddeld nam de productie per m² met 3 à 4% toe.

Tabel 8.1 Productiewaarde (mln. euro) glastuinbouw en champignonteelt in Nederland, 1990-2003

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2003 in % van 2002
Glasgroenten	1.173	1.067	1.259	1.163	1.192	1.300	109
Snijbloemen	1.480	1.614	2.086	2.065	2.149	2.160	101
Pot- en perkplanten	769	865	1.149	1.213	1.301	1.385	106
Totaal glastuinbouw	3.422	3.546	4.494	4.441	4.642	4.845	104
Champignons	182	245	316	318	303	285	94

Bron: Productschap Tuinbouw.

In 2003 verliep de prijsvorming voor de belangrijkste glasgroenten wisselend. De prijzen van paprika's waren over het algemeen goed (+5%). Vooral rode paprika's deden het goed, de prijzen voor gele paprika's daalden echter in vergelijking met 2002. Ook komkommers noteerden hogere prijzen (circa +7%). Door het grillige prijsverloop hebben alleen de telers die juist tijdens de weken met hoge prijzen op de markt waren echt kunnen profiteren. De prijzen voor tomaten zijn in 2003 licht gedaald (-2%). Het prijsverschil tussen losse tomaten en trostomaten was in 2003 minder groot doordat steeds meer telers omgeschakeld zijn van losse tomaten naar trostomaten. De prijzen voor aubergine gingen in 2003 flink onderuit als gevolg van areaaluitbreiding en hogere productie per m² (De Bont en Van der Knijff, 2003).

Duitsland belangrijkste afzetland

In 2003 is de export van de belangrijkste glasgroenten gestegen met uitzondering van komkommer. Met name de export van trostomaten (+15%) en aubergine (+21%) zat sterk in de lift. Duitsland is al jaren verreweg het belangrijkste afzetland gevolgd door het Verenigd Koninkrijk (tabel 8.2). Per type en kleur zijn kleine verschillen waarneembaar. Zo gaan de meeste losse tomaten naar het Verenigd Koninkrijk. Hetzelfde geldt voor groene paprika's. De Verenigde Staten zijn de belangrijkste afzetmarkt voor oranje en paarse paprika's (PT, 2004).

Veranderingen in afzetketen verwacht

In 1996 is na een fusie van negen groente- en fruitveilingen en het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen The Greenery ontstaan. Bij The Greenery zijn circa 2.000 teeltbedrijven (groente, fruit en paddestoelen) aangesloten. Voor deze bedrijven verzorgt The Greenery de afzet van hun producten. In figuur 8.1 (pag. 140) zijn de verschillende veilpunten van The Greenery weergegeven. De totale omzet van The Greenery bedroeg in 2003 1.570 miljoen euro. Bij The Greenery zijn zo'n 2.100 mensen werkzaam, waarvan 1.650 in Nederland en 450 in het buitenland.

Tabel 8.2

De export van glasgroenten (mln. kg) en het aandeel van de belangrijkste afzetlanden, 2003

	Tomaat	Komkommer	Paprika	Aubergine
Totale export	541,3	324,0	272, 3	31,3
<i>Aandeel afzetlanden (%)</i>				
Duitsland	47	70	38	41
Verenigd Koninkrijk	21	12	19	19
Italië	7	- a)	2	- a)
Zweden	5	2	5	4
Frankrijk	4	4	3	13
Verenigde Staten	3	- a)	8	5
Overige landen	13	12	25	18
a) Onbekend.				

Bron: Productschap Tuinbouw.

De fusie is ingegeven door de noodzaak in te spelen op de schaalvergroting in de detailhandel. Alhoewel the Greenery de belangrijkste speler in de Nederlandse groentehandel is, blijft het Europees gezien nog steeds een kleine speler met een marktaandeel van aanzienlijk minder dan 5%. Om toch de internationale opererende supermarktketens te kunnen bedienen moeten Nederlandse groothandelaren een deel van het lokale product in hun assortiment opnemen. The Greenery heeft in het VK voor dit doel een partner gevonden met de Humborgrowers. Daarnaast heeft the Greenery vanuit logistieke redenen nevenvestigingen in België, Duitsland, Italië en Spanje.

De veilingklok heeft zijn leidende positie verloren; werd in 1990 nog 56% afgezet via de traditionele veilingklok, in 1998 was dit al teruggelopen tot 11%. Verwacht wordt dat dit aandeel zal dalen tot ongeveer 5% in 2012. Het aandeel van de contracten tussen groothandel en producent zal daarentegen de komende jaren snel toenemen. Door bundeling en concentratie van handelshuizen zullen de komende jaren enkele grote foodproviders - bedrijven actief in de foodservice (groothandel en horeca) - ontstaan. Grootwinkelbedrijven zullen in de nabije toekomst rechtstreeks, zonder tussenkomst van veilingen of andere groothandelaren zaken doen met deze foodproviders, zodat de kosten beheerst en versheid en productiewijze gegarandeerd kunnen worden. Sommige grootwinkelbedrijven zullen nog een stapje verder gaan door de inkoop inclusief het schapbeheer volledig uit te besteden aan deze foodproviders. Aangezien foodproviders in staat moeten zijn om deze grootwinkelbedrijven in grote hoeveelheden jaarrond te kunnen beleveren, zullen zij hun producten vooral afnemen van (inter)nationale telersverenigingen (Rabobank, 2001a).

Supermarkt belangrijkste aankoopkanaal

Verreweg de meeste glasgroenten worden in de supermarkt aangekocht. Voor paprika's bedroeg het aandeel van de supermarkt in 2002 78%. De aankopen op de markt (13%) en in de groentewinkel (6%) zijn beduidend lager. Het marktaandeel van de supermarkt is in de periode 1999-2002 met 19% toegenomen (Van Akker en De Groot, 2003). Deze trend deed zich ook voor bij tomaat en komkommer.

In de grote steden, zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, alsook in de rest van het westen van Nederland, worden per huishouden meer paprika's gekocht dan in het noorden: gemiddeld 2,14 kg per huishouden per jaar in het westen, tegen 1,64 kg in het noorden (Van Akker en De Groot, 2003).

Snel groeiende markt van voorbewerkte groenten

De markt van voorbewerkte groenten is de afgelopen jaren flink gegroeid. De totale omzet van voorbewerkte groenten steeg van 203 miljoen euro in 1997 tot 287 miljoen euro in 2002. Hierbij werd circa 80% via de detailhandel afgezet en de rest via grootverbruikers (Van Akker en Van den Berg, 2004). Gezien diverse maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de toename van het aantal tweeverdieners, kleinere huishoudens en vergrijzing, zal de vraag naar gemakproducten in de toekomst verder toenemen. Hoewel de afzet via de detailhandel minder snel zal groeien dan in het verleden, worden voor de komende jaren nog steeds groeipercentages van tussen de 5 en 10% op jaarbasis verwacht (Bijman et al., 2003). In de markt van voorbewerkte groenten zal deze groeiende vraag zich vooral voordoen in de segmenten voorbewerkte sla, gemengde groentepakketten en roerbakgroenten. Ook wordt een verschuiving naar meer luxe soorten verwacht, zoals binnen het sla-segment naar onder andere 'baby leafs' en rucola. Met de ontwikkelingen van nieuwe concepten,

Kansen en bedreigingen uitbreiding EU voor Nederlandse (glas)tuinbouw

Per 1 mei 2004 is de EU uitgebreid met tien lidstaten. Een belangrijke vraag is of deze uitbreiding zal leiden tot grotere exportkansen voor het Nederlandse tuinbouwcluster of juist tot meer concurrentie. Ondanks een gestage groei de laatste jaren, is de waarde van de Nederlandse export van glastuinbouwproducten naar de nieuwe lidstaten (nog) beperkt. In 2002 ging het om ongeveer 180 miljoen euro, bijna 4% van de totale Nederlandse export van glastuinbouwproducten. Echter, het aandeel van Nederlandse sierteeltproducten in de totale import van deze landen is wel groot. Voor snijbloemen is dit circa 80% en voor potplanten 50 à 60%. Bij glasgroenten heeft Nederland een minder sterke positie. Ter illustratie: het aandeel van Nederland in de import van tomaten in Polen is in de periode 1995-2002 teruggelopen van 47 tot 17%. Daarentegen is de Poolse import vanuit Spanje (goedkoper segment) in dezelfde periode gestegen van 22% tot 62%.

Met de toetreding van de nieuwe lidstaten neemt de bevolking van de EU met 20% toe; er komen 75 miljoen nieuwe consumenten bij. Doordat de huidige handelsbelemmeringen tussen de nieuwe lidstaten en de EU-15 relatief beperkt zijn, wordt op korte termijn geen grote toename van de handel richting de nieuwe lidstaten verwacht. De exportkansen voor het Nederlandse product zijn sterk afhankelijk van de koopkrachtontwikkeling in de landen, omdat voor een groot deel van de bevolking het Nederlands tuinbouwproduct vaak nog een luxeproduct is. De uitgangspositie van het Nederlandse sierteeltcluster voor de export naar de nieuwe lidstaten is goed. Er moet echter wel rekening worden gehouden met een toename van de concurrentie vanuit bijvoorbeeld Middellandse Zeelanden en Turkije.

De afzetstructuur in de nieuwe lidstaten is relatief slecht ontwikkeld. Vestiging van West-Europese grootwinkelbedrijfketens in de regio kan hierin verandering brengen, waar bovendien het Nederlandse tuinbouwcluster van kan profiteren. Deze ketens vragen immers om kwaliteit, transparantie, jaarrondlevering, grote aantallen en een breed sortiment.

Na de val van de muur in 1989 is het productieareal in Oost-Europa sterk afgenomen. De laatste jaren treedt hierin herstel op. De nadruk ligt op vollegrondsteelten, zoals verschillende groenten en (klein) fruit. Alleen Polen en Hongarije hebben een behoorlijk areaal bedekte teelten, waarbij het veelal om oudere bedrijven gaat. De Oost-Europese tuinbouw heeft vooral potentie in arbeidsintensieve activiteiten, omdat grond en arbeid relatief goedkoop en ruim beschikbaar zijn. Voor de Nederlandse vollegrondstuinbouw vormt dit een reële bedreiging. Met name de concurrentie op de Duitse markt kan verder toenemen.

Vooralsnog gaat van de Oost-Europese glastuinbouw minder dreiging uit. Belangrijke punten voor verbetering zijn de productkwaliteit, de breedte van het assortiment, voedselveiligheid, professionaliteit en organisatie. Samenwerking tussen bedrijven en binnen ketens is eerder uitzondering dan regel. Kapitaal en kennis zullen vooral van elders moeten komen. Overigens zijn al verschillende Westerse toeleveringsbedrijven in de regio aanwezig.

Voor het Nederlandse (glas)tuinbouwcluster ligt er een belangrijke uitdaging om de exportkansen optimaal te benutten en de regiefunctie in de nieuwe lidstaten te versterken. Ook voor de kapitaal-krachtige en kennisintensieve Nederlandse teeltbedrijven liggen er in deze regio mogelijkheden teeltactiviteiten op te zetten dan wel uit te besteden, zodat de kostenefficiëntie kan toenemen.

zoals bijvoorbeeld snacks voor jongeren waarbij luxe en gemak worden gecombineerd, kunnen nieuwe markten worden aangeboord. Andere potentiële groeimarkten zijn de markt voor feestelijke gelegenheden (uitbreiding van het segment luxe voorbewerkte groenten) en de markt van de kant-en-klarmaaltijden, waarvoor tot nu toe voornamelijk diepvriesgroenten gebruikt worden (Van Akker en Van den Berg, 2004).

Areaal biologische glasgroente stabiel

Het areaal biologische glasgroente is met circa 40 ha in 2003 onveranderd ten opzichte van 2002. Er zijn geen telers omgeschakeld. De belangrijkste biologische kasgroenten met tussen haakjes de gemiddelde kilo-opbrengsten per m² zijn: tomaat (45 kg/m²), paprika (18 kg/m²) en komkommer (50 kg/m²). Binnen de biologische glastuinbouw zijn aaltjes en luis de belangrijkste plagen. Het gesloten kassysteem, waarmee geëxperimenteerd wordt, moet hier uitkomst bieden. Met dit systeem kan niet alleen energie bespaard worden, maar blijven ook de schadelijke beestjes buiten de kas.

De biologische glastuinbouw was ook in 2003 sterk exportgeoriënteerd. Meer dan 70% van de oogst werd aan het buitenland verkocht. De belangrijkste afzetmarkten zijn: het Verenigd Koninkrijk, Scandinavië en de Verenigde Staten (Biologica, 2004).

8.1.2 Snijbloemen

De veilingomzet van Nederlandse snijbloemen is in 2003 met ruim 2% gedaald ten opzichte van 2002. Met name de lagere aanvoer van snijbloemen door een afname van het areaal en verschuivingen in het assortiment zijn hier debet aan. De daling van de aanvoer heeft niet geleid tot hogere opbrengstprijzen. Ook de warme zomerperiode heeft de prijsvorming geen goed gedaan. Over het hele jaar gezien lagen de opbrengstprijzen op ongeveer hetzelfde niveau als in 2002. De top-5 van snijbloemen qua omzet bleef ongewijzigd: roos, troschrysan, tulp, lelie en gerbera.

Lichte stijging export snijbloemen

De totale waarde van de snijbloemenexport is in 2003 slechts licht gestegen tot 3.008 miljoen euro (tabel 8.3). De export naar Duitsland, het belangrijkste afzetland, is zelfs licht gedaald (- 1%). De export naar het Verenigd Koninkrijk (+ 2%), Frankrijk (+ 5%) en Italië (+ 14%), de nummers twee tot en met vier onder de afzetlanden, zat in de lift. De export naar de Verenigde Staten daalde daarentegen fors met 23%. Een belangrijke oorzaak hiervan is de koersstijging van de euro ten opzichte van de dollar.

Stimulering biologische sierteelt via project Bio Flora

Het aantal biologische sierteeltbedrijven blijft klein, ook al wordt op beperkte schaal geprobeerd om de biologische sierteelt breder op te pakken. De biologische snijbloemen- en potplantenteelt omvat respectievelijk ongeveer 10 ha en circa 5 ha. Vooral de winter is een beperkende factor in de jaarrondlevering van biologische bloemen. In 2003 is via het project Bio Flora de biologische sierteelt gestimuleerd. Dit heeft een omzetstijging van 30 tot 40% tot gevolg gehad. Circa 70% van de

Tabel 8.3**De exportwaarde van snijbloemen en potplanten (mln. euro) en het aandeel van de belangrijkste afzetlanden, 2003**

	Snijbloemen	Potplanten
Totale exportwaarde	3.008	1.547
<i>Aandeel afzetlanden (%)</i>		
Duitsland	30	40
Verenigd Koninkrijk	19	10
Frankrijk	15	12
Italië	6	8
Verenigde Staten	3	- a)
België	3	5
Overige landen	24	25
a) Onbekend. Bron: Hoofdbedrijfsschap Agrarische Groothandel Bloemen en Planten.		

productie gaat naar het buitenland. Op langere termijn wordt met dit project een verdubbeling van het areaal in 2006 nagestreefd. Veel telers vrezen echter nog steeds dat de meeropbrengsten van de biologische teelt niet zullen opwegen tegen de extra kosten. Daarom wordt alleen het biologische telen op oude, afgeschreven bedrijven haalbaar geacht. Oplossingen hiervoor worden vooral gezocht in het spreiden van risico's door gangbare en biologische activiteiten te bundelen. Ook teeltwisselingen kunnen een oplossing bieden (Biologica, 2004).

8.1.3 Pot- en perkplanten

Een forse stijging van de aanvoer van potplanten (+ 8%) in combinatie met minder sterk dalende opbrengstprijzen (- 2%) heeft in 2003 geresulteerd in een stijging van de veilingomzet met ruim 6% ten opzichte van 2002. Een deel van de groei van de aanvoer is het gevolg van uitbreiding van het areaal bloeiende potplanten en van het areaal perkplanten. Andere verklarende factoren zijn verschuivingen in het assortiment en het overstappen naar kleinere potmaten.

In de omzettoptop-5 bleef phalaenopsis stevig op de eerste plaats staan. Door de enorme stijging van de aanvoer (+ 41%) daalde de gemiddelde prijs van phalaenopsis met 8,5%. De omzet van ficus liep sterk terug waardoor de plant in de ranglijst van de tweede plaats terugzakke naar de vijfde plaats en voorbij werd gestreefd door dracaena, kalanchoë en anthurium.

Sterke stijging export potplanten

In 2003 is de exportwaarde van potplanten met 11% toegenomen tot 1.547 miljoen euro (tabel 8.3). Hiermee is de stijgende lijn van de afgelopen jaren voortgezet. De export naar Duitsland en het Verenigd Koninkrijk bleef met een stijging van 1% een beetje achter in vergelijking met andere belangrijke exportlanden. Het Verenigd Koninkrijk is jarenlang een belangrijke groeimarkt geweest, maar door toenemende concurrentie en de koersstijging van de euro ten opzichte van het Britse pond is deze groei getemperd.

Centrale rol voor bloemenveilingen in afzetketen

De bloemenveilingen spelen van oudsher een belangrijke rol in de afzet van snijbloemen en potplanten. Verwacht wordt dat dit het komende decennium zo zal blijven, waarbij het belang van de klok afneemt ten gunste van bemiddeling (Rabobank, 2001b).

Nederland is het wereldhandelscentrum voor snijbloemen en internationaal toonaangevend. Een aanzienlijk deel van de productie uit Europa en Afrika en een beperkt deel uit Zuid-Amerika gaat eerst naar de Nederlandse veilingen. Van de veilingaanvoer komt 25% uit het buitenland. Deze bloemen worden vervolgens vooral in Europa maar ook in andere werelddelen afgezet. De concentratie van de handel op de Nederlandse veilingen suggereert een zekere grootschaligheid. Er is echter sprake van vele handelaren, die voor eigen klanten inkopen. De bloemenveiling als marktplaats fungeert niet als plaats om partijen van voldoende omvang te krijgen, maar juist om relatief grote partijen te verdelen over vele handelaren. Voor de sierteelt is de kleinschalige bloemist een belangrijk afzetkanaal. De vele kleine bloemisten vragen een relatief kleine schaal van de groothandel. Toename van de afzet van sierteelt via internationaal opererende grootwinkelbedrijven, tuincentra of bouwmarkten zal evenals bij de afzet van groente en fruit een verdere toename van de schaalgrootte van de handelaren vereisen.

Nederland kent vier bloemenveilingen: FloraHolland, de Verenigde Bloemenveiling Aalsmeer (VBA), Bloemenveiling Oost-Nederland en Bloemenveiling Vleuten. FloraHolland is voortgekomen uit een fusie van diverse lokale veilingen en heeft vestigingen in Naaldwijk, Rijnsburg, Bleiswijk, Venlo en Eelde. In figuur 8.1 zijn de verschillende veilpunten van de vier bloemenveilingen weergegeven. FloraHolland is met een marktaandeel van 53% marktleider in de afzet van sierteeltproducten. De totale omzet bedroeg in 2003 1.919 miljoen euro waarvan 1.363 miljoen euro gerealiseerd werd via de klok en 556 miljoen euro via bemiddeling. Ongeveer 7.800 telers uit binnen- en buitenland, waarvan meer dan de helft lid is van de veiling, zetten hun producten via deze veiling af. De VBA heeft een marktaandeel van 44%.

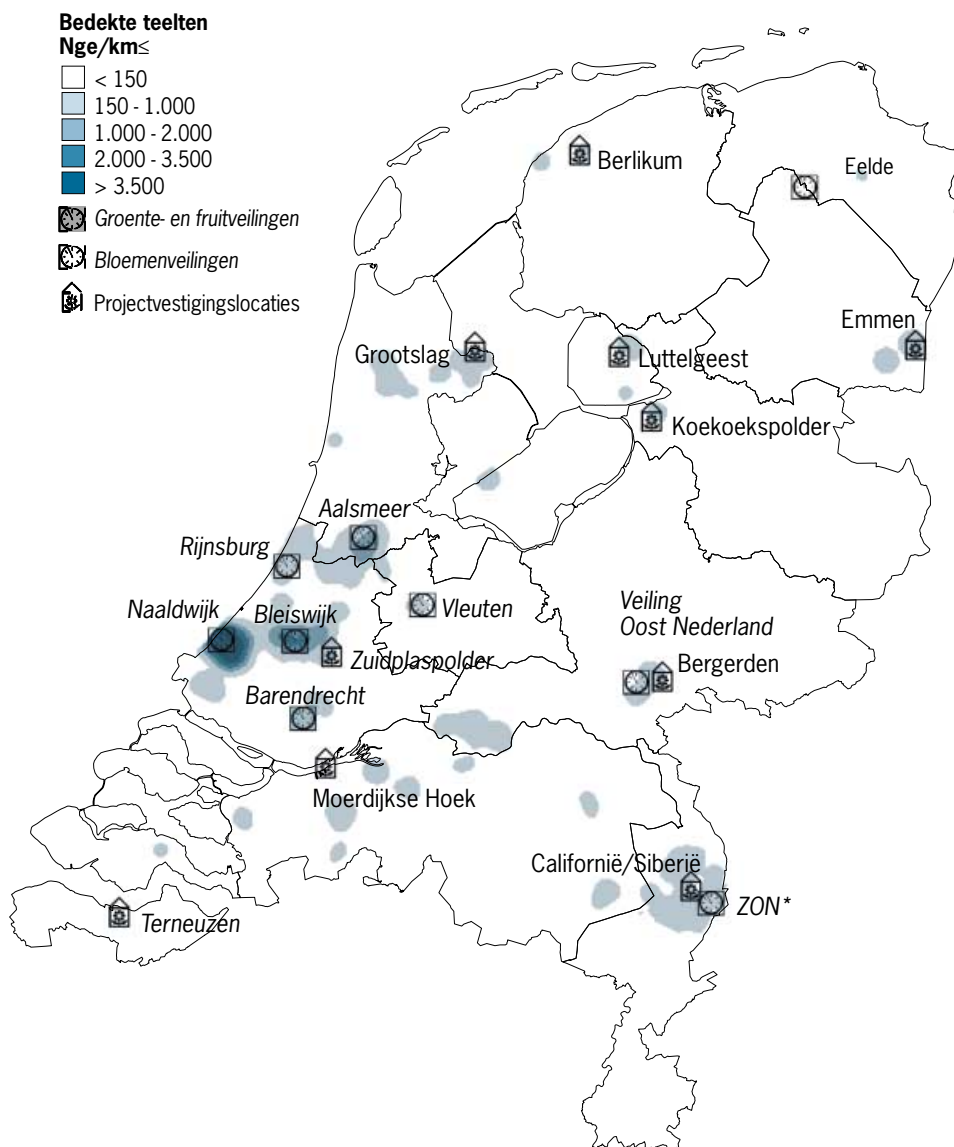
De totale omzet in 2003 bedroeg 1.598 miljoen euro, waarvan circa 75% via de klok werd gerealiseerd en circa 25% via bemiddeling. Het bestuursvoorstel om het lidmaatschap van de VBA open te stellen voor telers van buiten de EU heeft het tijdens de algemene ledenvergadering in december 2003 niet gehaald, 52% van de leden stemde tegen.

Tuincentrum en supermarkt winnen terrein

De bloemist is voor de consument nog steeds het belangrijkste aankoopkanaal voor potplanten. Het marktaandeel van de bloemist is echter in de loop der jaren sterk gedaald, van 51% in 1992 tot 33% in 2002. Het tuincentrum en mindere mate ook de supermarkt hebben daarentegen juist terrein weten te winnen. Het marktaandeel van het tuincentrum groeide van 17% in 1992 tot 30% in 2002. Verwacht wordt dat het tuincentrum binnen afzienbare termijn de eerste plaats van de bloemist zal overnemen (Van Dijk en Oosterwijk, 2003).

In de periode 1992-2002 is de afzet van potplanten op de bedrijvenmarkt verdubbeld tot circa 200 miljoen euro. Belangrijke redenen om planten aan te schaffen voor bedrijven zijn: decoratie, een professionele uitstraling, voor de gezelligheid en voor de gezondheid van de werknemers (Van Dijk en Oosterwijk, 2003).

Figuur 8.1 **Overzichtskaart glastuinbouw, 2003**

Bron: CBS-landbouw telling, bewerking LEI. ZON*: is een groente-, fruit- en bloemenveiling.

8.1.4 Paddestoelen

De productiewaarde van de champignonsector daalde in 2003 voor het tweede achtereenvolgende jaar sterk (tabel 8.1). De belangrijkste oorzaak voor deze daling zijn de tegenvallende opbrengstprijzen. De Nederlandse champignonsector ondervindt de laatste jaren aanhoudende prijsdruk, vooral door toegenomen concurrentie vanuit Polen op met name de Duitse en Scandinavische versmarkten. Ook een stagnerende vraag als gevolg van de teruggelopen economische groei is hier debet aan. In 2003 is de productie per m² ondanks de vogelpest, die compostbedrijven noodzaakte tot aanpassingen, iets toegenomen.

Kleine verschuiving in vraag naar paddestoelen

In de periode 1999-2002 is de vraag naar witte champignons licht gedaald, terwijl de vraag naar andere paddestoelen in dezelfde periode procentueel gezien juist sterk toe nam. De aangekochte hoeveelheid witte champignons per huishouden daalde met 2% tot 2,28 kg. De aangekochte hoeveelheid andere paddestoelen verdubbelde, naar 170 gram per persoon waarvan 110 gram kastanje champignons, maar blijft absoluut gezien laag (Van den Berg en Cadel, 2003).

Aanbod biologische paddestoelen groter dan vraag

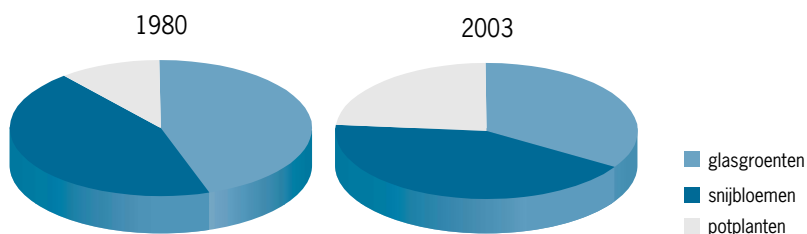
De hoeveelheid biologische geteelde paddestoelen in Nederland is groter dan de vraag. Daardoor zetten slechts circa 10 biologische paddestoeltelers ook daadwerkelijk biologisch af, terwijl het aantal biologische bedrijven in Nederland groter is. De marktvraag naar biologische paddestoelen is te klein om alles biologisch af te kunnen zetten. Het aanbod biologisch geteelde paddestoelen in Nederland bestaat voor het grootste deel uit champignons. Ook worden er oesterzwammen en shii-take's biologisch geteeld. De export is vooral gericht op Duitsland en in mindere mate op België, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk en Scandinavië.

8.2 Structuur

8.2.1 Glastuinbouw

De glastuinbouw is de afgelopen twintig jaar sterk veranderd. Zo veranderde de samenstelling van de sector. In 1980 maakten de glasgroenten en de glasbloemen, uitgedrukt in nge's, beide ongeveer 42% van de sector uit (figuur 8.2). Het aandeel pot- en perkplanten was slechts 10%. Sindsdien is het belang van pot- en perkplantensector in de totale sector sterk toegenomen, tot 23% in 2003. De glasgroente- en de snijbloementeel hadden in 2003 een aandeel van respectievelijk 34 en 42%.

De sector veranderde in de periode 1980-2003 niet alleen van samenstelling maar ook in omvang (hectares). Het glasareaal steeg sinds 1980 met 1.784 ha (+20%). Het merendeel van het glasareaal bevindt zich op gespecialiseerde glasbedrijven (tabel 8.4). Alleen van het areaal overig glas, zoals

Figuur 8.2 Verdeling (% nge's) van de glastuinbouw in subsectoren, 1980 en 2003

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Tabel 8.4 Verdeling (%) van het areaal glas naar bedrijfstype en de gemiddelde bedrijfsomvang, 2003

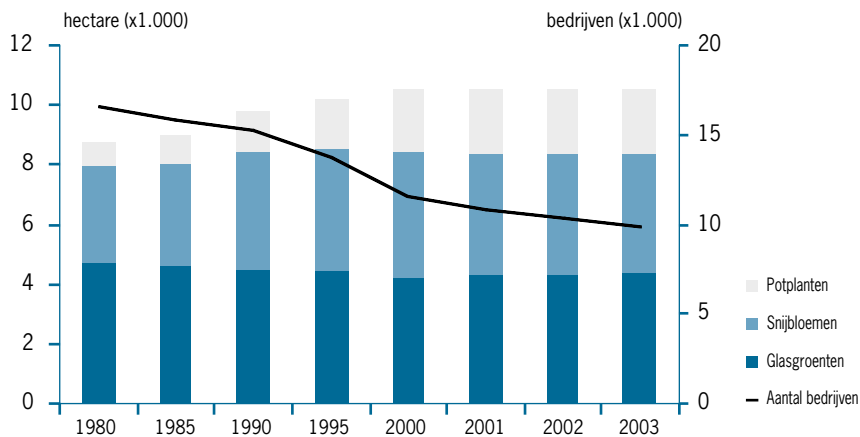
	Glasgroenten	Snijbloemen	Potplanten	Overig glas	Gemiddelde bedrijfsomvang (nge/ bedrijf)
Glasgroentebedrijven	95	0	0	1	260
Snijbloemenbedrijven	0	93	2	0	227
Potplantenbedrijven	0	2	94	1	265
Overige glasbedrijven	3	2	2	56	140
Overige bedrijfstypen	2	3	1	42	133
Totaal areaal (ha)	4.320	3.950	1.820	450	

Bron: CBS Landbouwelling, bewerking LEI.

fruit, boomkwekerijgewassen en vaste planten, is ruim 40% op niet-gespecialiseerde tuinbouwbedrijven aanwezig. De groei van het glasareaal heeft zich voorgedaan bij snijbloemen (+21%), potplanten (+60%) en overige glasteelten (+270%). In dezelfde periode nam het areaal glasgroenten met 338 ha af.

Het totale aantal bedrijven met glastuinbouw daalde tussen 1980 en 2003 met 40% tot bijna 9.500 bedrijven (figuur 8.3). Dit ging gepaard met ingrijpende veranderingen in de bedrijfsomvang. In 1980 bevond zich slechts 6% van het areaal op bedrijven groter dan 3 hectare. Dit percentage is opgelopen tot 34% in 2003 (tabel 8.5); 42 bedrijven hadden in 2003 meer dan 10 hectare glas. Samen bezitten deze bedrijven 6% van het totale glasareaal. Achttien van deze grote bedrijven zijn gevestigd in het Zuid-Hollands glasdistrict. Met uitzondering van de provincie Flevoland komen ook in de andere onderscheiden regio's dergelijke grote bedrijven voor. In de periode 1980-2003 vond de groei van het glasareaal vooral plaats in Noord-Brabant (+33%). In de vier noordelijke provincies, Gelderland/Utrecht

Figuur 8.3 Areaal en aantal bedrijven met glastuinbouw, 1980-2003

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

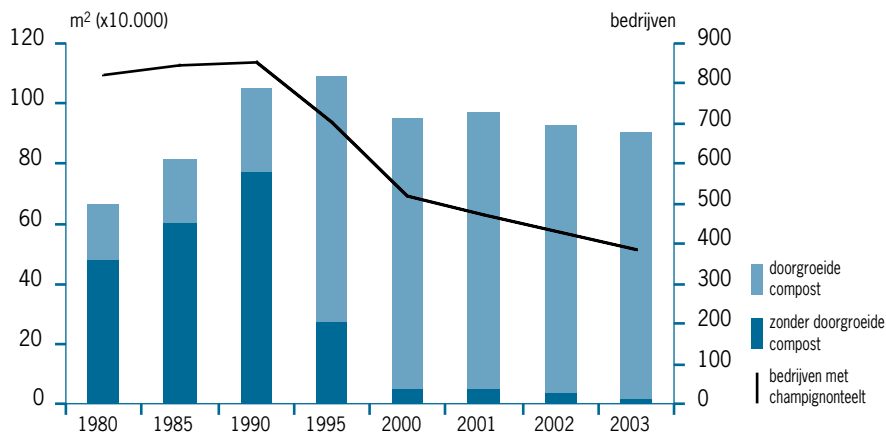
en Limburg groeide het areaal met ruim 10%. Het Zuid-Hollands glasdistrict wist al met al zijn omvang te handhaven.

Het totale areaal glas is van 2002 op 2003 niet veranderd (10.535 ha). Tussen de subsectoren en gewassen deden zich wel verschuivingen voor. Het areaal aardbeien, aubergines, overige groenten, groentezaden en opweekmateriaal groeide het meest (meer dan 5%). Komkommer en paprika leverden een paar procent in. De oppervlakte snijbloemen nam met 2% af. Het areaal potplanten groeide met 40 ha, vooral doordat meer bloeiende planten werden geteeld.

Tabel 8.5 Areaal glastuinbouw (ha) per regio naar grootteklasse, 2003

	0-0,5 ha	0,5-1 ha	1-2 ha	2-3 ha	>3 ha	Totaal
4 Noordelijke provincies	50	45	90	85	275	545
Flevoland	5	15	60	35	65	180
Gelderland/Utrecht	115	200	215	140	215	885
Noord-Holland	120	150	285	155	325	1.035
Zuid-Hollands glasdistrict	65	540	1.365	930	1.690	4.590
Overig Zuid-Holland	185	200	270	185	245	1.085
Zeeland	15	15	20	20	80	150
Noord-Brabant	100	165	305	270	370	1.210
Limburg	50	125	210	155	315	855
Nederland	705	1.455	2.820	1.975	3.580	10.535

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 8.4 Aantal bedrijven met champignons en aantal m², 1980-2003

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

8.2.2 Champignonteelt

De champignonteelt vindt hoofdzakelijk plaats op gespecialiseerde bedrijven. Verreweg de meeste champignons werden op doorgroeide compost geteeld (figuur 8.4). Gemiddeld is een champignonbedrijf 237 nge groot; dit komt overeen met een bedrijf van 2.425 m² met doorgroeide compost. Het totale aantal m² champignons is in 2003 met ruim 2,5% gedaald ten opzichte van 2002. Het aantal bedrijven daalde tot onder de 400.

8.3 Bedrijfsresultaten

8.3.1 Glastuinbouw

In 2003 hebben de glasgroente- en potplantenbedrijven betere resultaten geboekt dan in 2002. Voor de snijbloemenbedrijven daarentegen is 2003 minder gunstig verlopen. Hierdoor zijn de verschillen tussen de sectoren groot. Dit is ook het geval binnen sectoren als gevolg van uiteenlopende ontwikkelingen in de opbrengstprijzen per gewas. Vanwege de diversiteit in de sector en de grote spreiding van de resultaten van individuele bedrijven zijn de gegevens (tabel 8.6) met een marge omgeven.

Innovatie in de glastuinbouw

De Nederlandse glastuinbouw kent een relatief kapitaalintensieve productiestructuur. De kas vormt een cruciale factor voor de adoptie van technische procesinnovaties. De leeftijd van de kas bepaalt in grote mate de inpasbaarheid van veel nieuwe kasopties voor energie, gewasbescherming, nutriënten en water. De richtlijnen van het Besluit Glastuinbouw (2002) noodzaken tot een efficiënter gebruik van deze variabele inputs en vormen een belangrijke drijfveer om nieuwe, efficiëntere productiemiddelen te gebruiken. Recent onderzoek naar het effect van de energienormen uit het Besluit Glastuinbouw op rozenbedrijven geeft aan dat de huidige energienormen met bestaande technieken waarschijnlijk niet gehaald kunnen worden (Benninga, 2004). Porter stelt dat in zulke situaties innovatie het mechanisme is waardoor stringenter milieubeleid tot betere prestaties van de sector leidt (Van der Vlist et al., 2004). Technische procesinnovaties zijn in een groot aantal gevallen geïncorporeerd in nieuwe productiemiddelen en worden daarom in beperkte mate door de ondernemers zelf ontwikkeld, maar kunnen wel door de ondernemers geïnitieerd zijn. De resultaten van de innovatiemonitor bevestigen de essentiële rol van toeleveranciers in innovaties (Van Galen en Bunte, 2004). In de glastuinbouw zijn procesinnovaties onder andere gericht op nieuwe productiemethoden en teeltsystemen, methoden voor zuivering van recirculatiewater, nieuwe methoden van gewasbescherming en bestrijding van insecten, duurzame energiebronnen en een efficiënter gebruik van energie.

Naast technische procesinnovaties worden ook niet-technische procesinnovaties doorgevoerd in het management van productie, afzet en distributie. Andere soorten innovaties betreffen de introductie van nieuwe marketing- of afzetmethoden die niet zozeer voortkomen uit overheidsregulering maar meer uit mogelijkheden die een ondernemer in de markt ziet (Van Galen en Bunte, 2004).

Behalve de bovengenoemde procesinnovaties zijn er productinnovaties: nieuwe variëteiten, hybriden of rassen in snijbloemen, potplanten of glasgroenten. Slechts een klein deel van de nieuwe variëteiten in siergewassen wordt bij tuinders ontwikkeld, het merendeel op gespecialiseerde veredelingsbedrijven. In 2002 werden in totaal 613 kwekersrechten bij Raad voor het Kwekersrecht aangevraagd, waarvan 405 in siergewassen (Raad voor het Kwekersrecht, 2003). De adoptie van deze nieuwe hybriden of rassen is uiteindelijk de beslissing van de teler.

In toenemende mate geldt dat innovaties niet door één maar door meerdere schakels in de productieketen of over meerdere sectoren heen tot stand komen. Deze zogenoemde systeeminnovaties vragen veel organisatie en afstemmingsvermogen in de productieketen. Samenwerking tussen verschillende partijen met uiteenlopende belangen in een situatie van onvolledige eigendomscontracten geeft ruimte voor opportunistisch gedrag en belemmert het doen van investeringen in onderzoek en ontwikkeling (Hart en Moore, 1990). Innovatienetwerken, die interacties tussen ondernemers, beleidsmakers en kennisinstellingen faciliteren, kunnen in zulke situaties een centrale rol vervullen (SER, 2002).

Innovatie in de champignonteelt

Gezien de marktomstandigheden en bedrijfsresultaten van champignonbedrijven zijn rationalisering en herpositionering van vraag en aanbod sleutelwoorden voor de toekomst. Innovatie, zowel productie- en marketingtechnisch als bedrijfsmatig, zijn hierbij cruciaal. Uit cijfers van de LEI Innovatiemonitor (Diederer et al., 2000; Van Galen en Bunte, 2003) komt de champignonsector al gedurende enige jaren als een innovatieve sector naar voren. Ook in 2002 heeft een aanzienlijk deel van de bedrijven vernieuwingen doorgevoerd. Innovatie in de sector heeft betrekking op zowel grondstoffen, zoals het inmiddels wijd verbreide gebruik van doorgroeide compost, als op productietechnieken. In 1990 werd op nog slechts 27% van de teeltoppervlakte doorgroeide compost gebruikt, in 2003 was dit opgelopen tot 98% (paragraaf 8.2.2). Doorgroeide compost bevat reeds paddestoelenbroed (mycelium) bij aflevering. Dit bekort de teeltperiode aanzienlijk en bespaart op de arbeidskosten. Bovendien worden hiermee de ammoniak- en stankuitstoot van de sector aanzienlijk beperkt. Voorheen mengden veel telers de compost zelf op het bedrijf. Robotisering en mechanisering zijn een middel om de hoge arbeidskosten terug te dringen. Een recente ontwikkeling is de champignonplukrobot. Bij de teelt van industriechampignons is mechanische plukken reeds de standaard. Echter, een verbeterde robot, die ook paddestoelen plukt voor de versmarkt met behoud van voorgeschreven kwaliteit, is nog in ontwikkeling bij diverse bedrijven.

De gemiddelde productie per vierkante meter per jaar is sinds 2000 met meer dan 5% toegenomen tot bijna 300 kilo per jaar. Daarbij komt dat minder arbeid is gebruikt. Een stijging van de grondstofprijzen (compost, dekaarde en energie) en arbeidslonen, heeft desalniettemin geleid tot een verslechtering van de opbrengsten-kostenverhouding (tabel 8.8). In de sector leeft het besef dat alleen technische vernieuwing geen uitweg kan bieden aan deze situatie. Een combinatie van ketenomkering en productinnovatie moet worden gezocht. Co-innovatieprojecten tussen onderzoeksinstituten en bedrijfsleven beogen dit. Een goed voorbeeld is het lopende AKK-project 'Biopaddestoelen'. Eén van de wegen die de champignonteeltsector daarmee is ingeslagen, is verbreding van het productassortiment. De participanten in het project stellen een flexibel teeltsysteem voor, waarmee telers afwisselend meerdere soorten paddestoelen kunnen telen, afhankelijk van de consumentenvraag.

Productinnovatie in de vorm van nieuwe champignonrassen is een moeilijke zaak. Nieuwe broedrassen moeten meerwaarde hebben als men producenten en afnemers bereid wil vinden licentiegelden te betalen. Doordat eigendomsrechten moeilijk zijn te definiëren en te handhaven, is de ontwikkeling van een geheel nieuwe soort of variëteit met superieure kwaliteiten riskant. Bovendien is het veredelen van paddestoelen lastig, langdurig en daardoor kostbaar. In de tijd zijn talloze rassen op de markt gekomen, die vaak vrijwel exacte kopieën van het Horst-U1 ras bleken te zijn, dat al 25 jaar bestaat. DNA-technologie kan uitkomst bieden bij de bescherming van het kwekersrecht.

Het gebrek aan echte productinnovatie ontnemt de sector de mogelijkheid zich te onderscheiden met geheel nieuwe champignons of andere soorten paddestoelen. Bovendien leidt het gebrek aan diversiteit tot een grotere ziektegevoeligheid.

Tabel 8.6

Resultaten van glastuinbouwbedrijven naar type, 2001-2003

	Glasgroenten	Snijbloemen	Potplanten
Kenmerken, 2003 ^{a)}			
Aantal bedrijven	2.210	2.906	1.320
Oppervlakte glas per bedrijf (ha)	2,1	1,4	1,4
Nge per bedrijf	245	220	256
Ondernemers per bedrijf	1,69	1,69	1,59
Opbrengsten/kosten (%)			
2001	97	94	102
2002	96	96	103
2003 (r)	99	93	104
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)			
2001	57,2	53,1	87,7
2002	70,2	64,8	105,6
2003 (r)	88,0	50,0	118,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)			
2001	-14,4	-14,8	33,0
2002	12,4	3,3	45,4
2003 (r)	28,0	-12,0	53,0
a) Bedrijven tussen 16 en 1.200 ege. In verband met wijzigingen in het boekhoudstelsel en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.			
Bron: Informatienet.			

Resultaten glasgroentebedrijven verbeterd

Na twee mindere jaren zijn in 2003 de resultaten in de glasgroenteteelt verbeterd. Hogere opbrengsten per m² bij veelal betere opbrengstprijzen resulteerden, ondanks een gemiddelde toename van de kosten per m² met 3%, in een stijging van de rentabiliteit (tabel 8.6). Hoewel de opbrengsten/kosten verhouding verbeterd is, is de glasgroenteteelt niet kostendekkend. Het geraamde gezinsinkomen uit bedrijf nam desondanks toe tot 88.000 euro. De besparingen zijn geraamd op 28.000 euro.

Resultaten snijbloementele in mineur

In 2003 zijn de kosten van het gemiddelde snijbloemenbedrijf sterker gestegen dan de opbrengsten. Met name de kosten voor energie zijn fors toegenomen door stijgende gas- en elektriciteitsprijzen. De arbeidskosten namen toe als gevolg van hogere CAO-lonen. Per saldo resulteerde dit in een daling van het netto-bedrijfsresultaat met 1,5 euro per m². Hierdoor liep de geraamde rentabiliteit terug van 96% in 2002 naar 93% in 2003 (tabel 8.6). Ook het gezinsinkomen uit bedrijf nam af, tot circa 50.000 euro. Gemiddeld werd er ontspaard.

ICT inzetten voor administratieve lastenvermindering

De Landbouwkwaliteitswet draagt bijna 4 miljoen euro bij aan de administratieve lasten voor de plantaardige sectoren. Regelgeving die onderdeel uitmaakt van deze wet is de Controle van het Kwaliteitsbureau groente en fruit (KCB) met een administratieve last van 1,5 miljoen euro. De gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering (2004) ziet mogelijkheden tot een lastenreductie van 750.000 euro door de keuringen in het kader van de Plantenziektenwet en die van de kwaliteitswetgeving beter op elkaar af te stemmen.

Ook beter gebruikmaken van ICT-mogelijkheden is één van de sporen om het overheidsstreven van een reductie van 25% van de administratieve lasten te realiseren. In de glastuinbouwsector lopen al diverse initiatieven waar de overheid op aan kan sluiten. Een concreet voorbeeld is het inzetten van bestaande registratiesystemen voor onder andere gewasbeschermingsmiddelengebruik en energiegebruik, zoals Groeinet en MPS, in het kader van het Besluit Glastuinbouw (hoofdstuk 6). Een ander voorbeeld is het project Datatuin dat op initiatief van het Productschap Tuinbouw ontwikkeld is. Hierin wordt gewerkt aan standaardisatie van berichtenstromen in de groente- en sierteeltsector. Dit systeem moet voorkomen dat bedrijven niet vele keren veelal dezelfde gegevens moeten leveren aan meerdere overheidsinstanties en marktpartijen. Ook systemen als Florecom in de sierteeltsector en Frugicom in de voedingstuinbouw, waarin bij het laatste systeem wordt geanticipeerd op de eisen die gesteld zullen worden door de EU-regelgeving op het gebied van voedselveiligheid, dragen hieraan bij. Daarnaast is in samenwerking met Datatuin door tuinbouwautomatiseerders een systeem, DYMOS genaamd, opgezet voor gegevensuitwisseling met het oog op onder andere tracking en tracing.

Vanwege deze initiatieven verwacht het bedrijfsleven van de overheid dat zij haar informatievraag zoveel mogelijk afstemt op de informatie die al beschikbaar is uit de bedrijfsadministratie van de ondernemer en gegevens die al voor ketenpartijen zijn vastgelegd.

Ook wordt van de overheid verwacht dat de verschillende ministeries onderling zorgen voor een goede afstemming, zodat niet meerdere malen dezelfde gegevens worden opgevraagd en tegenstrijdige wet- en regelgeving voorkomen wordt (Annevelink et al., 2004).

Goede resultaten pot- en perkplantenbedrijven

De rentabiliteit van het gemiddelde pot- en perkplantenbedrijf is in 2003 met 1%-punt licht gestegen tot 104% (tabel 8.6). Dit is het resultaat van hogere opbrengsten bij een beperkte kostenstijging. Gemiddeld namen de kosten per m² toe met 1%. Het geraamde gezinsinkomen uit bedrijf nam met ruim 12.000 euro toe. In vergelijking met de andere tuinbouwsectoren konden per bedrijf grote besparingen geboekt worden.

Moeizame start voor sierteeltsector in 2004

Het jaar 2004 begon met achterblijvende veilingomzetten in vergelijking met 2003. In februari en maart trok de markt wat aan, waardoor de veilingomzet van snijbloemen voor het eerste kwartaal ongeveer gelijk is aan vorig jaar. De prijzen van snijbloemen en potplanten waren gemiddeld 5% lager dankzij een hogere aanvoer.

Tabel 8.7 **Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per glastuinbouwbedrijf, 2001-2002**

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	63,5	72,6
Besparingen	-1,2	8,7
Afschrijvingen	63,3	58,3
Overige middelen	1,4	5,6
Mutatie lang vreemd vermogen	-6,7	8,4
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	56,8	81,0
Bedrijfsinvesteringen	56,2	50,7
Mutatie liquide middelen	6,2	16,3
Overige bestedingen	-5,5	14,0
Bestede middelen, totaal	56,8	81,0

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

In het eerste kwartaal van 2004 bedroeg de totale exportwaarde van snijbloemen en potplanten 1.290 miljoen euro. Dit is ruim 1% hoger dan in de eerste drie maanden van 2003. De stijging is te danken aan de groei in de export van potplanten die de daling in de export van snijbloemen compenseerde.

De sierteeltsector heeft duidelijk last van de terugslag in de economie. Hoewel de veilingomzetten gemiddeld nog op peil gebleven zijn, staat het bedrijfsresultaat van het gemiddelde snijbloemen- en potplantenbedrijf onder druk. Het merendeel van de sierteeltbedrijven moet genoegen nemen met stagnerende bedrijfsresultaten of zelfs een verslechtering daarvan ten opzichte van het eerste kwartaal van 2003.

Toename beschikbare middelen glastuinbouwbedrijven

In 2002 hadden de glastuinbouwbedrijven meer financieringsmiddelen te besteden dan in 2001 (tabel 8.7). De middelen zijn enerzijds afkomstig uit eigen middelen als gevolg van besparingen, anderzijds zijn meer nieuwe leningen aangetrokken dan afgelost. De totale kasstroom bedroeg in 2002 81.000 euro. Gemiddeld genomen zijn de afschrijvingen het belangrijkste onderdeel van de kasstroom.

De toename van beschikbare middelen is door de glastuinbouwbedrijven gebruikt om de financiële positie te verbeteren (toename liquide middelen). Er werden minder financiële middelen aangewend voor bedrijfsinvesteringen. In 2003 is het uitstaande krediet van glastuinbouwbedrijven verder toegenomen.

Investerings glastuinbouw omlaag

De investeringen in de glastuinbouw waren in 2002 gemiddeld per bedrijf iets lager dan in 2001 (tabel 8.7). Er werd met name geïnvesteerd in machines en werktuigen. Daarnaast was er een opvallende toename te zien in de investeringen in grond. Dit kon vooral op het conto worden geschreven van de potplantenbedrijven. De potplantenbedrijven investeerden het meest. De snijbloemenbedrijven en de glasgroentebedrijven investeerden minder dan in 2001.

8.3.2 Champignonsteelt

Sinds 2001 lopen de resultaten van de champignonbedrijven terug. De opbrengstdaling heeft zich ook in 2003 doorgezet. Met licht stijgende kosten is hierdoor het bedrijfsresultaat verder in de rode cijfers gedrukt. Na een daling van de rentabiliteit in 2002 met 8 procentpunten ten opzichte van 2001 wijzen de voorlopige resultaten uit dat de rentabiliteit in 2003 nog verder is gedaald (tabel 8.8). Doordat de rentabiliteit zo sterk is gedaald, is het gezinsinkomen de laatste twee jaren niet meer in staat om de gezinsbestedingen te dekken. Het gevolg is dat ontsparingen (onttrekking van kapitaal aan het bedrijf) optreden.

Investerings champignonbedrijven op laag niveau

Gemiddeld lagen de beschikbare eigen financiële middelen in 2002 op een zeer laag niveau als gevolg van de ontsparingen (tabel 8.8). Als gevolg van de slechte resultaten hebben de champignonbedrijven in 2002 nauwelijks geïnvesteerd. Bedroegen de investeringen in 2001 gemiddeld 35.500 euro per bedrijf, een jaar later was dit gedaald tot gemiddeld 8.000 euro (tabel 8.9). Ruim de helft van dit bedrag werd gespendeerd aan werktuigen en installaties. Door het uitblijven van investeringen worden geen nieuwe leningen afgesloten, terwijl de aflossingen op de bestaande leningen gewoon doorgaan. Deze situatie zorgt ervoor dat in 2002 de kasstroom na financieringsactiviteiten zelfs negatief geworden is. In 2003 is het uitstaande krediet op de bedrijven verder gedaald.

Tabel 8.8 Resultaten van champignonbedrijven, 2001-2003

	2001	2002	2003 (r)
Opbrengsten/kosten (%)	100	92	89
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)	82,1	33,1	22,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)	18,7	-22,1	-35,0

In verband met wijzigingen in het boekhoudstelsel en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen. Bron: Informatienet.

Tabel 8.9 Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per champignonbedrijf, 2001-2002

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	51,3	10,2
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	39,5	-13,2
Bedrijfsinvesteringen	35,6	8,1

In verband met wijzigingen in het boekhoudstelsel en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen. Bron: Informatienet.

Opengrondstuinbouw

Kernpunten:

- productiewaarde opengrondstuinbouw gedaald, grote verschillen tussen sectoren
- nieuwe (biologische) appelrassen komen eraan
- areaal opengrondsgroenten en bloembollen gestegen, areaal fruit en bomen gedaald
- vanaf 1980: halvering aantal bedrijven, schaalvergroting,
- belang bloembollen- en boomkwekerijsector toegenomen sinds 1980, belang opengrondsgroente- en fruitteelt afgenomen
- convenant gewasbescherming leidt tot stijging administratieve lasten
- tegenvallende prijzen en lagere resultaten opengrondsgroentebedrijven
- grote prijsverschillen fruit, resultaten fruitbedrijven goed
- wisselende opbrengsten en prijzen, lagere resultaten bloembollenbedrijven
- resultaten boomkwekerijbedrijven trekken aan

9.1 Markten

In 2003 is de productiewaarde van de totale opengrondstuinbouwsector voor het derde achtereenvolgende jaar gedaald (tabel 9.1). Tussen de subsectoren zijn de verschillen groot. Zo daalden de productiewaarde van de opengrondsgroente- en de bloembollenteelt fors, terwijl de productiewaarde van de boomteelt licht steeg en die van de fruitteelt zelfs sterk.

9.1.1 Opengrondsgroenten

De productiewaarde van de Nederlandse opengrondsgroenteteelt daalde in 2003 met circa 10% naar 390 miljoen euro. Door droogte zijn de opbrengsten van met name zomergroenten op niet-geïrrigeerde droogtegevoelige gronden wat lager uitgevallen. Toch zijn vooral de lagere prijzen de oorzaak van de

Tabel 9.1 Productiewaarde (mln. euro) opengrondstuinbouw in Nederland, 1990-2003

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2003 in % van 2002
Opengrondsgroenteteelt (exclusief uien)	463	434	363	453	433	390	90
Fruitteelt	309	313	326	347	330	360	109
Bloembollenteelt	381	504	563	600	613	575	94
Boomteelt	346	433	548	535	553	570	103
Totaal opengrondstuinbouw	1.499	1.684	1.800	1.935	1.929	1.895	98

Bron: Productschap Tuinbouw.

gedaalde productiewaarde van de opengrondsgroente. Aardbeien vormden hierop een positieve uitzondering. Bij de wintergroenten (spruitkool, sluitkool, winterpeen en prei) zijn de fysieke opbrengsten door de gunstige groeiomstandigheden in het najaar op peil gebleven met een uitstekende kwaliteit. Door de grotere Europese productie viel de export echter tegen, wat uitmondde in lagere prijzen.

Gemeenschappelijke Marktordening groenten en fruit

In het kader van de herziene Gemeenschappelijke Marktordening (GMO) groenten en fruit kunnen erkende telersverenigingen sinds 1996 subsidie krijgen voor programma's op het gebied van kwaliteit, milieu en afzet. Doel van de verenigingen is onder meer het versterken van de marktpositie van de telers door een grotere concentratie van het aanbod en het verbeteren van de afzet. Erkenning van een vereniging vindt enkel plaats bij een minimum aantal leden en een minimum hoeveelheid producten die via de vereniging wordt vermarkt. Tabel 9.2 geeft een overzicht van erkende GMO-telersverenigingen in Nederland. De erkenningscategorie groenten kan zowel glasgroenten als opengrondsgroenten betreffen.

De uitbetaalde GMO-steun aan Nederland schommelt jaarlijks tussen de 20 en 40 miljoen euro. Overigens zijn er grote verschillen tussen de vooraf toegezegde (goedgekeurde), gedeclareerde en uitbetaalde bedragen. Hiervoor is een aantal redenen. In de eerste plaats stellen telersverenigingen in de praktijk sommige plannen uit of worden deze zelfs helemaal niet uitgevoerd. Daarnaast worden niet alle declaraties door het Productschap Tuinbouw (Nederlands betaalorgaan) uitbetaald, omdat de uitvoering van de plannen niet altijd in overeenstemming is met de oorspronkelijke, goedgekeurde plannen.

Tabel 9.2 Enkele kenmerken van erkende GMO-telersverenigingen in Nederland

Telersvereniging	Jaar van erkenning	Erkeningscategorie	Aantal leden per 1 januari 2003
VTN	1997	Groenten en fruit	4.728
Zaltbommel	1997	Groenten en fruit	390
ZON	1997	Groenten en fruit	1.124
Zuid-Limburg	1997	Groenten en fruit	195
Zundert en omstreken	1997	Groenten en fruit	420
CCH	1998	Champignons	8
Nautilus	1998	Groenten en fruit	146
RIJKO	1998	Groenten en fruit	292
Fossa Eugeniana	1999	Groenten en fruit	23
Fruitmasters Group	1999	Groenten en fruit	1.080
VDT	1999	Groenten en fruit	50
Best Growers Benelux	2000	Groenten	83
FresQ ^{a)}	2003	Groenten	73
Unistar	2003	Groenten en fruit	25

a) Per 1 januari 2003 zijn Rainbow Growers Group en Quality Queen gefuseerd tot FresQ.

Bron: Productschap Tuinbouw.

Per 1 januari 2004 is een aantal wijzigingen in de GMO-regeling doorgevoerd. Zo is het voor telersverenigingen mogelijk geworden om subsidie aan te vragen voor het opzetten van product- en handelsmerken. Ook is het voor individuele bedrijven eenvoudiger geworden om subsidie te verkrijgen.

Biologische opengrondsgroenteteelt

Het areaal biologische groenteteelt in de open grond bedroeg in 2003 2.345 ha. Hiervan is 85 ha (deels) in omschakeling. Dit is een lichte afname ten opzichte van 2002. In totaal betreft het 489 bedrijven waarvan 22 (deels) in omschakeling.

Een groot deel van de oogst is voor export bestemd. De marktvraag naar biologische groente uit de volle grond neemt al enige tijd af. Duitsland en het Verenigd Koninkrijk zijn zelfvoorzienend. Na enige jaren van stagnatie groeit de vraag weer vanuit nieuwe verdere bestemmingen. Bedreigingen vanuit het Oostblok zijn er vooralsnog nauwelijks (Biologica, 2004).

9.1.2 Fruit

De afzet van de peren is in 2003/2004, mede doordat de productie 9% daalde ten opzichte van 2002, goed verlopen. De voorraden waren lager dan het jaar daarvoor en de vraag vanuit het buitenland bleef op peil. De prijzen van de peren lagen daarom op een goed niveau. Bij appels was de voorraad Jonagold begin maart 2004 beduidend hoger dan in 2003. Dit deed de prijsvorming geen goed. Ook de verwachting van een hoge aanvoer van importappels vanwege grote oogsten en een lage dollarkoers geven niet veel hoop op goede prijzen voor Jonagold in de laatste fase van het afzetseizoen. Bij Elstar verliep de afzet goed. De verschillen in kwaliteit tussen partijen zorgden ook voor grote prijsverschillen. Zo werd goede kwaliteit Elstar ook goed betaald.

Exportaandeel Duitsland stabiel

Duitsland is al jaren het land waar de meeste Elstars naartoe worden geëxporteerd. Ongeveer driekwart van de uitvoer van Elstars gaat naar onze oosterburen. Ook het aandeel van de export van Jonagold en Jonagored naar Duitsland is toegenomen in vergelijking met 2002. Voor de afzet van peren is Duitsland van minder belang. Het Verenigd Koninkrijk neemt een derde van de geëxporteerde peren af. Rusland is de op één na belangrijkste afnemer.

Concurrentie voor de traditionele appelrassen

Het huidige appelareaal bestaat voornamelijk uit Elstar (40%) en Jonagold (30%). De komende jaren zullen deze appels concurrentie krijgen van vier nieuwe appelrassen. Inovafruit, een organisatie waarin diverse afzetorganisaties en de Nederlandse Fruitteelt Organisatie (NFO) zijn vertegenwoordigd, introduceert vier nieuwe merken. De merken zijn na uitgebreid consumentenonderzoek geselecteerd. De vier soorten verschillen wat betreft smaak en hardheid en zijn bedoeld voor verschillende doelgroepen. De namen van de appels luiden: Autento, Junami, Wellant en Rubens. In eerste instantie zal de afzet vooral via de supermarkten plaatsvinden. Aan telers die deze soorten gaan telen worden eisen gesteld op het gebied van teelt en scholing, zodat het product zo uniform mogelijk wordt.

Nieuwe biologische appelrassen

Het areaal biologisch hard fruit is gedaald van 320 ha in 2002 naar circa 300 ha in 2003. Een van de belangrijkste knelpunten voor de biologische teelt van hard fruit is de lange omschakelperiode.

Daarnaast is de kostprijs voor biologische fruittelers over het algemeen het dubbele ten opzichte van die van de gangbare teelt. De oogst van biologisch hard fruit in 2003 was vergelijkbaar met die van 2002. Appels, met name Elstar, deden het beter dan in 2002. Peren deden het in vergelijking met 2002, dat een zeer goed jaar was, minder goed.

Nieuwe appelrassen, zoals Santana en Topaz moeten de komende jaren de markt gaan veroveren. Een risico is de onbekendheid van de consument met de nieuwe rassen, waardoor deze geneigd is te kiezen voor bijvoorbeeld de goed smakende Elstar (Biologica, 2004).

9.1.3 Bloembollen

De sterk wisselende weersomstandigheden - late vorst, warme dagen vroeg in het voorjaar, droogte in sommige gebieden en plaatselijk extreme (hagel)buien - zijn van grote invloed geweest op het groeiseizoen en de oogst van 2003. De voorjaarsbloeiers, zoals tulp, narcis, hyacint en krokus, kenden een kort groeiseizoen. Hierdoor zijn vooral minder grote maten van de tulp geoogst.

De problemen met de schimmelziekte zuur in tulp waren in het algemeen wat minder dan in 2002, maar de gevoelige rassen kenden wel grote problemen. De prijs van de voorjaarsbloeiers was wisselend. Over het algemeen waren de prijzen voor tulp lager dan in 2002. Uit een vergelijking van de tulpecultivars onderling blijkt dat er meer vraag was naar cultivars bestemd voor de broeierij dan naar cultivars bestemd voor de droogverkoop. Hierdoor lagen de prijzen van de eerstgenoemde groep op een iets hoger niveau. De prijzen van de hyacint waren goed. De andere voorjaarsbloeiers hadden matige prijzen.

De oogst van zomerbloeiers, zoals lelies, gladiolen en dahlia's heeft zich over een langere periode uitgestrekt. Het zachte najaar met een traag afrijpingsproces en de marktsituatie hebben in het geval van lelies niet voor haast gezorgd bij de oogst. De oogst was in zowel kwantitatief als kwalitatief opzicht normaal tot goed. Echter, voor alle typen waren de prijzen van lelies lager dan in 2002 met een dieptepunt voor de Oriëntals. Een gedeelte van de oogst is uiteindelijk niet gerooid om de kosten van rooien en verwerken te besparen. De noodzakelijk geachte afname van het areaal is onvoldoende geweest. De marktsituatie van gladiolen is redelijk tot goed mede door de duidelijke daling van het areaal. Ook bij dahlia's heeft een vermindering van het aanbod door de krimp van het areaal geleid tot goede prijzen. Voor zantedeschia's werden ook hoger prijzen betaald.

Sterke daling export

De ontwikkeling in de export van de oogst van 2003 is vooral zichtbaar in de exportcijfers van juli tot en met december 2003. De exportwaarde in deze periode bedroeg ruim 459 miljoen euro. Dit is een daling van 6% ten opzichte van dezelfde periode in 2002. Vooral de exportwaarde naar landen buiten de EU daalde sterk, met 10% tot 233 miljoen euro, ondermeer vanwege de dure euro. De export naar landen binnen de EU daalde slechts met 1% tot 227 miljoen euro. De belangrijkste exportmarkten

binnen de EU zijn: Duitsland (56 miljoen euro), Groot-Brittannië (48 miljoen euro), Italië (31 miljoen euro) en Frankrijk (31 miljoen euro). De export naar Groot-Brittannië vertoont nog steeds een gestage groei (+2%), terwijl de export naar de andere drie landen per jaar een wisselend beeld laat zien. Opvallend is verder de groei van de export naar Portugal met 14%.

Buiten de EU zijn de Verenigde Staten (92 miljoen euro) en Japan (44 miljoen euro) verreweg de belangrijkste exportbestemmingen. Dit is in 2003 zo gebleven ondanks een daling van de export naar deze landen met respectievelijk 11 en 20%. De daling naar de Verenigde Staten kwam vooral voor rekening van lelies, narcissen en irissen. De export van tulpenbollen (in stuks) nam daarentegen juist toe. Circa 60% van de bloembollen voor de Verenigde Staten is bestemd voor de droogverkoop. Naar Japan zijn zowel minder tulpen als minder lelies geëxporteerd. De bloembollen voor de Japanse markt zijn vooral bestemd voor de broeierij ($\pm 80\%$).

In 2003 deed de sterkste groei in de export zich voor naar Mexico (+30%) en China (+21%). De daling van de export naar andere landen in het Verre Oosten heeft zich in 2003 doorgezet: Taiwan (-24%), Zuid-Korea (-24%) en Hong Kong (-59%).

Veranderingen in afzetstructuur

De schaalvergroting van de bloembollenbedrijven heeft ook effect op de afzetstructuur van bloembollen. Het aantal transacties via fysiek veilen is afgenomen ten gunste van de afzet via bemiddelaars. Ook het aantal handelaren dat bloembollen verkoopt is teruggelopen. Door de grootste in- en verkoopbureaus van bloembollen, CNB en Hobaho, worden alternatieven voor de veilingklok onderzocht. CNB heeft al aangekondigd om in 2006 de klok als vermarktingsinstrument op te heffen. Ook de economische situatie dwingt de sector om te zoeken naar afzetstructuren met lagere afzetkosten. Een derde in- en verkoopbureau namelijk, het Sierteelt Bemiddelingscentrum (SBC), is najaar 2003 failliet verklaard. SBC richtte zich vooral op het introduceren van nieuwe soorten. Facilitair Bedrijf Tuinbouw (FBT) heeft de activiteiten van het failliete SBC overgenomen.

Biologische bloembollenteelt komt moeilijk van de grond

Al vanaf 1998 is er via diverse kanalen, zoals bijvoorbeeld de telersvereniging Biobol, gewerkt aan het vergroten van de mogelijkheden voor de biologische bloembollenteelt. Zo zijn de mogelijke ziekteproblemen die bij de biologische bollenteelt kunnen voorkomen in kaart gebracht. In 2001 is met 'Hollands Bloementuin' een initiatief gestrand op het feit dat de omschakelingsperiode voor bedrijven van Skal (2 jaar) te lang bleek. De verliezen die hiermee gepaard gaan, weerhouden vele telers ervan om over te stappen op teelt van biologische bollen. Ook de opbrengstprijzen van biologische bollen vormen een belemmering, omdat deze bij het huidige prijsniveau leiden tot een nog lagere opbrengsten-kostenverhouding dan bij de gangbare teelt (paragraaf 9.3.3). Het is daardoor erg lastig om een gezonde biologische bollenteelt te ontwikkelen zonder gebruik te maken van subsidies (Biologica, 2004).

9.1.4 Bomen

De handel in boomkwekerijproducten is in het najaar van 2003 vlot van start gegaan, maar zonder aanwijsbare redenen vroeg gestopt. Het handelsseizoen is in het voorjaar van 2004 weer goed op gang gekomen. Daarmee zet de trend van verschuiving in de afzet van het najaar naar het voorjaar onverminderd door. Na jaren van stagnatie is de exportwaarde van boomkwekerijproducten weer toegenomen. Deze is in 2003 met 3% gestegen ten opzichte van 2002.

Het areaal boomkwekerij is in 2003, na jaren van uitbreiding, met 2% licht afgenomen. De mindere bedrijfsresultaten in de afgelopen jaren hebben ertoe geleid dat de productiecapaciteit zich aangepast heeft aan de marktomstandigheden. Met name het areaal vruchtboomteelt is gedaald. Deze daling, plus de verbeterde prijzen in de fruitteelt waardoor fruittelers meer geïnvesteerd hebben in plantopstanden, heeft geleid tot een betere prijsvorming voor vruchtbomen. Een soortgelijke situatie is zichtbaar in de teelt van rozen. Ook daar is het areaal de afgelopen jaren structureel gedaald en is de vraag aangetrokken.

De situatie in de laan- en parkboomteelt is als gevolg van krimpende overheidsbudgetten nog steeds matig. Wel begint zich een kentering af te tekenen. De economische malaise in Duitsland, de belangrijkste afzetmarkt, leidt daar tot afnemende arealen. De kentering wordt ook zichtbaar in de toenemende vraag naar bomen in kleinere maten. De groeiende vraag resulteert echter nog niet in aantrekkelijke prijzen. In de teelt van bos- en haagplantsoen is de situatie vergelijkbaar. Vooral de vraag naar bosplantsoen, het uitgangsmateriaal voor de bosbouw, is nog steeds slecht.

De teelten die bestemd zijn voor de consumentenmarkt hebben nog steeds de wind in de rug. De economische recessie heeft de vraag naar tuinplanten vooralsnog niet doen afnemen. In het bijzonder de containerteelt blijft hiervan profiteren. Dit geldt voor zowel coniferen, sierheesters, klimplanten als vaste planten. De teelten van deze gewassen in de open grond kunnen minder profiteren van deze groeiende afzet die met name via bouwmarkten gerealiseerd wordt.

Marktaandeel tuincentrum blijft stijgen

Het marktaandeel van het tuincentrum, al jaren het belangrijkste aankoopkanaal voor meerjarige boomkwekerijproducten, blijft stijgen. Bedroeg het marktaandeel van het tuincentrum in 1999 nog geen 50%, in 2002 was dit meer dan 70%. Deze groei ging voornamelijk ten koste van de verkoop via kwekers; hun aandeel nam af van bijna 21% in 1999 tot 7% in 2002. Voor de productgroepen rozen, bomen en fruitbomen/-struiken is de kweker nog steeds een belangrijke speler (PT, 2003b).

De consumentenmarkt is met bijna 60% van de binnenlandse afzet een belangrijke afzetmarkt van boomkwekerijproducten. Om beter aan te sluiten bij de wensen en behoeften van de consumenten ten aanzien van de tuin en het tuinieren, zijn verschillende consumentengroepen in kaart gebracht. De volgende zes typen tuinconsumenten zijn onderscheiden: de tuinliefhebber (21%), de trotse tuinbezitter (20%), de prestigieuze perfectionist (18%), de sociale buitengenieter (17%), de eigenzinnige tuinbezitter (14%) en de tuinconformist (10%). Om deze consumentengroepen goed te kunnen bedienen is het gewenst het productgerichte denken los te laten en te kiezen voor een conceptgerichte aanpak, waarbij communicatie, presentatie op het verkooppunt en een juiste combinatie van groen en hardware (terras, schutting) belangrijke aandachtspunten zijn (PT, 2003b).

9.2 Structuur

Bedrijven getypeerd als opengrondsgroentebedrijven bezitten slechts 26% van het areaal opengrondsgroente (tabel 9.3). Het grootste deel wordt bewerkt op akkerbouwbedrijven (37%) en andere niet tot de tuinbouw behorende bedrijfstypen (29%). De bloem(boll)en daarentegen kennen, evenals het fruit, een specialisatiegraad van meer dan 80%. Met 76% van het areaal boomkwekerij en vaste planten op gespecialiseerde boomkwekerijbedrijven heeft ook deze sector een hoge specialisatiegraad.

De opengrondstuinbouw beslaat ongeveer 5,4% van het totale areaal cultuurgrond in Nederland oftewel 105.910 ha (tabel 9.4). Ten opzichte van 1980 is het areaal gegroeid met bijna 2.000 ha. De opengrondsgroenteteelt beslaat met 43% verreweg het grootste deel hiervan. Het areaal fruit daalde sinds 1980 met 6.500 ha. Daarmee is het areaal fruit in Nederland in 2003 geringer in oppervlakte dan de bloembollen en opengrondsbloemen, die samen op ruim 27.000 ha worden verbouwd. De oppervlakte boomkwekerij en vaste planten verdubbelde sinds 1980 tot 13.150 ha.

Bloemen en bloembollen leveren 41% van de bruto toegevoegde waarde van de opengrondstuinbouwsector (figuur 9.1). De boomkwekerij neemt ongeveer 30% voor haar rekening. De rest wordt gevormd door de opengrondsgroenten (18%) en fruit (11%). Deze verhouding wijkt af van de areaalverdeling over de sectoren (tabel 9.3), waaruit blijkt dat de toegevoegde waarde van een hectare boomkwekerijproducten het hoogst is, gevolgd door een hectare bloem(boll)en.

In Nederland zijn er 16.400 bedrijven met opengrondstuinbouw, een halvering ten opzichte van 1980 (figuur 9.2). Het aantal bedrijven met meer dan 10 ha opengrondstuinbouw is gestegen. Verreweg de meeste bedrijven met opengrondstuinbouw zijn gevestigd in Noord-Brabant (3.610 bedrijven). Wat het areaal betreft, scoren Noord-Brabant en Noord-Holland vrijwel gelijk met rond de

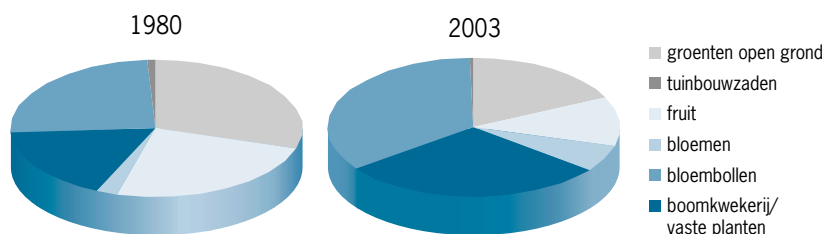
Tabel 9.3

Verdeling (%) van het areaal opengrondstuinbouw naar bedrijfstype en de gemiddelde bedrijfsomvang, 2003

	Groente	Fruit	Bloemen	Boom- kwekerij/ vaste planten	Bloem- bollen	Tuinbouw- zaden	Gemiddelde bedrijfs- omvang (nge/bedrijf)
Akkerbouwbedrijven	37	1	1	0	1	60	91
Opengrondsgroentebedrijven	26	0	0	0	0	1	81
Bloem(boll)enbedrijven	2	0	73	7	97	4	187
Fruitteeltbedrijven	0	83	0	0	0	0	56
Boomkwekerijen	0	0	1	76	0	1	102
Overige tuinbouw- en blijvende-teeltbedrijven	5	2	14	7	2	18	138
Overige bedrijfstypes	29	13	11	12	11	16	105
Totaal areaal (ha)	46.070	18.770	2.610	13.150	24.540	770	

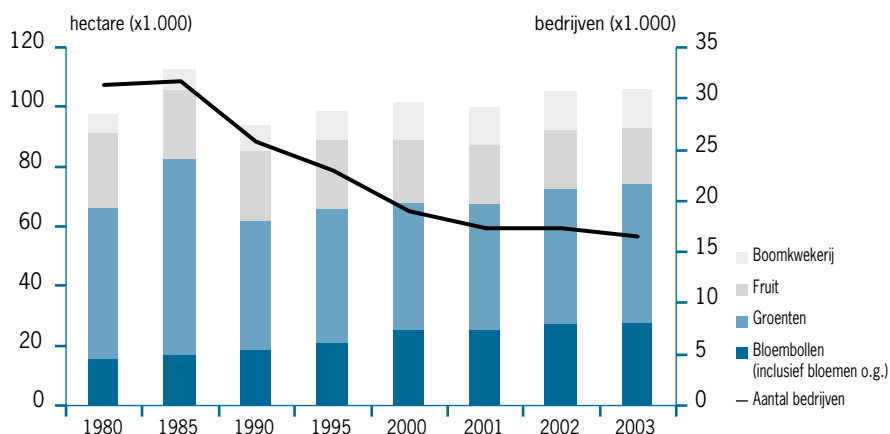
Bron: CBS-Landbouwteeling, bewerking LEI.

Figuur 9.1 Verdeling (% nge's) van de opengrondstuinbouw in subsectoren, 1980 en 2003

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 9.2 Areaal en aantal bedrijven met opengrondstuinbouw, 1980-2003

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

21.800 ha (tabel 9.4). Sinds 1980 is het areaal opengrondstuinbouw gedaald in Flevoland, Gelderland/Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland. Dit hangt onder andere samen met de afname van het areaal groenten en fruit.

In alle vier de subsectoren zijn de bedrijven tussen 1980 en 2003 groter geworden. Werd in 1980 nog slechts 33% van het areaal opengrondstuinbouw beteeld op bedrijven die minimaal 10 ha in deze sector hadden, in 2003 is dit percentage opgelopen tot 63% (tabel 9.4). Bij fruit is deze groei naar grote(re) bedrijven het minst sterk. Daar nam het aandeel van bedrijven met meer dan 10 ha toe van 41 naar 65%. Dit hangt mogelijk samen met het meerjarige karakter van deze teelt.

Tabel 9.4**Areaal opengrondstuinbouw (ha) per regio naar grootteklasse, 2003**

	0-1 ha	1-3 ha	3-5 ha	5-10 ha	>10 ha	Totaal
4 Noordelijke provincies	145	515	675	1.540	4.650	7.525
Flevoland	20	295	1.145	2.675	7.020	11.155
Gelderland/Utrecht	345	1.210	995	2.255	6.095	10.900
Noord-Holland	215	795	1.050	3.005	16.715	21.780
Zuid-Holland	475	1.370	840	2.155	6.710	11.550
Zeeland	75	445	715	1.835	4.945	8.015
Noord-Brabant	330	1.690	2.375	5.410	12.050	21.855
Limburg	205	855	1.085	2.710	8.270	13.125
Nederland	1.810	7.175	8.880	21.585	66.455	105.905

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Ten opzichte van 2002 is het areaal van de volgende opengrondsgroentegewassen in 2003 met meer dan 10% toegenomen: sla, schorseneren, tuinbonen en asperges. Een afname van het areaal met meer dan 10% vond plaats bij rode bieten, spinazie en overige groenten. In 2003 is het nieuw aangeplante areaal appels (+29%) en peren (+45%) sterk gestegen. Ondanks deze nieuwe aanplant is het totale fruitareaal gedaald. Het areaal appel daalde met ongeveer 900 ha tot 10.300 ha. De oppervlakte peer was in 2003 stabiel. Het areaal bloembollen is in 2003 slechts met 1% gestegen tot 24.540 ha. De grootste gewassen zijn: tulpen (11.020 ha), lelies (4.940 ha), narcissen (2.030 ha), gladiolen (1.280 ha) en hyacinten (1.190 ha). Opvallend is de groei van de overige bolgewassen (+8%) en de afname van het areaal gladiolen (-15%) en lelies (-2%). Het areaal boomkwekerij is in 2003, na jaren van uitbreiding, met 2% licht afgenomen. Vooral het areaal vruchtboomteelt is gedaald.

Innovatie in de opengrondstuinbouw

De productiestructuur in de opengrondstuinbouw verschilt wezenlijk van die in de glastuinbouw, wat effect heeft op de soort innovaties die binnen de sector tot stand komen. De verschillen in productiestructuur zijn met name te vinden in de materiële vaste activa, de bedrijfsgebouwen/glasopstanden en de installaties, die in de opengrondstuinbouw minder omvangrijk zijn. Daarnaast zijn er verschillen in het gebruik van variabele inputs. Zo is het aandeel van energie in de totale kosten in de opengrondstuinbouw met 2 à 3 % substantieel lager dan in de glastuinbouw, waar het rond de 15% ligt. Het aandeel arbeid in de totale kosten ligt met 40% in het algemeen iets hoger in de opengrondstuinbouw dan in de glastuinbouw waar het aandeel 32% is.

Procesinnovaties in de opengrondstuinbouw zullen door die verschillen in productiestructuur eerder gericht zijn op besparing van arbeid dan van energie. Binnen de fruitteelt zorgt bijvoorbeeld de aanscherping van maximaal toelaatbare normen voor oppervlaktewater voor een nieuwe impuls voor innovaties om emissies van gewasbeschermingsmiddelen te reduceren, bijvoorbeeld door toepassing van andere spuittechnieken en aanpassing van boomgaardinrichting. Veel procesinnovaties in de opengrondstuinbouw zijn gericht op mechanisatie of robotisering van onkruidbestrijding en

gewasbescherming, irrigatie en fertigatie, zaaien en oogsten. Daarnaast zijn procesinnovaties gericht op optimale toediening van nutriënten, vroegtijdige identificatie en effectieve bestrijding van ziekten en plagen. Ook worden er nieuwe handelsactiviteiten en huisverkoop geïntroduceerd (Van Galen en Bunte, 2003). Daarnaast is er in de opengrondstuinbouw veel aandacht voor productinnovatie.

Productinnovaties zijn met name gericht op nieuwe gewassen en resistente of verminderd vatbare rassen. Evenals in de glastuinbouw betreft dit vaak activiteiten die niet door de primaire tuinbouw zelf worden uitgevoerd, maar worden overgelaten aan gespecialiseerde veredelingsbedrijven of kennisinstituten.

Ten slotte zullen naar verwachting ook systeeminnovaties een belangrijke rol in de opengrondstuinbouw gaan spelen. Systeeminnovaties zijn bijvoorbeeld nodig om de in het convenant gewasbescherming geformuleerde doelen voor de fruitteelt te halen. Deze nieuwe ontwikkelingen, zoals nieuwe resistente rassen, emissiebeperkende spuittechnieken, biologische of geïntegreerde teelt teneinde de geformuleerde doelen te realiseren, vragen samenwerking van kenniscentra, sectororganisaties en telers. Vanuit dat perspectief gezien vragen systeeminnovaties om een geheel eigentijds innovatiedrieluik van kennisontwikkeling, overdracht en implementatie (Buurma et al., 2003). Ook hier geldt dat succesvolle vernieuwingen uiteindelijk niet door overheid of instituten maar door de ondernemers zelf gedragen zullen moeten worden (Commissie Sorgdrager, 2003).

9.3 Bedrijfsresultaten

9.3.1 Opengrondsgroenteteelt

Vooraf grote schommelingen in de opbrengsten van de verschillende opengrondsgroentegewassen hebben hun uitwerking op de bedrijfsresultaten. De kosten van de bedrijven blijken veel minder aan fluctuaties onderhevig te zijn. De totale kosten per bedrijf zijn in 2003 iets hoger dan in 2002.

Zo zijn de kosten van het beregenen van gewassen en de loonkosten toegenomen. Daarentegen zijn de afleveringskosten, de rentekosten en kosten voor gewasbescherming iets lager. Door de hogere kosten per bedrijf en de over het algemeen tegenvallende opbrengsten is het gemiddelde bedrijfsresultaat van opengrondsgroentebedrijven over 2003 fors lager dan in 2002 (tabel 9.5).

Aardbeientelers vormden hierop een gunstige uitzondering. Het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer komt in de orde van grootte van 23 tot 33 duizend euro uit. Werden per bedrijf in 2002 gemiddeld nog net besparingen gerealiseerd, in 2003 werd er ontspaard.

Investeren in koeling en bewaring

Het proces van schaalvergroting is in de opengrondsgroenteteelt nog steeds aan de gang.

De Nederlandse ondernemers hebben te maken met een Europese markt, zij moeten zich onderscheiden door gewaskeuze en afzet van producten. Dit is ook terug te zien in het investeringsbeleid door de sector. Echter, door de inkomensdaling in 2003 is het slechts voor een kleine groep bedrijven mogelijk om te investeren. Investeringsvinden plaats in koeling en bewaring onder invloed van eisen

Tabel 9.5 Resultaten van opengrondstuinbouwbedrijven naar type, 2001-2003

	Opengronds- groenteteelt	Fruitteelt	Bloem- bollenteelt	Boomteelt
Opbrengsten/kosten (%)				
2001	87	90	100	92
2002	84-88	88-92	93-97	88-92
2003 (r)	76-80	89-93	90-95	90-95
Gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer (1.000 euro)				
2001	37,0	38,0	60,0	46,0
2002	32-42	30-40	35-45	39-47
2003 (r)	23-33	35-45	30-40	42-47
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)				
2001	8,0	12,0	45,0	18,5
2002	0-10	4-14	20-30	11-19
2003 (r)	-10-0	8-18	10-20	13-23
In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met de cijfers voor de overige sectoren omdat voor de opengrondsgroenteteelt nog de 'oude' systematiek is gehanteerd. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.				
				Bron: Informatienet.

die de ketenpartijen stellen in het kader van 'tracking & tracing'. Investerings in grond blijven ondanks de gedaalde grondprijzen uit. In plaats daarvan worden steeds vaker andere manieren gebruikt, zoals pacht en samenwerking, om gespecialiseerde gewassen grootschalig te kunnen telen.

Het uitstaande geld van de banken bij opengrondsgroentebedrijven nam in 2003 slechts licht toe. Het spaartegoed van de bedrijven bij de bank blijft een sterke groei vertonen.

9.3.2 Fruitteelt

De bedrijfsresultaten in de fruitteelt voor het seizoen 2003/04 blijven op niveau. De appelproductie is groter dan vorig seizoen, ondanks een daling van de Elstarproductie. De prijzen van Elstar vallen daardoor zeker niet tegen, voor Jonagold is het beeld iets minder gunstig. De perenproductie is ten opzichte van 2002 met 9% gedaald. De Europese productie bleef wel op peil. De kosten zijn enkele procenten gestegen, met name door hogere arbeidskosten en kosten voor gewasbescherming. De opbrengsten zijn echter sterker toegenomen, zodat de rentabiliteit iets hoger is dan vorig jaar. Deze is geraamd op 89 à 93% (tabel 9.5). Ook het gezinsinkomen is licht toegenomen. In 2003 zijn er, net als de laatste jaren, besparingen te noteren.

Investerings trekken aan

In de fruitteeltsector trekken de investeringen door de goede rendementen van de laatste jaren weer aan. Met name door de financieel sterkere bedrijven, met voldoende eigen arbeid, worden weer investeringsplannen gemaakt. Deze plannen zijn vooral gericht op uitbreiding van de productie. Dit verklaart de investeringen in grond en plantopstanden. Ook bedrijfsovernames zijn weer bespreekbaar. Deze uitbreidingsinvesteringen gaan ten koste van investeringen in koelruimtes. Wel wordt er door de financieel sterke bedrijven geïnvesteerd in nieuwe appelfrassen. De keuze van deze rassen is voorafgegaan door markt- en consumentenonderzoek (paragraaf 9.1.2). Door op deze wijze in te spelen op de marktvraag proberen bedrijven de continuïteit te waarborgen.

De financieringsbedragen die met de investeringen gepaard gaan zijn in vergelijking met de andere sectoren gering. Het financieringsvolume van banken is vrij stabiel. Het afgelopen jaar hebben fruitbedrijven de spaartegoeden bij de banken weten te vergroten.

9.3.3 Bloembollenteelt

De totale kosten van de bloembollenbedrijven zijn in 2003 vergelijkbaar met 2002. Naast de algemene kostenstijging van productiemiddelen zijn de arbeidskosten licht gestegen vanwege stijgende uurlozen en door de extra inzet van duurder personeel via uitzendbureaus in plaats van scholieren. Het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen was dit jaar lager vanwege het droge weer. Schimmels kunnen zich dan moeilijker ontwikkelen. Daar staat tegenover dat meer kosten zijn gemaakt voor beregening.

Tulp en lelie kunnen worden beschouwd als de belangrijkste gewassen in de bloembollenteelt en hebben de meeste invloed op de inkomens. Op basis van de geschatte opbrengsten- en kostenontwikkelingen (paragraaf 9.1.3) wordt verwacht dat gemiddeld voor alle bloembollenbedrijven de rentabiliteit voor 2003 lager is dan in 2002. Naar verwachting ligt deze tussen de 90 en 95 euro opbrengsten per 100 euro kosten (tabel 9.5). Ook het gezinsinkomen per ondernemer en de besparingen dalen ten opzichte van 2002. De besparingen blijven ondanks de verslechterde bedrijfsresultaten positief.

Investerings op een laag pitje

De lagere rentabiliteit van de laatste jaren in de sector en met name de tegenvallende resultaten van de belangrijkste gewassen, tulp en lelie, leiden tot een stagnatie in de investeringen. Dit blijkt onder andere uit de geringe belangstelling voor percelen grond die te koop worden aangeboden. De schaalvergroting zoals in de tulpenbroeiery, waarbij in korte tijd enkele zeer grote bedrijven ontstaan zijn, stagneert bij tegenvallende prijsvorming enigszins.

Ondanks een daling van het aantal bedrijven is het uitstaande geld van banken op bloembollenbedrijven ongeveer stabiel. Door de mindere bedrijfsresultaten worden de verstrekte financiële middelen in mindere mate aangewend voor schaalvergroting in vergelijking met voorgaande jaren.

Convenant Gewasbescherming leidt tot stijging administratieve lasten

De Landbouwkwaliteitswet speelt voor de opengrondstuinbouwsectoren, net als voor de glastuinbouw, een belangrijke rol. Zo zijn de administratieve lasten van de Landbouwkwaliteitswet Bloembollen eind 2002 becijferd op ruim 2,3 miljoen euro. Het betreft hier regelgeving die internationaal is bepaald, maar waarvan de operationalisering nationaal heeft plaatsgevonden. Door de gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering (2004) is aan de minister geadviseerd om op dit terrein de fytosanitaire- en kwaliteitskeuring beter op elkaar af te stemmen.

Met het oog op het duurzaam gebruiken van bestrijdingsmiddelen is begin 2003 het Convenant Gewasbescherming gesloten. In dat kader wordt een AMvB-gewasbescherming voorbereid. Deze AMvB schrijft telers voor een gewasbeschermingsplan en logboek bij te houden. De extra administratieve lasten hiervan worden becijferd op 4 miljoen euro. Om de administratieve lasten te beperken is geadviseerd om voor de registratie aan te sluiten op reeds bestaande vrijwillige registratiesystemen. Alhoewel deze AMvB gericht is op een kleine groep achterblijvers, werkt het verplichtend voor iedere ondernemer. Aangezien het een tijdelijke maatregel betreft, kan deze worden ingetrokken zodra de achterblijvers aan de basisvereisten voldoen. De AMvB zal voor alle plantaardige sectoren gaan gelden, maar heeft naar verwachting de meeste impact op de opengrondstuinbouwsectoren.

9.3.4 Boomteelt

Het jaar 2003 kenmerkte zich niet door extreme omstandigheden die extra kosten met zich meebrachten. In het algemeen gold dat de inflatie sterk is afgenomen en dat de rentestand nog onverminderd laag is. De arbeidskosten zijn wel gestegen. Er zal dan ook sprake zijn van een beperkte stijging van de kosten; in de orde van grootte van 1 à 2%.

Terugkijkend kan gesteld worden dat de afzet in het voorjaar redelijk tot goed is verlopen, terwijl de afzet in het najaar tamelijk goed was, maar vroeg inzakte. Telers voor de institutionele markt (overheden) vormen de uitzondering op de regel. Telers voor de consumentenmarkt maken een redelijk tot goed seizoen door en telers voor de professionele markt hebben te maken met een doorgaande verbetering. De perspectieven voor 2004 zijn tamelijk goed. De beperkt toegenomen kosten en een hogere opbrengst resulteerden in een verbetering van de rentabiliteit in 2003 ten opzichte van 2002 (tabel 9.5). Ook het gezinsinkomen uit bedrijf per ondernemer en de besparingen per bedrijf liggen op een hoger niveau dan in 2002.

Investerings vooraf in de sierteelt

Binnen de boomkwekerij zorgt de grotere interesse van de consument in het sierassortiment voor uitbreidingsinvesteringen op sierteeltbedrijven die kweken voor de consumentenmarkt. Deze bedrijven profiteren van de groeiende afzet door bouwmarkten, grootwinkelbedrijven en grote tuincentra. Op deze bedrijven vindt schaalvergroting plaats middels investeringen in containervelden en uitbreiding van het areaal onder glas. Gekoppeld hieraan vinden investeringen plaats in mechanisering en robotisering, welke moeten bijdragen aan een stijgende productie per m². De financiering door de banken is in 2003 ten opzichte van 2002 licht gestegen.

Akkerbouw

Kernpunten:

- prijzen akkerbouwproducten gestegen bij hogere fysieke opbrengsten
- akkerbouwareaal ruim 10.000 ha kleiner, aantal bedrijven met 2.000 afgenomen
- vanaf 1980: akkerbouwareaal 5% toegenomen, aantal bedrijven bijna 40% gedaald
- flink herstel resultaten akkerbouwbedrijven, resultaten zetmeelaardappelbedrijven stabiel
- akkerbouwbedrijven investeren meer, leningen blijven gelijk
- beperkte gevolgen hervorming landbouwbeleid voor inkomens graan- en zetmeelaardappelbedrijven
- EU-regelgeving bemoeilijkt terugdringen administratieve lastendruk

10.1 Markten

Het seizoen 2003 werd vooral gekenmerkt door een warme en droge zomer. Dit leidde tot veel schade. De droogte viel in Nederland relatief gezien mee, de fysieke opbrengsten zijn over de hele linie gunstig (tabel 10.1). Het krappe aanbod in de EU had een positieve invloed op de prijsontwikkeling. Alleen de zetmeelaardappelen profiteerden niet van de gunstige marktomstandigheden.

10.1.1 Aardappelen

In 2003 lag de oogst van alle aardappelen ver onder het niveau van 2002. De geoogste hoeveelheid kwam in Europa uit op ongeveer 40 miljoen ton, 13% lager dan een jaar eerder.

De pootaardappelen hebben duidelijk te lijden gehad van het warme weer in 2003. Uit voorlopige cijfers van het NAK blijkt dat een groter areaal poters is afgekeurd of in klasse is verlaagd dan in 2002. In totaal werd ruim 1.900 ha afgekeurd; dit is ongeveer 100 ha meer dan vorig jaar. Bovendien werd bijna 10.000 ha in klasse verlaagd. De voornaamste reden voor het afkeuren zijn, evenals in 2002, bacterieziekten.

Twee derde van de aardappelexport blijft binnen Europa. Van de oogst van 2003 was in februari 2004 een grotere hoeveelheid geëxporteerd binnen Europa dan het jaar daarvoor. De export van pootgoed naar Azië verliep moeizamer. Met name de hoge eurokoers lijkt hier de oorzaak van te zijn. De gemiddelde prijs voor het hele seizoen ligt 11% boven het niveau van het vorige afzetseizoen (tabel 10.1).

Export consumptie- en zetmeelaardappelen blijft achter

In 2003 is de oogst van zowel consumptie- als zetmeelaardappelen in Nederland door het droge en warme weer behoorlijk achtergebleven in vergelijking met 2002. Omdat ook het areaal consumptie-aardappelen is afgenomen, was de oogst tussen de 15 en 20% lager. Bovendien was de maat van de

Tabel 10.1

Opbrengsten^{a)} en prijzen^{b)} op akkerbouwbedrijven, 2001-2003

	Tarwe	Gerst	Consumptie-aardappelen	Poot-aardappelen	Zetmeel-aardappelen	Suiker-bieten	Zaaiuien
Opbrengsten (ton/ha)							
2001	8,6	6,0	46,4	36,7	43,7	9,3	54,0
2002	8,1	5,7	53,5	35,7	46,5	9,7	52,7
2003 (r)	10,0	5,8	48,8	36,8	40,0	10,9	55,0
Idem, mutatie (%)	+24	+2	-9	+3	-14	+12	+4
Prijzen (euro/100 kg)							
2001	12,40	13,40	11,00	26,80	5,30	57,65	12,90
2002	10,70	12,90	6,95	19,00	5,30	48,50	9,40
2003 (r)	14,30	13,75	12,00	21,00	5,30	48,00	18,00
Idem, mutatie (%)	+34	+7	+73	+11	0	-1	+91
a) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in polsuiker; b) Zetmeelaardappelen bij 400 gr. o.w.g., suikerbieten in euro/ton product bij 16% suiker, granen exclusief Mac Sharry-compensatie. Bron: Informatienet.							

aardappelen kleiner dan normaal. Verder kwam de handel door de hoge prijzen wat traag op gang. Veel boeren hielden de aardappelen in de schuur vast, waardoor er eind 2003 weinig aanbod was.

De export van consumptie- en zetmeelaardappelen blijft achter bij die van het vorige afzetseizoen. Van de oogst 2003 is 43% geëxporteerd naar landen binnen Europa. Uit de cijfers tot en met februari 2004 blijkt verder dat met name Duitsland en het Verenigd Koninkrijk minder aardappelen importeren uit Nederland, terwijl de meeste andere Europese landen juist meer aardappelen afnemen.

De opbrengstprijzen voor consumptieaardappelen zijn geraamd op 12 euro per ton, een stijging van 73% ten opzichte van 2002 (tabel 10.1). Hierbij is rekening gehouden met verdeling van de afzet van aardappelen over de verschillende bestemmingen (tafelaardappelen, verwerking tot frites en dergelijke), met de verschillen in de prijsbepaling (vrij, in afzetpools en onder contract) en met de verschillende rassen. Het prijsniveau is dan ook lager dan de notering van vrije prijzen op telersbeurzen en de prijsniveaus die op de termijnmarkt voor levering in 2004 zijn genoteerd.

Weinig vraag naar aardappelen

De verwerkende industrie nam eind 2003 weinig aardappelen af. Voor het eerst in tien jaar zijn fabrieken tijdelijk gesloten, omdat er geen vraag was naar verwerkte aardappelproducten.

De aanvoer van zetmeelaardappelen bleef steken op circa 80% van het totale quotum. Het onderwatergewicht lag gemiddeld op 477 gram. Het areaal nam iets af, de fysieke opbrengst per hectare liep in 2003 terug met 14% (tabel 10.1). Omdat de prijsontwikkeling door contractafspraken een stabiel karakter heeft, is er in 2003 ten opzichte van vorig jaar een relatief geringe teruggang in het saldo per hectare.

10.1.2 Suiker

Het jaar 2003 kan een goed bietenjaar genoemd worden. De zonnige weersomstandigheden in 2003 hebben geleid tot hoge (suiker)opbrengsten per hectare. Bij suikerbieten rooide men zelfs 64 ton/ha, iets dat sinds 1992 niet meer is voorgekomen. Dankzij het mooie weer lag het suikergehalte op 17%, dit leidde tot bijna 11 ton suiker per hectare (tabel 10.1). Het tarrapercentage was laag. Door de vorst in 2003 moest wel 3.500 ha opnieuw gezaaid worden.

De mooie fysieke opbrengsten leidden in vergelijking met het voorgaande jaar wel tot iets lagere prijzen voor suikerbieten. Bij een suikergehalte van 16% is de gemiddelde opbrengstprijis vastgesteld op 48 euro/ton. De C-bietenprijs is opnieuw verlaagd.

Het quotum is voor het jaar 2004 vastgesteld op 872.500 ton, een afname met 12.500 ton. Het aandeel C-suiker daarin is 0,9%. De verhandelbaarheid van het quotum is vergemakkelijkt, doordat de grootte van de districten waarbinnen gehandeld mag worden is aangepast. Het aantal districten is verlaagd van acht naar vier. Voor 2004 wordt verwacht dat het totale areaal onder de 100.000 ha zal uitkomen, in 2003 lag het areaal daar net boven (tabel 10.2).

10.1.3 Granen

Door het droge en hete weer in 2003 is de productie van granen wereldwijd fors minder dan in andere jaren. In Europa is de tarweproductie ten opzichte van vorig jaar met ruim 10% geslonken.

In Nederland was er ook sprake van droogte, maar zorgde de kleigrond door de capillaire werking nog lange tijd voor een goede vochtvoorziening. Ook was de warmte iets minder extreem dan elders in Europa. Hierdoor steeg de fysieke productie naar een recordhoogte van 10 ton/ha (tabel 10.1). Doordat de vraag al jaren een stijgende lijn vertoont en er relatief weinig graan in de markt was, zijn de prijzen voor granen omhooggeschoten. Voor tarwe steeg de gemiddelde prijs met 34%.

10.1.4 Zaaiuien

Nederland is de grootste exporteur van uien ter wereld en produceert circa 800.000 ton per jaar. Door tegenvallende oogsten elders in de wereld nam de export zelfs verder toe. Alleen de vraag uit Rusland, één van de voornaamste klanten voor de Nederlandse ui, liep dit seizoen iets terug maar trok vanaf maart 2004 weer iets aan. De afzet naar andere landen verliep vlot. Verwacht wordt dat er aan het einde van het seizoen een tekort is aan uien. De zaaiuien leverden in 2003 een uitstekende prijs op (18 euro per 100 kg), bijna een verdubbeling ten opzichte van vorig jaar (tabel 10.1).

Certificering akkerbouwbedrijven

Voor de bedrijven die gewassen telen die als grondstof dienen voor andere producten geldt dat deze over een voedselveiligheidscertificaat (vv-certificaat) moeten beschikken. Met ingang van 2005 neemt de verwerkende industrie alleen nog producten af van gecertificeerde telers. Naar verwachting zal dit geen problemen opleveren voor de akkerbouwsector, omdat het grootste deel van de bedrijven al gecertificeerd is.

Er is nog geen uniform certificaat voor alle gewassen. Voor verschillende gewassen kunnen dus verschillende eisen gelden. Om in aanmerking te komen voor een vv-certificaat moet een boer in kaart brengen welke mogelijke risico's voor de voedselveiligheid kunnen optreden en wat de maatregelen zijn om dit te voorkomen. De afgeleverde producten moeten te traceren zijn naar het perceel of de percelen waar ze verbouwd zijn, welke gewasbeschermingsmiddelen en meststoffen er gebruikt zijn, waar het uitgangsmateriaal vandaan komt enzovoort.

Bedrijven die leveren voor de versmarkt moeten over een EurepGap-certificaat beschikken. In dit geval betreft het vooral een risico-inventarisatie voor het totale bedrijf en dus niet specifiek voor de gewassen. Ook hier geldt dat de traceerbaarheid van de geleverde producten naar het bedrijf van herkomst van groot belang is.

10.1.5 Biologische akkerbouw

Eind 2003 waren 817 bedrijven actief in de biologische akkerbouw met een teeltoppervlakte van 10.140 ha en 865 ha in omschakeling. Ten opzichte van 2002 is het areaal biologische akkerbouw met circa 1.000 ha gedaald. Deze afname is gelijkmatig verdeeld over alle deelsectoren in de akkerbouw. Het jaar 2003 was voor de biologische granen een goed jaar met een goede oogst en een hoge kwaliteit. Mede daardoor was het Nederlandse biologische graan concurrerend met de kwaliteit van buitenlandse granen. In 2003 is het areaal biologische granen met 80 ha licht afgenomen. Met 2.000 ha is tarwe het grootste product hierin.

Circa 1% van de in Nederland geteelde aardappels werd in 2003 biologisch geteeld. Naar verwachting zal dit de komende jaren weinig veranderen. Eind 2003 waren er ongeveer 200 biologische aardappeltelers. Door de warme en droge zomer van 2003 waren er relatief weinig problemen met Phytophthora. De export van biologische aardappelen is ten opzichte van 2002 toegenomen, maar staat onder druk van de groeiende zelfvoorziening in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Voor pootaardappelen zijn de perspectieven voor de export wel goed.

Door een kortere groeitijd hebben biologische suikerbieten meestal een lager suikergehalte dan gangbare bieten. Het jaar 2003 was voor de bietenteelt een zeer goed jaar met hoge suikerpercentages (16%) en dito oogst. Het areaal biologische suikerbieten is in 2003 min of meer gelijk gebleven. Biologische suiker wordt vooral binnen Europa afgezet. Vooral Duitsland, België, het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië zijn belangrijke afnemers.

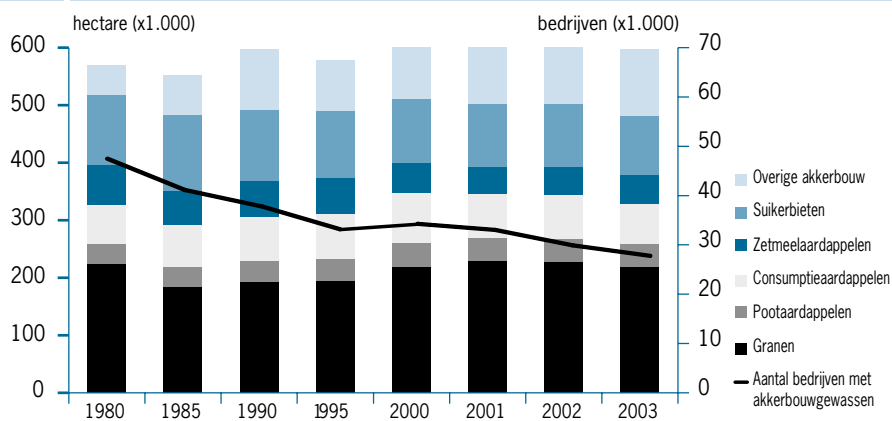
10.2 Structuur

Het akkerbouwareaal besloeg in 2003 bijna 600.000 ha, ruim 10.000 ha minder dan in 2002 (figuur 10.1). Met name de oppervlakte consumptieaardappelen (-8%), suikerbieten (-5%) en granen (-3%) daalde. Het areaal peulvruchten, oliehoudende zaden, tuinakkergewassen, groenbemesting, braak en overige akkerbouwgewassen steeg daarentegen met 10%. Ruim 35% van het akkerbouwareaal bestond uit granen. Samen met de oliehoudende zaden, peulvruchten, zetmeelaardappelen en suikerbieten werd hiermee 63% van het totale akkerbouwareaal beteeld met marktordeningsgewassen. Vanaf 1980 is het areaal akkerbouwgewassen met 5% toegenomen, terwijl het aantal bedrijven met bijna 40% is gedaald (figuur 10.1). De groei in areaal zit ten dele in een wijziging in de statistieken.

In 1980 werd ruim 13% van het akkerbouwareaal geteeld op bedrijven met meer dan 80 ha akkerbouwgewassen. Dit percentage steeg tot bijna 28% in 2003. Het ging om bijna 167.000 ha (tabel 10.2). Deze (grote) bedrijven vormen slechts 4% van het totale aantal bedrijven. Gewassen die vooral op deze bedrijven geteeld worden zijn oliehoudende zaden (48%), zetmeelaardappelen (43%) en pootaardappelen (35%). Ongeveer driekwart van het areaal van de oliehoudende zaden, zetmeelaardappelen en pootaardappelen werd geteeld op bedrijven met meer dan 40 ha akkerbouw.

In 2003 werden in Zeeland iets meer akkerbouwgewassen geteeld dan in Groningen (figuur 10.2). De provincies samen herbergden 30% van het areaal in Nederland. In Noord-Brabant was 13% van het areaal gelegen, gevolgd door Drenthe en Flevoland met beide 10% van het areaal. De granen waren verreweg de belangrijkste teelt in Groningen: 46% van het areaal, gevolgd door zetmeelaardappelen en suikerbieten met ieder ongeveer 15% van het akkerbouwareaal in deze provincie. Ook in Zeeland

Figuur 10.1 Areaal en aantal bedrijven met akkerbouwgewassen, 1980-2003

Sinds 1986 wordt het areaal uien en erwten meegeteld bij de akkerbouwgewassen en niet langer bij tuinbouwgewassen.

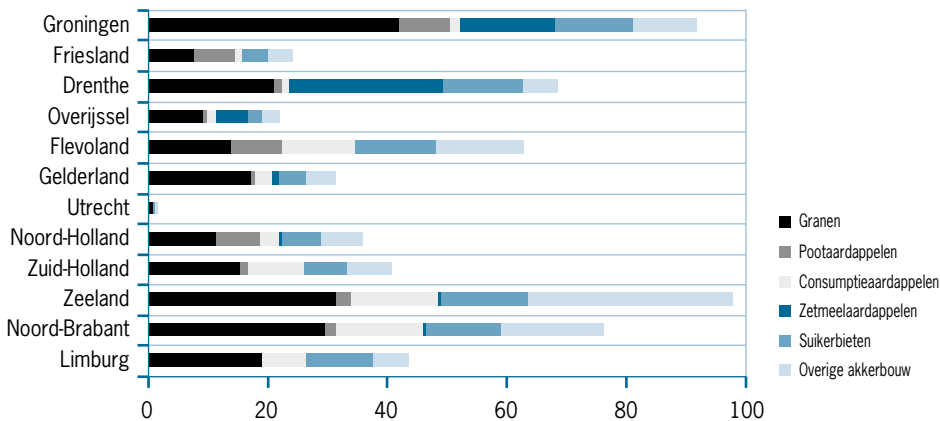
Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Tabel 10.2 Areaal akkerbouwgewassen (ha) naar omvang areaal per bedrijf, 2003

	0-10 ha	10-20 ha	20-40 ha	40-80 ha	>80 ha	Totaal
Granen	29.970	32.720	43.150	59.450	54.530	219.820
Peulvruchten	1.090	820	1.290	1.480	700	5.380
Oliehoudende zaden	50	80	220	470	760	1.580
Zetmeelaardappelen	1.230	2.440	7.450	16.850	20.820	48.790
Suikerbieten	10.380	12.410	22.440	32.150	25.410	102.790
Pootaardappelen	940	2.200	6.930	15.370	13.850	39.290
Consumptieaardappelen	5.600	7.400	15.310	24.650	17.610	70.570
Tuinakkergewassen	1.180	2.610	6.650	11.410	7.430	29.280
Overige akkerbouw	3.140	3.990	8.770	14.590	11.320	41.810
Groenbemesting (incl. braak)	5.760	3.000	4.650	6.860	13.490	33.760
Snelgroeïend hout	1.270	630	650	850	800	4.200
Totaal	60.610	68.300	117.510	184.130	166.720	597.270

Bron: CBS-Landbouwelling, bewerking LEI.

Figuur 10.2 Areaal akkerbouw (x1.000 hectare) per provincie, 2003

en Noord-Brabant waren granen veruit het belangrijkste gewas qua oppervlakte. Pootaardappelen werden vooral geteeld in Groningen, Flevoland en Noord-Holland. De overige akkerbouwgewassen kwamen vooral voor in Zeeland (30%), Noord-Brabant (15%), Flevoland (13%) en in iets mindere mate in Groningen (9%).

Het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen bedroeg in 2003 bijna 29.500 (tabel 10.3). Het aantal (gespecialiseerde) akkerbouwbedrijven is ten opzichte van 2002 met ruim 1.200 bedrijven gedaald. De gemiddelde omvang van de akkerbouwbedrijven was in 2003 57 nge per bedrijf en daarmee vrijwel gelijk aan 2002. Alleen de bedrijven met hakvruchten in het bouwplan zijn gemiddeld groter. Slechts circa 15% van de bedrijven met akkerbouwgewassen heeft meer dan 40 ha van die gewassen. De gespecialiseerde akkerbouwbedrijven beslaan bijna 70% van het totale akkerbouwareaal (1980: 80%). De overige 30% komt voor op andere bedrijfstypen, zoals graasdierbedrijven en gecombineerde bedrijven. De specialisatie van de akkerbouwsector is dus sinds 1980 afgenomen (zie ook par. 7.2).

Innovatie in de akkerbouw

Akkerbouwgewassen worden geteeld door een grote groep zeer heterogene bedrijven, variërend van hoofdactiviteit op sterk gespecialiseerde akkerbouwbedrijven of gemengde bedrijven tot nevenactiviteit op graasdier- en overige bedrijven. Ongeveer een derde van alle bedrijven met akkerbouwgewassen is een gespecialiseerd akkerbouwbedrijf volgens de bedrijfstypering van de Landbouwtelling (CBS/LEI, 2004). Deze gespecialiseerde bedrijven produceren veelal bulkproducten als aardappelen, granen en suikerbieten. Voor deze producten gelden quota of prijsondersteunende maatregelen op basis van het Europese landbouwbeleid. Daarnaast wordt een groot aantal verschillende gewassen geteeld als snijmaïs, zaaiuien, peulvruchten en handelsgewassen (paragraaf 10.2 en De Bont et al., 2001).

Voor veel akkerbouwers is technische efficiëntie een belangrijke overweging bij de adoptie van nieuwe technologieën. Innovaties in de akkerbouw zijn echter ook noodzakelijk om aan overheidsregulering te voldoen. Het Lozingenbesluit oppervlaktewater, de Meststoffenwet en de

Tabel 10.3

Aantal bedrijven met akkerbouwgewassen naar type en omvang akkerbouwareaal, 2003

	0-10 ha	10-20 ha	20-40 ha	40-80 ha	> 80 ha	Totaal
Gespecialiseerde graanbedrijven	580	305	85	80	55	1.100
Hakvruchtenbedrijven	580	350	665	950	475	3.015
Akkerbouw- en groentebedrijven	85	35	10	10	5	140
Andere hakvruchtenbedrijven	465	510	1.080	1.220	435	3.710
Graan- en hakvruchtenbedrijven	360	425	360	195	70	1.410
Overige akkerbouwbedrijven	895	460	390	210	65	2.020
Overige bedrijven met akkerbouw	13.015	2.710	1.495	635	175	18.030
Totaal	15.980	4.795	4.085	3.300	1.280	29.425

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Plantenziektewet maken dat veel aandacht gericht is op nieuwe technologieën in mechanisatie, op geïntegreerde teelten en op precisielandbouw op het gebied van irrigatie, fertigatie en het toepassen van gewasbescherming. Nieuwe gewassen en agrificatie spelen een minder belangrijke rol in de akkerbouw. Niet-technische innovaties zijn een veel voorkomend verschijnsel en gericht op kwaliteitszorg en op certificering op hygiëne en voedselveiligheid (Van Galen en Bunte, 2003).

Innovaties komen veelal tot stand door het georganiseerde bedrijfsleven of door toeleverende bedrijven van plantaardig Ausgangsmateriaal. Innovaties door individuele akkerbouwbedrijven komen sporadisch tot stand.

Met akkerbouwhoeffingen voor de primaire sector wordt via het hoofdproductschap Akkerbouw onderzoek en ontwikkeling uitgezet. Zo is er de Kennisakker (www.kennisakker.nl), die gericht is op kenniscirculatie om het financiële rendement van de Nederlandse akkerbouw te verbeteren. Daarnaast is er BIOM, een project gericht op biologische landbouw en op de diffusie van praktijkervaring in bemesting, gewasbescherming en vruchtwisseling (Wijnands, 2004). Verder is in 2004 in een samenwerkingsverband tussen praktijkbedrijven, andere partijen uit het bedrijfsleven, Wageningen UR en LNV, een programmeringsstudie 'Kennis op de Akker' (KodA) in gang gezet. Het doel is om een meerjarig onderzoeks- en ontwikkelingsprogramma op te zetten waarin een impuls wordt gegeven aan een betere doorstroming van onderzoekskennis naar de akkerbouwpraktijk. Daarbij wordt een bijzondere rol toebedacht aan managementondersteunende systemen en ICT.

10.3 Bedrijfsresultaten

De resultaten van de akkerbouwbedrijven zijn in 2003 in vergelijking met 2002 hersteld. In 2002 gingen de inkomens door lagere prijzen flink onderuit. In 2003 zijn de prijzen voor de meeste akkerbouwproducten hersteld bij bovendien hogere fysieke opbrengsten (tabel 10.1). Daarentegen stegen de totale kosten per bedrijf, inclusief berekende kosten en exclusief de betaalde rente, gemiddeld met bijna 3% (+6.500 euro). Vooral de arbeidskosten (+3%), de kosten voor materiële activa door hogere pachtprizen (+3%) en de kosten voor dierlijke en plantaardige activa (+1%) zijn gestegen. Per saldo is in 2003 de rentabiliteit voor alle akkerbouwbedrijven verbeterd tot 91%, nadat deze in 2002 was gedaald naar krap 80% (tabel 10.4). Dit is een aanzienlijke verbetering, maar nog altijd lager dan in 2001. Het gezinsinkomen uit bedrijf steeg met ongeveer 26.000 euro. Ook kon in 2003 per bedrijf gemiddeld weer worden gespaard.

Inkomen zetmeelaardappelbedrijven stabiel

De resultaten van de zetmeelaardappelbedrijven, die vooral in de Veenkoloniën zijn gelegen, ondervinden minder last van sterke prijsfluctuaties doordat een groot gedeelte van de oogst via vaste prijscontracten afgezet wordt. Daar de kg-opbrengsten per ha in 2003 beduidend lager waren dan in 2002, daalden de geldelijke opbrengsten voor deze bedrijven. Deels werd dit gecompenseerd door de hogere graanprijzen. Per saldo verslechterde de opbrengsten-kostenverhouding voor deze bedrijven ten opzichte van 2002, in 2003 stond tegenover elke 100 euro kosten gemiddeld 80 euro aan

Tabel 10.4

Resultaten van akkerbouwbedrijven, 2001-2003

	Akkerbouwbedrijven	Zetmeelaardappelbedrijven
Kenmerken, 2003 a)		
Aantal bedrijven	8.710	1.435
Hectare per bedrijf	54,0	64,8
Nge per bedrijf	87	77
Ondernemers per bedrijf	1,52	1,70
Opbrengsten/kosten (%)		
2001	99	85
2002	80	82
2003 (r)	91	80
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)		
2001	53,5	21,0
2002	15,0	21,5
2003 (r)	41,0	20,5
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)		
2001	26,5	2,5
2002	-12,5	-3,0
2003 (r)	12,0	-3,5
a) Akkerbouwbedrijven tussen 16 en 1.200 ege In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen. Bron: Informatienet.		

opbrengsten (tabel 10.4). Ook het gezinsinkomen uit bedrijf daalde en is geraamd op 20.500 euro. Evenals vorig jaar is er ontspaard.

Resultaten biologische akkerbouwbedrijven verslechterd

Jarenlang hebben de biologische telers van akkerbouwgewassen in combinatie met opengronds-groenten hoge inkomens behaald, ook in vergelijking met de gangbare bedrijven met deze gewassen. In 2002 zijn de bedrijfsresultaten van biologische akkerbouwbedrijven verslechterd door zowel lagere opbrengsten als hogere kosten. Met name de opbrengsten van groenten zijn teruggelopen. Daar staat tegenover dat de toeslagen zijn toegenomen. Ook de opbrengsten van overige (kleinere) akkerbouw-gewassen zijn gestegen. Aan de kostenkant zijn bijna alle posten gestegen, met name die van het uitgangsmateriaal, grond/gebouwen en werktuigen. Gemiddeld zijn de kosten sterker gestegen dan de opbrengsten, waardoor de opbrengsten-kostenverhouding daalde met 11 procentpunten. Het gezinsinkomen daalde met bijna 29.000 euro naar 16.000 euro per bedrijf.

Afname beschikbare middelen akkerbouwbedrijven

In 2002 bedroeg de gemiddelde kasstroom na financieringsactiviteiten ruim 18.000 euro per bedrijf (tabel 10.5). Hiermee lag de herkomst van financieringsmiddelen op een beduidend lager niveau dan in 2001. De daling is veroorzaakt door de slechte resultaten in 2002, die gepaard gingen met

Tabel 10.5 **Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per akkerbouwbedrijf, 2001-2002**

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	53,8	18,4
besparingen	25,3	-16,1
afschrijvingen	23,1	25,6
overige middelen	5,4	9,0
Mutatie lang vreemd vermogen	2,4	0,2
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	56,2	18,6
Bedrijfsinvesteringen	30,8	39,4
Mutatie liquide middelen	6,5	-11,1
Overige bestedingen	18,9	-9,6
Bestede middelen, totaal	56,2	18,6
In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen. Bron: Informatienet.		

ontsparingen per bedrijf. Voor de financiering van de bedrijfsinvesteringen hebben de akkerbouwbedrijven in 2002 geen extra vreemd vermogen aangetrokken; de verstrekkingen en aflossingen waren in evenwicht. Voor de investeringen zijn de liquide middelen aangesproken. Dit was mogelijk doordat in 2001 de kasstroom was gebruikt om de financiële positie te verbeteren. In 2003 is het uitstaande krediet van banken bij akkerbouwbedrijven licht gestegen.

De investeringen in de akkerbouw zijn in 2002 gestegen tot gemiddeld bijna 40.000 euro per bedrijf (tabel 10.5). Er werd met name geïnvesteerd in machines en installaties, en in gebouwen. Omdat de investeringen hoger waren dan de afschrijvingen is de moderniteit van het productieapparaat toegenomen.

Gevolgen hervorming landbouwbeleid voor inkomen akkerbouwbedrijven

De herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) leidt tot het omzetten van hectaretoeslagen in een bedrijfstoelage. Als de bedrijfstoelage meer dan 5.000 euro bedraagt, wordt een korting toegepast. Deze bedraagt in 2005 3% bij een heffingvrije voet van 5.000 euro en loopt op tot 5% in 2007 (scenario 1). Mogelijk komen er nog aanvullende kortingen om de landbouwuitgaven binnen de Europese begrotingskaders te houden. Een mogelijk scenario is een korting van 5% op toeslagen boven 5.000 euro plus een korting van 10% over het totale bedrag (scenario 2). De effecten van deze beleidsscenario's op de inkomens van akkerbouwers in Noord-Nederland (Groningen, Friesland en Drenthe) zijn nagegaan voor de periode tot 2012 (Smit et al., 2004).

De grote graanbedrijven (gemiddeld 95 ha, waarvan 65 ha granen) hebben bij scenario 2 in 2012 een inkomen dat 9% lager is dan in 2002 (tabel 10.6). De verklaring is dat de toeslagen in 2002 62% van het gezinsinkomen uitmaken. De gevolgen van de kortingen van scenario 1 zijn beperkter (-3%). Op de kleine graanbedrijven daalt het inkomen bij scenario 2 met 6%. De wijzigingen in het GLB hebben zeer beperkte effecten op de financiële positie en dus op de continuïteit van de bedrijven.

Bij de groep zetmeelbedrijven bestaat het bouwplan voor minimaal een kwart uit zetmeelaardappelen. Bij scenario 2 daalt bij de kleine bedrijven (gemiddeld 30 ha) het inkomen met 2.000 euro, bij de grote bedrijven (130 ha) is de daling circa 6.000 euro. Bij de zetmeelbedrijven maken toeslagen tot 90% van het inkomen uit bedrijf uit. Door de (gedeeltelijke) ontkoppeling van de toeslagen kan het saldo van de zetmeelaardappelteelt zo laag worden, dat ondernemers er voor kiezen de grond braak te houden. Dit geldt met name voor de telers die veel in loonwerk laten doen of lage opbrengsten halen. De effecten op de continuïteit zijn voor de zetmeelbedrijven groter dan voor de graanbedrijven. Toch geldt ook voor deze bedrijven dat er waarschijnlijk weinig in financiële problemen zullen komen als gevolg van de herziening van het beleid, temeer omdat een deel van het gezinsinkomen buiten het bedrijf wordt behaald.

Bij de groep 'overige akkerbouwbedrijven', waar voornamelijk gewassen geteeld worden waarvoor geen marktordening geldt, zijn de gevolgen beperkt.

Tabel 10.6

Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro) in 2002 en 2012 op basis van scenario 2

	Graanbedrijven		Zetmeelaardappel-bedrijven		Overige akkerbouwbedrijven	
Bedrijfs grootte	2002	2012	2002	2012	2002	2012
Klein	19,1	18,0	17,2	15,6	23,2	22,4
Middel	-	-	35,1	30,6	59,5	58,6
Groot	53,6	48,9	64,0	57,8	102,6	100,3

Bron: Smit et al. (2004).

EU-regelgeving belangrijke oorzaak administratieve lastendruk

Binnen de plantaardige sectoren zijn de administratieve lasten voortvloeiend uit de Zaaizaad- en pootgoedwetgeving geraamd op een bedrag van 11,2 miljoen euro (Gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering, 2004). Bijna 80% van deze regelgeving is tot stand gekomen onder Europese invloed. De mogelijkheden voor vermindering van de regelgeving op dit terrein worden nog onderzocht. De vorming van één loket voor regelgeving is één van de opties. Echter, de geschatte besparingen voor de komende jaren zijn beperkt.

De Plantenziektewet, goed voor ruim 3 miljoen euro aan lasten, leidt vooral voor (poot)aardappelteelers en handelshuizen tot administratieve lasten. Recentelijk verscherpte EU-regels om aardappelmoetheid tegen te gaan zorgen er mede voor dat de commissie met betrekking tot deze wet geen mogelijkheden voor vermindering van de administratieve lastendruk ziet.

In het kader van de Meststoffenwet hebben akkerbouwers te maken met Minas. In 2006 wordt een geheel nieuw stelsel geïntroduceerd met een taakstellende reductie van 40% administratieve lasten. Tot die tijd blijft het Minas-systeem van kracht. Vooruitlopend hierop worden met ingang van het aangiftejaar 2003 akker- en tuinbouwbedrijven vrijgesteld van Minas-aangifte indien geen stikstof- of fosfaatheffing verschuldigd is.

Grondgebonden veehouderij

Kernpunten:

- prijzen van zuivel omlaag, opgaande lijn rundvleesprijzen
- kwaliteitsgaranties steeds belangrijker
- veel grote bedrijven in Friesland, veel modale bedrijven in Oost-Nederland
- veel handel in quotum, steeds meer quotum naar grote bedrijven
- teruglopende inkomens en besparingen melkveehouderij in 2003 en 2004
- ook in rundveehouderij mogelijkheden tot verlaging administratieve lasten
- investeringen afgelopen jaren toegenomen, vooral door aankoop quotum
- in 2002 en 2003 verdere toename vreemd vermogen
- biologische melkveehouderij is voorsprong kwijt
- Nederlandse melkveehouderij niet langer hoogste inkomen binnen EU
- saldo stierenhouderij blijft op peil, resultaten schapenhouderij omlaag

11.1 Markten

11.1.1 Zuivel

De melkproductie in de wereld nam in 2003 slechts beperkt toe. De groei vond vooral plaats in Azië (tabel 11.1). In Oceanië nam als gevolg van droogte de productie af. Op langere termijn bezien zal de trendmatige groei van de melkproductie in Oceanië zich naar verwachting doorzetten, dit houdt de prijs op de wereldmarkt onder druk. Weliswaar was de situatie het afgelopen jaar vrij stabiel, maar de prijzen bleven laag. De Nederlandse zuivelsector is voor zijn afzet voor een belangrijk deel aangewezen op de Nederlandse en de Europese markt. Wat betreft de laatste is vooral de Duitse markt van belang. In Duitsland is de laatste jaren veel geïnvesteerd in de zuivelindustrie, wat heeft geleid tot een sterke groei van vooral de kaasproductie. Hierdoor nam de concurrentie op de Duitse kaasmarkt aanzienlijk toe. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de prijzen in de Nederlandse melkveehouderij in 2003 circa 3% lager waren dan in 2002.

Kwaliteitsgarantie steeds belangrijker

Binnen het kwaliteitsgarantiesysteem KKM (Keten Kwaliteit Melk) is de kwaliteit van het productieproces van de melk geborgd. Per 1 mei 2003 moesten alle veehouders het KKM-certificaat of een vergelijkbaar certificaat hebben. Voor de veehouderij bestaat het IKB-Rund (Integrale Keten Beheersing) als het gaat om de productie van rundvlees. Binnen de Nederlandse veehouderij zijn de rundvlees- en de melkproductie zeer sterk aan elkaar gekoppeld, wat voor LTO een reden vormt om te werken aan het in elkaar schuiven van beide ketenkwaliteitssystemen.

Tabel 11.1 **Ontwikkeling van de melkproductie ^{a)} (mln. ton), 1985-2003**

	1985	1990	1995	2001	2002	2003
Wereld	512,4	542,3	539,2	585,4	598,0	601,0
Zuid-Amerika	27,1	32,0	38,9	46,2	46,4	46,5
Oceanië	14,2	14,0	17,8	24,1	25,8	24,9
Azië	.	.	142,2	175,0	181,1	185,0
Verenigde Staten	64,9	67,0	70,4	75,0	77,2	78,2
EU-15	137,5	130,4	126,3	126,1	125,8	125,3
Nederland	12,5	11,3	11,3	11,3	10,8	10,8

a) Van runderen, buffels, schapen en geiten.

Bronnen: FAO en PZ.

Verdere internationalisering van verwerkende bedrijven

Nederlandse verwerkende bedrijven zullen om op de Europese markt een rol te kunnen blijven spelen steeds meer buitenlandse bedrijven overnemen of daar mee samenwerken. Daarin speelt mee dat de Nederlandse productie niet altijd kan toenemen, bijvoorbeeld bij melk (quota) en bij vlees (mest-wetgeving). Om de benodigde schaalgrootte te verkrijgen is groei op buitenlandse markten nodig. Groei via overname van binnenlandse bedrijven heeft vanuit mededingingsbeleid vrijwel zijn grenzen bereikt. Het gevaar voor het ontstaan van monopolies is op EU-niveau vrij klein, maar kan ook daar uiteindelijk een reden zijn een fusie te verbieden.

De mate van internationalisering verschilt per sector. Het verst is de zuivelsector. In de zuivelsector zijn in Nederland 13 ondernemingen actief, waarvan 8 coöperaties. De twee grootste Nederlandse zuivelcoöperaties hebben vestigingen in het buitenland. Een van hen (Campina) heeft zelfs buitenlandse leden/melkleveranciers en is vooral actief in omringende EU-landen en enkele nieuwe EU-landen. Daarnaast heeft Campina bedrijven en verkoopkantoren in landen als Rusland, de VS en Argentinië. FCDF (Friesland Coberco Dairy Foods) heeft van oudsher vestigingen in het Verre Oosten en in Afrika.

Lagere producentenprijzen voor biologische melk

Het aantal biologische melkveehouders daalde in 2003 licht. Zij zorgden gezamenlijk wel voor een gelijkblijvende productie (EKO-monitor, 2003). Slechts 85% van de biologische melk kan ook daadwerkelijk als zodanig worden afgezet. Het restant wordt afgezet via de reguliere melkverwerking. Deze melkveehouders ontvangen daarvoor de prijs voor 'normale' melk, waardoor de inkomenssituatie op deze bedrijven nog verder onder druk komt te staan. 'Terugschakelen' naar gangbare productie is voor deze bedrijven nauwelijks mogelijk, onder meer vanwege beheerscontracten met gemeenten of natuurorganisaties. Een grotere afzet van biologische melk is moeizaam te realiseren omdat er nauwelijks exportkansen zijn. In de omliggende landen is eveneens sprake van een overschot aan biologische melk.

11.1.2 Rundvlees

De wereldproductie van rundvlees bleef het afgelopen jaar vrijwel stabiel. De regionale ontwikkelingen lieten een uiteenlopend beeld zien. In Noord-Amerika nam het aanbod af. Dit werd mede veroorzaakt door de exportproblemen - waar zowel de Verenigde Staten als Canada mee te maken hadden – als gevolg van de uitbraak van BSE. Opvallend was dat in beide landen de binnenlandse consumptie ondanks de BSE niet daalde. De lage prijzen voor rundvlees droegen daar aan bij. De toename van de productie in Zuid-Amerika, vooral in Brazilië, heeft invloed op de exportmarkt van rundvlees. De groei van de Braziliaanse rundvleesuitvoer ging onverminderd door en naar verwachting zal dit land binnenkort de belangrijkste exporteur van rundvlees worden.

De productie in de EU-15 nam af door een verdere inkrimping van onder meer de melkveestapel. Het vertrouwen in de veiligheid van rundvlees herstelde zich na de BSE-crisis, waardoor de consumptie in de EU-15 de opgaande lijn kon vasthouden. Door de dalende productie en de stijgende consumptie is de EU netto-importeur van rundvlees geworden. De invoer uit derde landen, met name Brazilië en Argentinië, nam verder toe. Het afnemende aanbod in de EU had tot gevolg dat de prijzen omhoog gingen. Een licht dalende productie in de EU en een iets grotere vraag zullen naar verwachting ook in 2004 een positieve uitwerking hebben op de rundvleesprijzen.

Slachtingen biologische runderen stabiel, maar beperkt

In 2003 werden ruim zeventuizend biologische runderen in Nederland geslacht. Dat is iets meer dan één procent van het totale aantal runderslachtingen. Het aantal bedrijven dat valt onder biologische rundveehouderij was ongeveer 500. Twee derde daarvan betreft melkveebedrijven en een derde vleesveebedrijven (Eko-monitor, 2003). Een deel van de biologische vleesrunderen wordt afgezet via boerderijverkoop en gaat niet via de grote rundveeslachterijen. Het aandeel van biologisch rundvlees in de consumptie is met bijna 3% flink hoger dan dat in de productie. Veel biologisch rundvlees komt uit het buitenland, met name Duitsland en Oostenrijk. In deze landen houdt men een ander soort melkvee, dat na de jaren van melkproductie met een betere kwaliteit kan worden afgemest. Ook wordt biologisch rundvlees geïmporteerd vanuit Zuid-Amerika, voornamelijk voor de cateringsector.

Tabel 11.2

Ontwikkeling van de rund- en kalfsvleesproductie (mln. ton), 1985-2003

	1985	1990	1995	2001	2002	2003
Wereld	49,2	53,4	54,2	56,1	58,1	58,7
Zuid-Amerika	8,2	9,4	10,6	11,5	12,3	12,7
Oceanië	1,8	2,2	2,5	2,7	2,6	2,7
Azië	.	.	9,2	11,1	11,6	11,8
Verenigde Staten	11,0	10,5	11,6	12,0	12,4	12,2
EU-15	8,9	8,9	8,0	7,4	7,5	7,6
Nederland	0,51	0,52	0,58	0,37	0,46	0,46

Bronnen: FAO en PVE.

11.1.3 Schapenvlees

De prijs voor slachtlammeren was in het afgelopen jaar vrijwel hetzelfde als in 2002. Een groot aantal schapen werd afgezet in het buitenland, vooral in Frankrijk. De groeiende uitvoer van levende schapen ging ten koste van de export van schapenvlees. Deze daalde met meer dan 10%. De invoer bleef vrijwel gelijk, maar de invoer van levende schapen, vooral uit het Verenigd Koninkrijk, was flink minder door de hoge prijzen op de Britse markt. Het totale aantal geslachte schapen was ruim 10% lager dan een jaar eerder.

De consumptie van schapen- en geitenvlees bestaat uit twee segmenten. Een belangrijk deel van het verbruik komt voor rekening van allochtonen. Het andere deel wordt gerealiseerd op de buitenhuishoudelijke markt. Door de minder gunstige economische situatie is deze afzet gedaald, waardoor uiteindelijk het verbruik op de Nederlandse markt licht achterbleef bij 2002.

11.2 Structuur

In Nederland werden in 2003 op ruim 50.000 agrarische bedrijven 4,6 miljoen graas-dieren gehouden. Dit staat gelijk aan 2,5 miljoen grootvee-eenheden (gve). Concentraties zijn vooral te vinden in delen van Friesland, Overijssel, Gelderland, Zuid-Holland en Brabant. Daar concentreert zich ook de direct aan de zuivel gelieerde werkgelegenheid (figuur 11.1).

Sinds 1980 is het aantal bedrijven met graasdieren bijna gehalveerd (tabel 11.3). Het merendeel van de graasdieren (92% in 2003) wordt gehouden op bedrijven die zich hierin voor meer dan twee derde van hun activiteiten specialiseren. Het betreft vooral melkveebedrijven, die in 2003 een gemiddelde bedrijfsgrootte hebben van 94 nge. De gemiddelde veedichtheid op de melkveebedrijven is sinds 1980 met 0,6 gve per hectare teruggelopen.

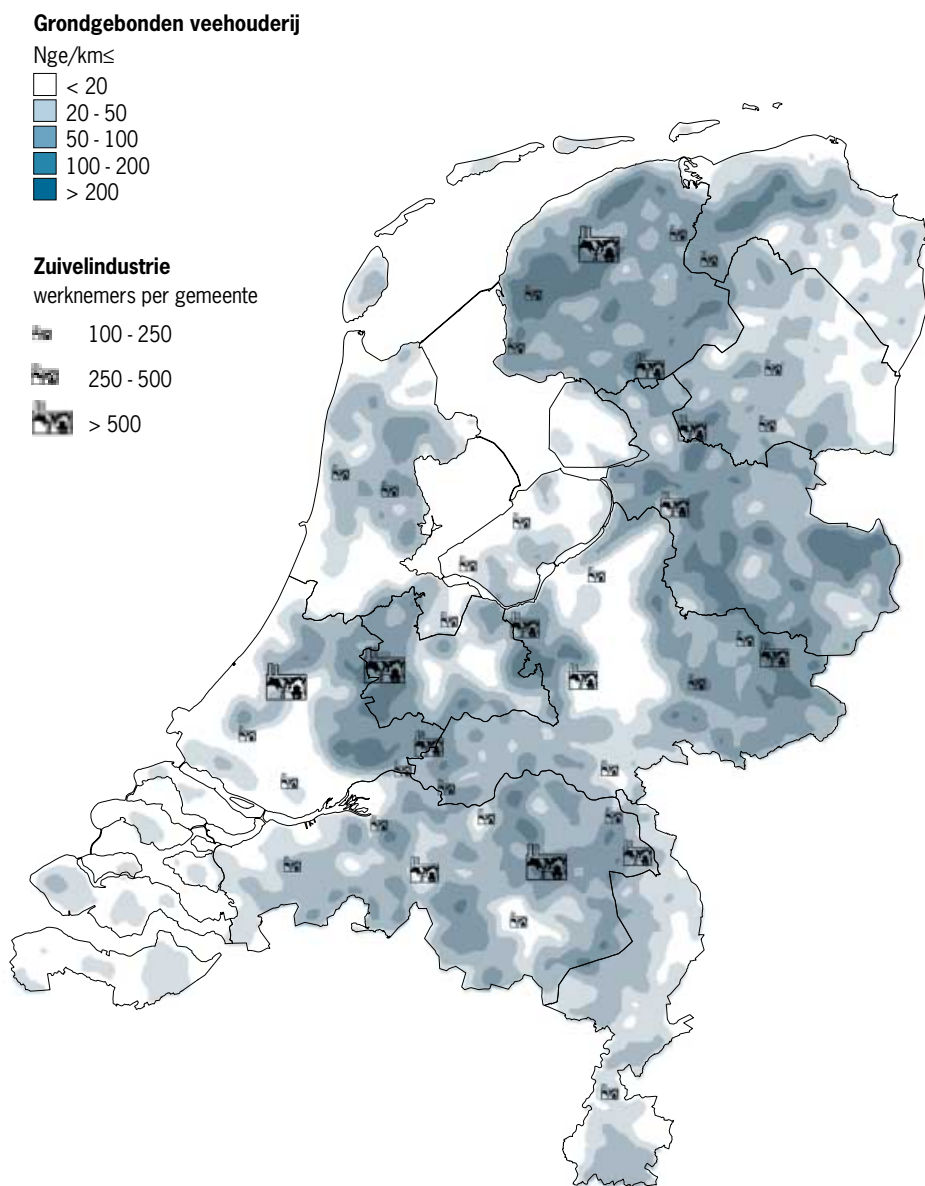
Tabel 11.3 **Bedrijven met graasdieren, 1980 en 2003**

	1980			2003		
	Bedrijven ^{a)}	Nge/bedrijf	Gve/ha ^{b)}	Bedrijven ^{a)}	Nge/bedrijf	Gve/ha ^{b)}
Melkveebedrijven	60.038	41	2,9	22.857	94	2,3
Schapenbedrijven	1.235	5	0,9	352	12	2,6
Geitenbedrijven	-	-	-	294	64	5,5
Graslandbedrijven	1.074	12	0,2	1.928	28	0,4
Overige graasdierbedrijven	6.991	16	2,5	14.126	22	1,9
Combinaties met veeteelt	12.467	31	2,5	4.533	63	2,1
Overige bedrijfstypen	15.675	41	1,6	6.254	83	1,4
Totaal	97.480	37	2,8	50.344	66	2,2

a) Bedrijven met graasdieren; b) Gve per hectare grasland en voedergewassen.

Bron: CBS Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 11.1 **Overzichtskaart grondgebonden veehouderij, 2003**

Bron: CBS-landbouwtelling, bewerking LEI.

De gespecialiseerde graasdierbedrijven verschillen onderling qua schaalgrootte en intensiteit. In tabel 11.4 zijn de bedrijven ingedeeld in drie klassen. De grootschalige melkveebedrijven houden 22% van alle melkkoeien in Nederland. Een kwart van deze bedrijven ligt in Friesland, ongeveer 15% in Noord-Brabant, terwijl Groningen, Overijssel en Gelderland ieder zo'n 10% voor hun rekening nemen. De modale bedrijven zijn vooral te vinden in Overijssel en Gelderland, elk met een aandeel van om en nabij de 20%. Friesland en Noord-Brabant herbergen ieder 15% van de modale melkveebedrijven. De overige melkveebedrijven liggen voornamelijk in Overijssel en Gelderland.

Voor het milieu-evenwicht op bedrijfsniveau is vooral de intensiteit van de veebezetting van belang. Hoewel het totale aantal gve in de graasdierhouderij tussen 1988 en 2003 met meer dan een vijfde terugliep, groeide het aantal gve op grootschalige bedrijven in die periode met bijna 10% (figuur 11.2).

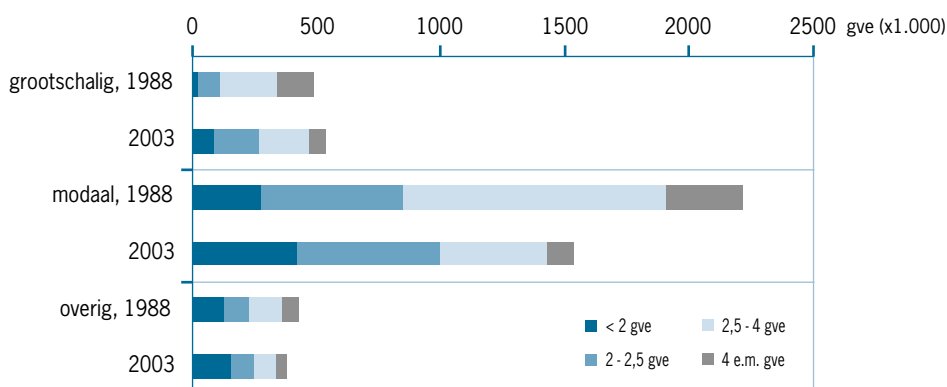
Tabel 11.4 Aantal graasdierbedrijven naar schaalgrootte^{a)}, 2003

	Grootschalig	Modaal	Overig	Totaal
Melkveebedrijven	2.541	16.636	3.680	22.857
Schapenbedrijven		120	232	352
Geitenbedrijven	7	256	31	294
Graslandbedrijven	43	353	1.532	1.928
Overige graasdierbedrijven	143	3.773	10.210	14.126
Totaal	2.734	21.138	15.685	39.557

a) Grootschalig: bedrijven groter dan 150 nge; Modaal: bedrijven kleiner dan 150 nge, maar met een ondernemer jonger dan 55 jaar of een anderszins redelijke continuïteitskans.

Bron: CBS Landbouwteiling, bewerking LEI.

Figuur 11.2 Ontwikkeling op graasdierbedrijven, naar GVE en intensiteit, 1988 en 2003

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

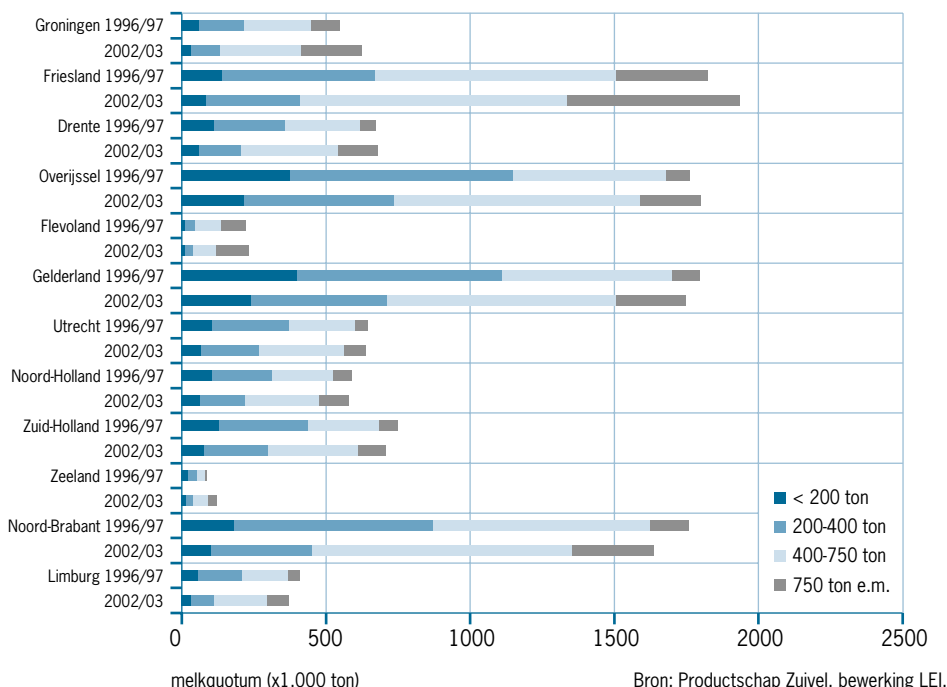
Van alle gve wordt bijna 40% gehouden op bedrijven met meer dan 2,5 gve per hectare grasland en voedergewassen (in 1988: ruim 60%). Op grootschalige bedrijven ligt dit op 50% (in 1988: 75%). De schaalvergroting in de afgelopen 15 à 20 jaar is dan ook niet gepaard gegaan met een sterke intensivering. In de tijd voor de melkquotering was dat wel het geval: tussen 1965 en 1984 nam het aantal melk- en kalfkoeien per hectare grasland en voedergewassen gemiddeld met 50% toe.

Steeds meer quotum in handen van grote melkveebedrijven

De verdeling van het melkquotum over de provincies veranderde tussen 1997 en 2003 slechts weinig (figuur 11.3). Het aandeel van Groningen, Friesland en Overijssel steeg licht. Gelderland, Zuid-Holland en met name Noord-Brabant verloren quotum. Factoren die hierbij een rol kunnen spelen zijn: grondonttrekking, verschillen in grondprijzen en het mest- en ammoniakbeleid.

Duidelijk is dat in de genoemde periode een groter deel van het quotum in handen kwam van eigenaren met meer dan 400.000 kg. In Friesland was in 2003 bijna een derde van het quotum in handen van eigenaren met meer dan 750.000 kg quotum.

Figuur 11.3 Melkquotum naar grootteklasse per quotumhouder per provincie, 1996-2003

Beperking melkproductie van grote invloed op ontwikkeling veehouderij

De invoering van de melkquota (1984) is van grote invloed geweest op de structuur van de Nederlandse veehouderij. In 1985 werd het quotum met bijna 2,4 miljoen dieren volgemolken. Gedurende de afgelopen twintig jaren is dat gedaald tot onder de 1,5 miljoen (tabel 11.5), vooral door de groei van de productie per koe. Gaf een koe in 1985 nog gemiddeld 5.330 liter melk, momenteel is dat meer dan 7.000 kg. Niet alleen het aantal melkkoeien liep gedurende deze periode terug, maar ook het aantal bedrijven met melkvee. Van de 58.000 bedrijven uit 1985 is nu minder dan de helft over. Het zijn vooral de kleine bedrijven die in de loop der tijd verdwenen zijn. Voor de instelling van de melkquota liepen op 40% van de bedrijven minder dan 30 koeien rond, nu is dat nog 20%. Het aantal bedrijven met meer dan 50 koeien stabiliseert zich sinds het begin van de jaren negentig, nadat het tussen 1985 en 1990 flink was gedaald. De veebezetting op het beschikbare grasland liep sterk terug.

De steeds krimpende melkveestapel heeft ook zijn weerslag op de kalverhouderij. Het aantal bedrijven met vleeskalveren kent geen spectaculaire ontwikkeling in de laatste twintig jaar. Het merendeel van de afleveringen gaat op basis van gemaakte contractafspraken, zodat ook de afzet van vleeskalveren aan de slachterijen vrij stabiel moet zijn. De forse daling in het aantal melkkoeien heeft echter geleid tot een forse vermindering van het aanbod van nuchtere kalveren (nuka's). Om toch te kunnen voldoen aan de gemaakte afspraken is de Nederlandse kalverhouderij gedwongen om steeds meer kalveren uit het buitenland te halen.

Tabel 11.5

Ontwikkeling in de Nederlandse melkveehouderij, 1985-2002

	1985	1990	1995	2000	2002
Aantal bedrijven met rundvee	76.571	65.423	56.216	45.820	41.266
Aantal rundvee (x 1000)	5.248	4.926	4.654	4.070	3.858
Aantal bedrijven met melkkoeien	57.995	46.977	37.465	29.467	26.396
Aantal melkkoeien (x 1000)	2.367	1.878	1.708	1.504	1.486
Aantal rundvee < 1 jaar (x1000)	1.479	1.408	1.409	1.383	1.287
Vleeskalveren (x 1000)	638	602	669	783	713
Melkproductie (x mln. ton)	12.525	11.273	11.280	11.155	10.677
Melkaanvoer (x mln. ton)	12.208	10.766	10.811	10.734	10.357
Gem. melkproductie per koe	5.330	6.010	6.613	7.296	7.187
Melkkoeien per 100 ha grasland	176	144	134	123	122
Bedrijven met					
1-10 melkkoeien	7.923	5.308	3.380	1.932	1.553
10-20 melkkoeien	6.896	5.698	3.354	1.929	1.396
20-30 melkkoeien	8.823	7.280	4.621	2.994	2.234
30-50 melkkoeien	14.890	14.372	11.269	8.572	6.631
50-100 melkkoeien	17.119	12.783	13.172	12.208	12.320
100 en meer koeien	2.344	1.536	1.669	1.832	2.262

a) Bedrijven met graasdieren; b) Gve per hectare grasland en voedergewassen.

Bron: CBS Landbouwtelling, bewerking LEI.

11.3 Bedrijfsresultaten

11.3.1 Melkveehouderij

Na een ook al matig 2002 daalde de rentabiliteit in de melkveehouderij in 2003 verder naar 75% (tabel 11.6). De bedrijfskosten namen met 2% toe, vooral door stijgingen bij voer, grond en werktuigen/gebouwen. Ondanks een lagere melkprijs (-4%) namen de bedrijfsopbrengsten niet af, als gevolg van verdergaande schaalvergroting. De opbrengst van verkocht vee was door prijsstijgingen iets hoger dan in 2002. De toename van de balanswaarde van de veestapel was echter kleiner, waardoor de post omzet en aanwas lager uitviel.

Bovenstaande ontwikkelingen resulteerden in een daling van het gezinsinkomen uit bedrijf met 3.500 euro per bedrijf en een voor deze sector laag besparingsniveau. De spreiding in inkomen tussen bedrijven is groot. De 20% melkveebedrijven met het laagste inkomen uit bedrijf kwamen uit op een gemiddeld gezinsinkomen van -7.000 euro, de 20% beste op bijna 100.000 euro.

De kostprijs van melk bestaat voor een steeds belangrijker deel uit vaste kosten. Deze kosten stijgen nog steeds, terwijl aan de jarenlange daling van de variabele kosten een eind is gekomen.

Tabel 11.6 Resultaten van melkveebedrijven, 2001-2003

	2001	2002	2003 (r)
Kenmerken			
Aantal bedrijven (1.000)	24,4	23,6	22,7
Melkkoeien per bedrijf	57,0	57,4	60,0
Oppervlakte (ha per bedrijf)	36	37	39
Nge per bedrijf	93	94	95
Ondernemers per bedrijf	1,69	1,74	1,74
(1.000 euro)			
Opbrengsten, totaal	189,8	188,7	188,5
Melk	150,2	146,2	148,0
Omzet en aanwas rundvee	11,8	18,1	15,5
Betaalde kosten en afschrijving	143,4	150,7	154,0
Toegekende kosten	53,0	54,8	57,5
Kosten voor materiële activa	125,8	132,4	137,5
Financieringskosten	18,1	18,9	17,0
Opbrengsten/kosten (%)	86	77	75
Gezinsinkomen uit bedrijf	49,0	40,5	37,0
Besparingen per bedrijf	22,0	15,0	12,0

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Tussen de bedrijven bestaan grote verschillen in de hoogte van de kostprijs. Dit wordt enerzijds veroorzaakt door verschillen in omvang en intensiteit van de melkproductie, anderzijds door verschillen in management. Overigens wil een lage kostprijs niet per definitie zeggen dat de financiële situatie van een bedrijf goed is. Op veel bedrijven is immers de aankoop van melkquotum en grond gepaard gegaan met de opname van nieuw vreemd vermogen, waardoor rente en aflossing toenamen. Dit kan een knelpunt worden, mede omdat veel bedrijven de komende jaren flinke investeringen in huisvesting en melkinstallaties moeten doen (Van den Ham et al., 2003).

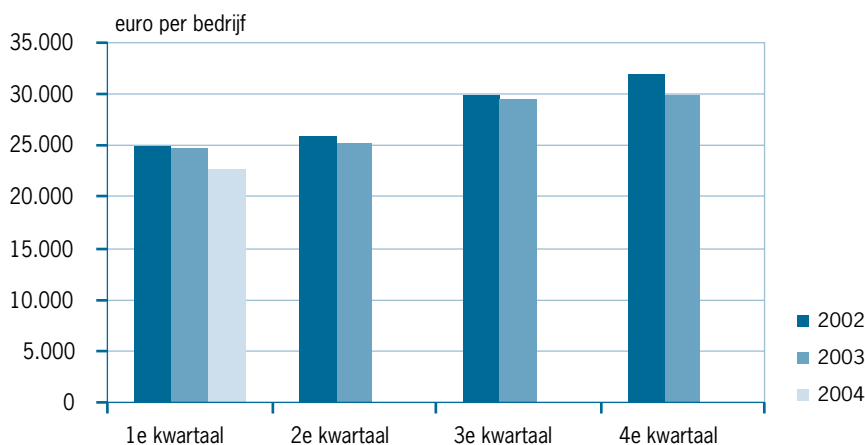
Resultaten ook in 2004 onder druk

Het jaar 2004 is niet goed begonnen voor de melkveehouderij. De melkprijs lag in het eerste kwartaal ongeveer 3% lager dan in het eerste kwartaal van 2003. De prijzen van kalveren en slachtkoeien trokken weliswaar iets aan, maar bleven ook onder het niveau van het eerste kwartaal van 2003. Bij de toegerekende kosten zijn bij de meeste posten juist prijsstijgingen te zien. Alleen de prijs van kunstmest ligt lager dan begin vorig jaar.

Het saldo van opbrengsten en toegerekende kosten ligt in het eerste kwartaal voor een bedrijf van 60 melkkoeien ongeveer 2.000 euro lager dan in het eerste kwartaal van vorig jaar (figuur 11.4). Ook de verwachtingen voor de rest van het jaar zijn niet rooskleurig. Vanaf 1 juli zal de hervorming van het EU-landbouwbeleid door gaan werken, met lagere interventieprijsen van boter en magere melkpoeder. Naar verwachting zal de melkprijs hierdoor verder dalen, een daling die niet volledig gecompenseerd wordt door de inkomstenstoeslagen (zie verderop).

Figuur 11.4

Het saldo van opbrengsten en toegerekende kosten per kwartaal op melkveebedrijven ^{a)}, 2002-2004

a) Bij een omvang van 60 melkkoeien.

Bron: Informatienet.

Meer investeringen en meer vreemd vermogen

Door de vermindering van besparingen en overige middelen is de kasstroom uit eigen middelen in 2002 met 12.000 euro afgenomen (tabel 11.7). Dankzij een aanzienlijke netto-toename van het vreemd vermogen is het totale bedrag aan beschikbare middelen echter gestegen. Deze middelen zijn grotendeels aangewend om te investeren en om de liquiditeiten (beperkt) te versterken. De spreiding in investeringen was ook in 2002 groot: de 20% bedrijven met de laagste investeringen desinvesteerden fors (gemiddeld -30.000 euro) en de 20% bedrijven met de hoogste investeringen gaven 215.000 euro aan eigen en vreemde middelen uit.

Evenals in 2002 heeft ook in 2003 een forse stijging van het financieringsvolume plaatsgevonden in de melkveehouderij. Dit blijkt uit cijfers van Rabobank Nederland, de grootste financieringsverstrekker binnen de agrarische sector in Nederland. Na een aantal jaren van terugloop trok ook het spaarvolume in 2003 weer licht aan.

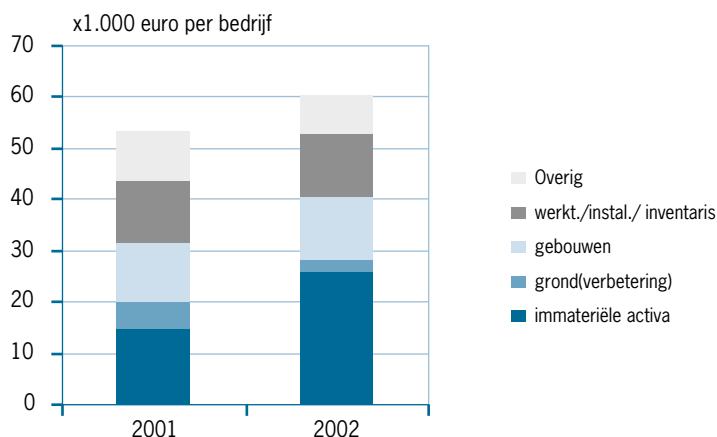
De stijging in investeringen in 2002 kwam vooral voor rekening van de categorie 'immateriële activa' (voornamelijk melkquotum, figuur 11.5). De trekkerverkopen liepen landelijk fors terug. In 2003 is daarin geen kentering zichtbaar, de verkopen van zowel nieuwe als tweedehands trekkers dalen iets verder. Wel zijn in 2003 weer meer bouwvergunningen verleend voor schuren en stallen, wat de moderniteit van bedrijven ten goede komt. Per saldo wordt voor 2003 een gelijk investeringsniveau in materiële activa verwacht als in het voorafgaande jaar.

In 2003 is aanzienlijk meer melkquotum van eigenaar verwisseld dan in 2002 (PZ, 2004), omdat een belangrijk deel van de melkveehouders schaalvergroting als strategie aanhoudt. De hoeveelheid geleasd quotum liep iets terug. Aangezien met ingang van 2004 het structureel verleasen van melk aan banden is gelegd - immers 70% van het quotum moet door de melkveehouder zelf worden benut -

Tabel 11.7 **Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro)**
per melkveebedrijf, 2001-2002

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	48,4	36,5
besparingen	21,1	12,8
afschrijvingen	22,2	22,4
overige middelen	5,1	1,3
Mutatie lang vreemd vermogen	23,9	38,9
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	72,3	75,4
Bedrijfsinvesteringen	53,3	60,5
Mutatie liquide middelen	-0,3	7,1
Overige bestedingen	19,3	7,8
Bestede middelen, totaal	72,3	75,4

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen. Bron: Informatienet.

Figuur 11.5 Investerings op melkveebedrijven, naar categorie, 2001-2002

Bron: Informatienet.

is veel meer melk aangeboden voor verkoop. De melkaanvoer lag hoog, zodat tegen het eind van het quotumjaar (aan het eind van het eerste kwartaal van 2004) de melkproductie flink moest worden afgeremd om het quotum niet te overschrijden, tenzij quotum werd geleasd of gekocht. Vergroting van melkveebedrijven vindt dan ook meer plaats via aankoop van quotum dan via grondverwerving.

Aanzienlijke effecten door veranderingen in GLB

De herziening van het EU-landbouwbeleid, zoals overeengekomen in juni 2003, zal voor de Nederlandse melkveehouders vanaf 2007 leiden tot een inkomensdaling van gemiddeld bijna 5.000 euro per bedrijf, oftewel 16% van het jaarinkomen onder genormaliseerde omstandigheden (De Bont et al., 2003). Daarbij is uitgegaan van een melkprijzdaling van 16% en is rekening gehouden met een korting van 5% indien de toeslag de 5.000 euro overstijgt. De totale toeslag (inclusief dierpremies) zal dan meer dan 60% van het in 2012 verwachte bedrijfsinkomen vertegenwoordigen.

In 2006 wordt de waarde van de toeslagrechten bepaald. Die zal gebaseerd zijn op het aantal dieren en/of hectares in de jaren 2000-2002. Deze rechten zijn ontkoppeld van de productie, maar om ze te ontvangen moet er wel sprake zijn van "uitoefening van een landbouwbedrijf". Een deel van de oorspronkelijke dierpremies blijft gekoppeld aan de productie. Wordt meer dan 5.000 euro per hectare aan toeslag ontvangen, dan is sprake van een toeslagrecht onder speciale voorwaarden. Om in dat geval verzekerd te zijn van de toeslagrechten moet minimaal 50% van het aantal GVE aangehouden worden.

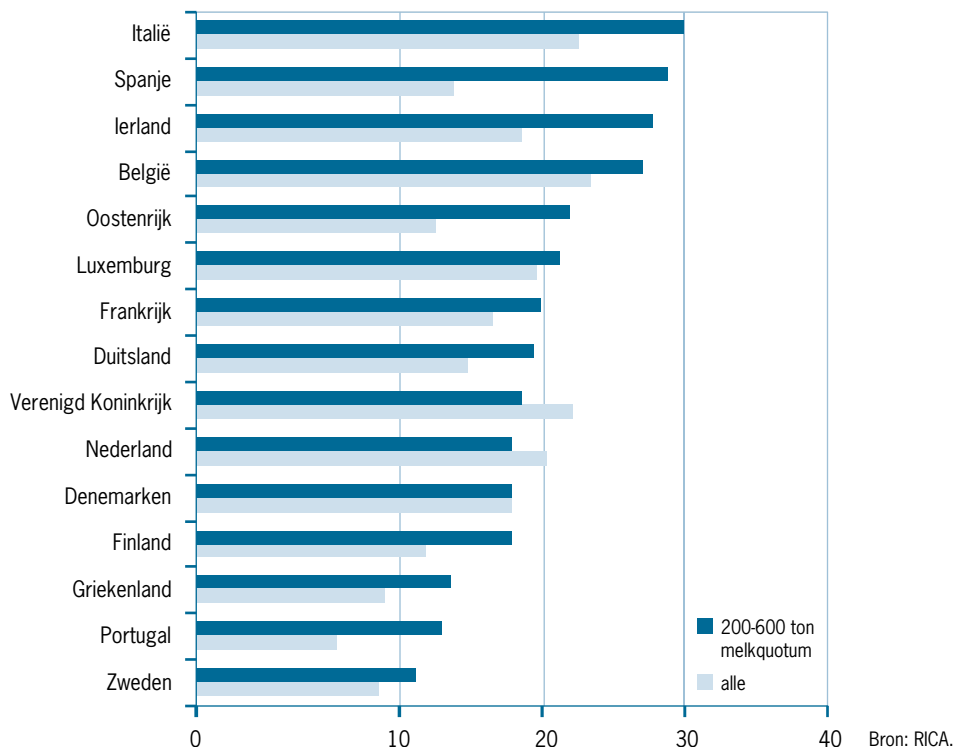
De melkpremies, die het leeuwendeel uitmaken van de totale premie van de melkveehouders, zijn niet aan de referentieperiode gebonden, maar worden in de periode 2004 tot en met 2007 bepaald aan de hand van het quotum dat jaarlijks per 31 maart wordt gebruikt. Daarna worden ook deze premies waarschijnlijk ondergebracht onder de toeslagrechten.

Nederlandse melkveehouders niet meer op de eerste plaats

De gezinsinkomens uit bedrijf per gezinsarbeidskracht op Nederlandse melkveebedrijven zijn niet langer het hoogst in de EU (figuur 11.6). Oorzaken zijn een tragere groei van (de toch al grote) bedrijven, een enigszins achterblijvende melkprijs en een hoger kostenniveau. Nederland is teruggevallen naar de vierde positie, terwijl België aan kop staat door vooral lagere kosten. Italië neemt de tweede plaats in, vooral door de hoge melkprijs; de omvangrijke bedrijven in het Verenigd Koninkrijk staan op de derde plaats. Het ziet er niet naar uit dat de Nederlandse positie snel zal verbeteren: verwacht wordt dat de hervorming van het zuivelbeleid voor de Nederlandse melkveehouderij harder aan zal komen dan in de meeste andere EU-landen (De Bont et al., 2003a).

De gemiddelde omvang van de melkveebedrijven verschilt per EU-land aanzienlijk, met een grote spreiding tussen de bedrijven per land. Vooral in Zuid-Europa, maar ook in de bergachtige landen, zijn relatief veel kleine bedrijven. Omdat het inkomen sterk afhankelijk is van de bedrijfsomvang zijn voor alle EU-landen ook de inkomens vergeleken voor groepen bedrijven met een zelfde omvang in quotum (tussen 200.000 en 600.000 kg). De rangorde van de gemiddelde inkomens verandert dan

Figuur 11.6 Gezinsinkomen uit bedrijf (x 1.000 euro) per gezinsarbeidskracht in de melkveehouderij, gemiddelde 1996-2000

aanzienlijk. Italië en België blijven in de top-vier, maar Nederland en Engeland dalen naar de onderste regionen en Spanje komt op de tweede plaats. Nederland en Engeland zijn trouwens de enige lidstaten waar het gemiddelde inkomen op alle bedrijven hoger is dan dat op bedrijven met een quotum tussen de 200.000 en 600.000 kg. Dit komt vooral door de hoge inkomens op bedrijven met meer dan 600.000 kg aan quotum.

Biologische melkveehouderij is voorsprong kwijt

De biologische melkveehouderij in Nederland kenmerkt zich door qua oppervlakte vrij grote bedrijven met een lage veebezetting. De inkomens stonden in 2001 en 2002 sterk onder druk, waardoor de biologische veehouders hun voorsprong op hun gangbaar producerende collega's verloren. De bedrijfs-winst uit normale bedrijfsvoering (opbrengsten minus betaalde kosten) liep in 2002 met ruim 4.000 euro terug. Door een fors negatief saldo aan 'buitengewone baten en lasten' was de daling van het gezins-inkomen uit bedrijf aanzienlijk groter en bleven de besparingen maar net boven het nulpunt (tabel 11.8). De verhouding tussen opbrengsten en kosten (inclusief berekende kosten voor arbeid en vermogen) kwam uit op 80%. De productie is dus, net als bij gangbare bedrijven, bij lange na niet kostendekkend.

11.3.2 Vleesstierenhouderij

De vleesstierenhouderij vindt vaak plaats als neventak naast melkveehouderij of naast akkerbouw en varkenshouderij. Het aantal bedrijven met vleesstieren is in 2003 met 14% gedaald. Ten opzichte van 1990 is de vleesstierentapel met 76% afgenomen, vooral vanwege de matige rentabiliteit, die voor een deel samenhangt met eerdere hervormingen van het EU-rundvleesbeleid.

Het herstel van de opbrengstprijzen zet zich in 2003 in lichte mate voort (tabel 11.9), bij een gelijkblijvende stierenpremie. Door de hogere prijs bij de aankoop van de stierkalveren is het saldo in

Tabel 11.8 Resultaten (1.000 euro) van biologische melkveebedrijven, 2001-2002

	2001	2002
Aantal melkkoeien per bedrijf	54,5	51,5
Oppervlakte (ha per bedrijf)	41	44
Opbrengsten per bedrijf	175	177
Melk	133	120
Omzet en aanwas rundvee	11	15
Betaalde kosten en afschrijving per bedrijf	133	139
Toegerekende kosten	40	38
Kosten voor materiële activa	48	53
Financieringskosten	16	17
Opbrengsten/kosten (%)	85	80
Gezinsinkomen uit bedrijf	47,0	31,5
Besparingen per bedrijf	14,0	2,0

Bron: Informatienet.

Tabel 11.9 Opbrengsten en kosten van de vleesstierenhouderij, 2001-2003

	2001	2002	2003 (r)	2003 in % van 2002
Gemiddeld aantal stieren per bedrijf	145	145	145	
Aandeel (%) verkochte stieren	85	85	85	
Verkoopprijs stieren (euro/kg geslacht gewicht)	1,88	2,21	2,45	111
Aankoopprijs nuka's (euro/kg)	2,12	2,36	3,15	133
Stierenpremie per stier (euro)	185	210	210	100
Slachtpremie per stier (euro) ^{a)}	77	115	115	100
Premie snijmais (regio 2)	413	384	367	95
Prijs krachtvoer (euro/100 kg)	16,55	16,70	16,50	99
Prijs ruwvoer (euro per kVEM)	11,56	11,79	11,91	101

a) Inclusief aanvullend bedrag uit nationale enveloppe.

Bron: Informatienet.

de vleesstierenhouderij echter niet verbeterd ten opzichte van het voorgaande jaar. Hierbij is nog geen rekening gehouden met de hogere vaste kosten.

11.3.3 Schapenhouderij

Het hoge saldo van de schapenhouderij in 2002 kon in het afgelopen jaar niet worden vastgehouden, maar liep met 7 euro per ooi terug (tabel 11.10). Een prijsdaling voor ooien was hier debet aan. Deze daling werd veroorzaakt door een afnemende binnenlandse vraag als gevolg van de warme zomer, en een tegenvallende export naar een aantal landen die zelf in hun behoefte konden voorzien. Bovendien werd schapenvlees uit het Verenigd Koninkrijk tegen lagere prijzen in Nederland afgezet.

Tabel 11.10 Resultaten (euro/ooi) van bedrijven met meer dan 25 schapen, 1996-2002

	1996-2000	2001	2002	2003 (r)
Gemiddeld aanwezige ooien	97	106	106	106
Opbrengsten, totaal	130	133	146	140
Omzet en aanwas	99	112	112	105
Premie	19	10	23	23
Overig	12	11	11	11
Toegerekende kosten, totaal	36	35	37	37
Voeder	20	19	20	20
Overig	16	16	17	17
Saldo	94	98	109	102

Bron: Informatienet.

Intensieve veehouderij

Kernpunten:

- prijs varkensvlees laag in 2003
- grote invloed vogelpest op productie en prijzen pluimveevlees en eieren
- gunstige prijs kalfsvlees in 2003, vooruitzichten 2004 ook goed
- komende jaren inkrimping pluimveevleessector verwacht
- sterke positie Nederland in alternatieve eieren
- nationaal debat: toekomst voor intensieve veehouderij in Nederland
- slechtere resultaten zeugenhouderij, vleesvarkenshouderij iets beter
- voor derde jaar forse ontsparringen in varkenshouderij
- saldo biologische varkenshouderij hoger dan gangbare
- Nederlandse varkenshouderij een goede middenmoter in de EU
- grote verschillen in resultaten en inkomens pluimveehouderij
- weinig investeringen in varkens- en pluimveehouderij in 2002

12.1 Markten

12.1.1 Varkensvlees

De productie van varkensvlees is wereldwijd in 2003 met ruim 1,5% toegenomen (tabel 12.1). Een groot deel van de groei is te danken aan de stijgende productie in Azië. De belangrijkste exporteur van varkensvlees is Canada, maar door het lage rendement lijkt de groei daar voorlopig tot stilstand te zijn gekomen. De productie in de EU-15 heeft zich ten opzichte van 2002 gestabiliseerd. In de belangrijkste producerende landen van de EU, Duitsland en Spanje, nam de productie met ruim 1,5% toe. De productie in Nederland nam met ruim 3% af, mede onder invloed van de gevolgen van

Tabel 12.1

Ontwikkeling van de varkensvleesproductie (mln. ton), 1985-2003

	1985	1990	1995	2001	2002	2003
Wereld	60,0	69,8	78,7	91,2	94,2	95,8
Verenigde Staten	6,7	7,0	8,1	8,7	8,9	8,9
Azië	22,2	29,6	39,8	50,2	52,2	53,5
Latijns-Amerika	3,1	2,9	3,7	4,5	4,7	4,8
Oost-Europa	5,4	5,8	5,0	4,2	4,3	4,3
EU-15	14,5	15,5	16,1	17,7	18,0	18,0
Nederland	1,4	1,7	1,6	1,5	1,4	1,4

Bron: FAOSTAT.

de opkoopregeling. De prijzen van varkensvlees waren het gehele jaar laag. Japan stelde in augustus opnieuw de 'safeguard' (een vrijwaringsclausule voor een hogere invoerheffing) in, waardoor een groter deel van vooral de Deense productie op de EU-markt moest worden afgezet. Vanwege de dalende prijzen werd in december de mogelijkheid geboden om varkensvlees in periodieke opslag te nemen, waarmee een bodem in de markt werd gelegd.

Voor de eerste helft van dit jaar wordt verwacht dat de productie in de EU-15 met ruim 1% zal dalen. Met de prijs wilde het aan het begin van het jaar nog niet vloten, zodat exportrestituties werden ingesteld voor vers en bevroren varkensvlees. Als gevolg van de periodieke opslag en de restituties leefde de markt wat op. De ontwikkelingen in Azië (uitbraak vogelpest) leverden eveneens een positieve bijdrage aan de prijsontwikkeling.

12.1.2 Plumveevlees

In 2003 is de wereldproductie van pluimveevlees opnieuw toegenomen (tabel 12.2). In vergelijking met de ontwikkelingen in de jaren negentig zwakt de groei de laatste jaren wat af. De stijgende voerkosten, als gevolg van tegenvallende oogsten van graan en sojabonen, hadden in de tweede helft van het jaar een remmende werking op de groei. Hoewel de productie in China nog met 3% toenam, had de uitbraak van SARS een negatieve invloed op consumptie en groei. De productie in de EU-15 nam iets af, vooral door de dalende productie in Nederland vanwege de uitbraak van vogelpest (Aviaire Influenza, AI). Een verder herstel van het rundvleesverbruik na de BSE-perikelen en de lage varkensprijzen waren de belangrijkste oorzaken voor de tegenvallende groei in de consumptie van pluimveevlees. De productie in ons land viel na de uitbraak van AI in maart aanzienlijk terug. Dit leverde aanvankelijk weinig verbetering in de prijzen op vanwege de moeizame afzet naar het buitenland. Pas in de zomermaanden trokken de prijzen aan, maar toen in het laatste kwartaal de productie weer kon worden gestart, nam de prijsdruk toe.

Door de uitbraak van AI in Zuidoost-Azië zal in 2004 een verschuiving optreden in de wereldhandel in pluimveevlees. Het wegvallen van het aanbod uit deze regio leidde aanvankelijk tot een positieve stemming op de markt van pluimveevlees, maar vooralsnog heeft dit niet geleid tot betere prijzen.

Tabel 12.2	Ontwikkeling van de pluimveevleesproductie (mln. ton), 1985-2003					
	1985	1990	1995	2001	2002	2003
Wereld	31,2	41,0	54,6	71,6	74,6	75,9
Verenigde Staten	7,7	10,8	13,8	16,8	17,5	17,6
Azië	6,9	10,0	17,1	23,8	24,7	25,7
Latijns-Amerika	3,9	5,3	8,9	13,3	14,3	14,6
Oost-Europa	1,8	1,9	1,6	2,2	2,5	2,5
EU-15	5,6	6,5	8,0	9,0	8,9	8,7
Nederland	0,4	0,5	0,6	0,8	0,8	0,5

Bron: FAOSTAT.

12.1.3 Eieren

De wereldproductie van eieren is het afgelopen jaar met circa 2% toegenomen tot ruim 60,5 miljoen ton. De stijging kwam voor een groot deel voor rekening van China, het belangrijkste productieland. De productie in de EU-15 nam met 0,3% af tot ruim 5,3 miljoen ton. De daling vond voornamelijk plaats in Nederland, België en Duitsland vanwege vogelpest en/of aangescherpte huisvestingseisen. Opvallend was de sterke stijging van de productie in Spanje (+20%), vooral door een hogere productie per hen. Het beeld van de eiersector in Nederland werd het afgelopen jaar sterk bepaald door de uitbraak van AI. Er werden ruim 17 miljoen legkippen geruimd, iets meer dan de helft van het totale leghennenbestand. De 'herbevolking', die eind september weer op gang kwam, heeft bijna tot het einde van het jaar geduurd omdat er niet voldoende jonge hennen waren. De productie in ons land is hierdoor in 2003 gedaald met circa 27% tot 7 miljard stuks.

Circa 91% van de Nederlandse eierenuitvoer moest in 2003 door exportbelemmeringen in niet-EU-landen worden afgezet binnen de EU. De uitvoer van ei producten nam fors toe door het extra aanbod van eieren aan de ei productenindustrie vanwege AI. Het verbruik van eieren in ons land liep met 7 stuks terug tot 177 stuks per hoofd van de bevolking. Als gevolg van de AI-uitbraak trokken de prijzen van de consumptie-eieren aan. Na enige terugval bereikte de prijs in de nazomer een topniveau van 1,45 euro per kg. Na de jaarwisseling wisten de prijzen zich goed te handhaven, maar door de tegenvallende vraag rond Pasen gingen de prijzen hard onderuit. De vooruitzichten voor de prijzen in 2004 zijn, ook vanwege een sterke groei van de productie van eieren, niet gunstig.

12.1.4 Kalfsvlees

De invoer van kalveren nam het afgelopen jaar met 19% toe en bedroeg circa 512.000 stuks. Het overgrote deel van de ingevoerde kalveren komt uit Duitsland. Het aantal kalverslachtingen is in 2003 met ruim 4,5% toegenomen tot bijna 1,3 miljoen. De groei kwam door een hogere slachtpremie van 80 euro vrijwel geheel voor rekening van de rosékalveren (225.000 stuks). Het gemiddeld geslacht gewicht nam door het grotere aandeel van de rosékalveren toe, waardoor de productie van kalfsvlees met ruim 5% steeg tot 187.000 ton. Ons land exporteerde 171.000 ton naar met name Italië, Duitsland en Frankrijk. Het binnenlands verbruik blijft bijzonder laag.

De prijzen van de vleeskalveren daalden in de eerste helft van 2003. Na de zomervakantie trokken de prijzen aan, zodat voor het gehele jaar uiteindelijk van een gunstige prijs kon worden gesproken. De vooruitzichten voor dit jaar zijn eveneens goed. Dit komt door de verplichte groepshuisvesting in de EU per januari 2004, waardoor het Europese aanbod wat zal afnemen. De overschakeling was eind vorig jaar in ons land vrijwel gerealiseerd, maar in verschillende andere productielanden nog niet.

12.1.5 Toekomst intensieve veehouderij

Op initiatief van de overheid is in de tweede helft van 2003 een nationaal debat gevoerd over de toekomst van de intensieve veehouderij in Nederland. Door sector, maatschappelijke organisaties,

burgers en overheden is hieraan actief deelgenomen. De conclusie was van het debat dat er goede mogelijkheden zijn voor een sector die kwaliteit produceert en die met service en uitgekiende logistiek opereert op de Noordwest-Europese vers- en gemaksmarkt.

De huidige intensieve veehouderijkolom is reeds veelvormig en biedt de consument een steeds ruimere keuze. Maatschappelijk verantwoord ondernemen krijgt binnen de sector steeds meer aandacht. De sector geeft hierbij wel duidelijk aan dat ook detailhandel en consumenten in dit kader hun verantwoordelijkheid moeten nemen. De controle-intensiteit van de overheid kan verminderen als een sector of kolom een adequaat systeem van zelfregulering opzet. De overheid is dan ook voornemens ruimte te bieden voor 'Ketengarantiesystemen' en 'Toezicht-op-toezicht'. Deze ontwikkeling past in het bevorderen van gesloten, transparante en betrouwbare ketens.

De samenleving wenst een ontwikkeling naar een duurzame varkens- en pluimveehouderij. Er worden extra voorwaarden gesteld op het gebied van dierenwelzijn, voedselveiligheid, diergezondheid, milieu en ruimtelijke ordening. De kostprijzen gaan daardoor omhoog. Zo zullen de kosten van mestafzet aanzienlijk stijgen door de nieuwe mestwetgeving (zie par. 6.4). In het licht van de ongunstige resultaten in grote delen van de sector (zie par. 12.3) stemt dat niet optimistisch. De uitdaging is om in een geliberaliseerde markt de Nederlandse intensieve veehouderij te laten voldoen aan deze randvoorwaarden. Cruciaal is of de sector kans ziet de hogere kosten vergoed te krijgen, anders gezegd of de (Noordwest-Europese) consument bereid is een hogere prijs te betalen voor duurzaam geproduceerd voedsel.

Sectorbeelden

Het beeld van de *pluimveehouderij* na de vogelpestcrisis van 2003 is zeer divers. De leghennenhouders hebben een periode gehad met historisch hoge eierprijzen, terwijl vleeskuikenhouders al een lange periode kennen met lage opbrengstprijzen. Op dit moment is de sector zich aan het herstellen. Knelpunten hierbij zijn de hoge koers van de euro, concurrentie van lage-kosten-landen en beperkte exportmogelijkheden omdat enkele landen hun grenzen nog steeds gesloten houden voor Nederlandse pluimveeproducten.

Van de totale productie aan pluimveevlees wordt meer dan de helft geëxporteerd. Filet wordt daarbij afgezet in Nederland, Duitsland en Engeland; pootvlees wordt voor een belangrijk deel geëxporteerd naar derde landen zoals Rusland. Bij een verdere liberalisatie van de wereldhandel wordt de export naar derde landen (pootvlees) moeilijker en zal de concurrentie, met name vanuit Brazilië en Thailand, op de binnenlandse markt (filetvlees) sterker worden. Verwacht wordt dat als gevolg van deze concurrentie de sector de komende jaren met 10 tot 30% zal inkrimpen (Backus et al., 2004). De sector zal het accent moeten leggen op kwaliteiten als vers, voedselveiligheid en traceerbaarheid. Tevens kunnen door differentiatie in houderijsystemen bepaalde marktsegmenten (nog) beter bediend worden.

Van de totale Nederlandse productie aan eieren wordt bijna twee derde geëxporteerd, vooral naar Duitsland. De markt voor eieren is volop in beweging, zo is in Noordwest-Europa een verschuiving gaande naar 'niet-legbatterij-eieren'. In Nederland wordt al ruim 40% van de hennen gehouden in niet-kooisystemen. Nederland heeft hierbij veel kennis en vakmanschap opgebouwd. De verwachting is dat de vraag naar 'niet-legbatterij-eieren' in Duitsland de komende jaren zal toenemen. Dit kan versterkt

worden als Duitse supermarkten het Nederlandse voorbeeld volgen om geen kooieieren meer te verkopen. In de EU wordt de legbatterij in 2012 verboden. Pluimveehouders moeten overschakelen naar verrijkte kooien of alternatieve systemen. Hierdoor wordt de kostprijs in Europa 10 tot 20% hoger. Voor de sector is het zaak om de consument te bewegen tot aankoop van 'niet-legbatterij-eieren'.

In de *varkenshouderij* bestaat door de kleine marges weinig speelruimte voor koerswijzigingen. Binnen de varkensvleesketens is men vooral gericht op het beheersbaar maken van de problemen met voedselveiligheid en diergezondheid. Voor de varkenshouderij komt daarbij dat pas voor 30% van de productie (in de pluimveehouderij nagenoeg 100%) daadwerkelijk sprake is van ketens, vanaf voerleverantie tot vleesverwerking. De mogelijkheden tot traceren van onregelmatigheden zijn daarmee beperkt. Tekenend is dat in de varkenshouderij in 2003 geen overeenstemming kon worden bereikt over de opzet van een nieuw ketenbewakingssysteem, terwijl iedereen overtuigd was van de noodzaak daarvan.

Het versterken van de ketenoriëntatie op de consumentenmarkt voor varkensvlees wordt door de verwerkende industrie als belangrijk, maar niet echt urgent gezien. De detailhandel zal de achterwaartse integratie de komende jaren voortzetten. Vers is doorgaans een speerpunt voor het formule-onderscheid. Om de juiste innovaties te realiseren is het voor de verwerkende industrie belangrijk zich te verdiepen in de supermarktformules en hun klanten. Klant- en marktkennis wordt steeds belangrijker.

Schaalvergroting als voornaamste strategie

Uit een enquête blijkt dat de strategie van de meerderheid van de veehouders (60%) gericht is op schaalvergroting (Den Hartog et al., 2004). Daarnaast willen veel veehouders hun huidige bedrijf voortzetten en de kostprijs verlagen. De grote aandacht van pluimveehouders voor bedrijfscontinuïteit hangt wellicht samen met het herstel van de sector na de vogelpestcrisis. Het aandeel 'verbreders' in de varkens- en pluimveehouderij is minder dan 15%. Omschakeling naar biologische productie wordt in beide sectoren nauwelijks genoemd.

In de intensieve veehouderij is op dit moment het gebrek aan economisch perspectief de belangrijkste belemmering om het bedrijfsplan uit te voeren. De gedwongen aanpassingen door steeds veranderende wet- en regelgeving worden daarbij als een bedreiging van de continuïteit gezien. Varkens- en pluimveehouders beleven productierechten als 'investeren in lucht'. Daarnaast ervaren zij veel problemen bij het verkrijgen van de vereiste milieuvergunning, in de varkenshouderij dikwijls in verband met bestemmingsplannen. De pluimveehouders worstelen met de eisen inzake diergezondheid en welzijn. Dit hangt met name samen met de ervaring dat regels steeds veranderen (Den Hartog et al., 2004).

12.2 Structuur

De intensieve veehouderij omvat vooral de varkens-, pluimvee- en vleeskalverhouderij. Er zijn 28.000 bedrijven in Nederland met enige vorm van intensieve veehouderij. Bijna 2000 hiervan zijn groter dan 200 nge en bezitten een relatief groot deel van de veestapel (tabel 12.3). De productie concentreert zich in Noord-Brabant en Gelderland, maar ook elders zijn concentraties te vinden (figuur 12.1).

De Nederlandse varkensstapel omvatte in 2003 ruim 11 miljoen dieren. Zes jaar eerder waren het er meer dan 15 miljoen. Bijna de helft van de varkensstapel betreft vleesvarkens (tabel 12.4), waarvan een derde wordt gehouden op gespecialiseerde bedrijven. Een kwart bevindt zich op gesloten bedrijven, terwijl het grootste deel (38%) wordt gehouden op niet-intensieve veehouderijbedrijven, zoals melkvee- en gecombineerde bedrijven. In 2003 hadden bijna 10.000 bedrijven één of meer vleesvarkens. De grootste 300 bedrijven (3%) beschikten over 20% van de vleesvarkensstapel.

De Nederlandse pluimveestapel omvatte op 1 mei 2003 ruim 81 miljoen dieren, ongeveer 20 miljoen minder dan een jaar tevoren. Dit aantal is sterk beïnvloed door de uitbraak van AI in het voorjaar van 2003. Het aandeel van de vleeskuikens is ruim 50% en van de leghennen 38%. Tweederde van de vleeskuikens wordt gehouden op gespecialiseerde bedrijven. De leghennenhouders met 83% nog sterker gespecialiseerd (tabel 12.5).

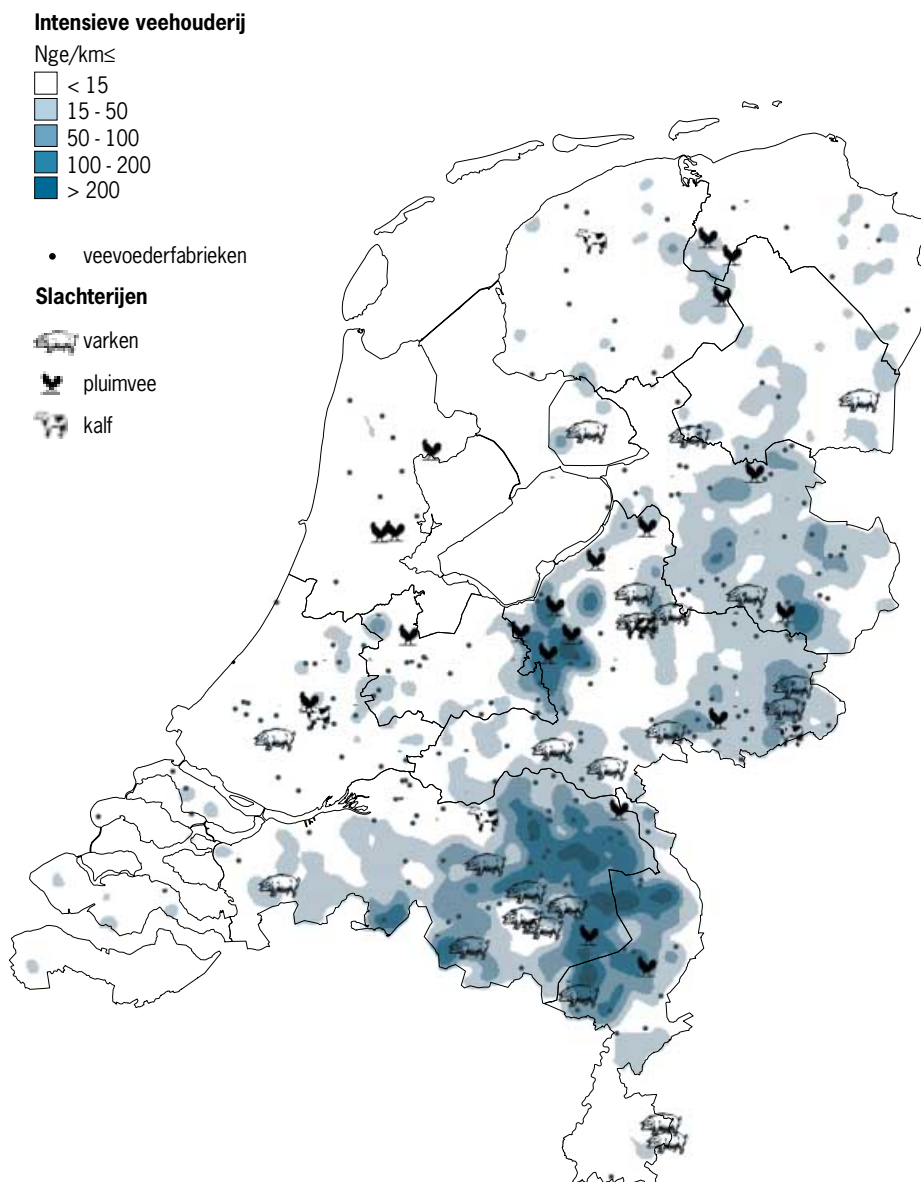
Tabel 12.3

Verdeling (%) van de intensief gehouden dieren naar bedrijfsomvang, 2003

	Bedrijfsomvang in nge					Totaal dieren (x 1.000)
	3-16	16-40	40-100	100-200	200 e.m.	
Biggen	0,3	2,4	37,0	39,9	20,4	4.542
Vleesvarkens	2,8	13,9	37,6	30,3	15,4	5.368
Zeugen	0,3	2,7	35,5	39,5	22,0	1.240
Beren	1,6	7,5	28,2	30,2	32,4	20
Vleeskuikens	0,1	2,0	23,3	48,0	26,6	42.289
Leghennen	0,6	4,0	19,7	29,0	46,6	30.498
Ouderdieren vleesrassen	0,1	0,8	19,6	44,9	34,6	6.448
Eenden	0,0	12,3	31,4	53,2	3,1	706
Kalkoenen	0,1	3,7	21,5	58,8	15,9	1.112
Overig pluimvee	5,3	20,4	31,5	42,6	0,1	179
Vleeskalveren	1,1	7,3	39,2	39,1	13,3	732
Aantal bedrijven met één of meer bovenstaande dieren	1.690	3.727	12.920	8.237	1.988	

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Figuur 12.1 **Overzichtskaart intensieve veehouderij, 2003**

Bron: CBS-landbouwteiling en Productschappen Vee, Vlees en Eieren, 2003, bewerking LEI.

Tabel 12.4**Samenstelling van de varkensstapel (x 1.000 dieren), 2003**

	Biggen	Vleesvarkens	Zeugen	Beren
Fokvarkensbedrijven	2.392	230	695	12
Vleesvarkensbedrijven	36	1.689	1	0
Andere varkensbedrijven	1.132	1.323	287	3
Overige intensieve veehouderijbedrijven	47	97	14	0
Overige bedrijfstypen	934	2.029	243	5
Totaal aantal dieren	4.542	5.368	1.240	20

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 12.5**Samenstelling van de pluimveestapel (x 1.000 dieren), 2003**

	Vleeskuikens	Leghennen	Ouderdieren	Eenden	Kalkoenen
Legkippenbedrijven	10	25.529	5.539	4	8
Vleespluimveebedrijven	28.193	0	0	315	844
Andere pluimveebedrijven	435	0	125	0	0
Overige intensieve veehouderijbedrijven	1.000	633	146	23	25
Overige bedrijfstypen	12.650	4.336	639	364	235
Totaal aantal dieren	42.289	30.498	6.448	706	1.112

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Er waren in 2003 ruim 3.250 bedrijven met vleeskalveren met in totaal ruim 730.000 dieren. Ruim 80% van deze dieren wordt gehouden op gespecialiseerde bedrijven. De 25% grootste bedrijven hebben 80% van de dieren. De laatste decennia is duidelijk sprake geweest van schaalvergroting.

12.3 Bedrijfsresultaten

12.3.1 Varkensbedrijven

De varkenshouderij had in 2003 te maken met een langdurig prijsdal in de varkenscyclus, na een aantal jaren met ook al lage prijzen. De productie in Nederland is aanzienlijk gedaald, vooral door opkoopregelingen van mestrechten. De wereldproductie nam in 2003 echter wel toe. De opbrengstprijzen zijn door de ongunstige marktontwikkelingen, het grotere aanbod en de als gevolg van de economische recessie geringe toename van de vraag, verder gedaald dan het al lage niveau in 2002.

Tabel 12.6**Resultaten (euro) van bedrijven met zeugen, 2001-2003**

	Per zeug per jaar			Groot-gebrachte biggen per zeug/jaar	Prijs krachtvoer per 100 kg	Opbrengst-prijs per big
	Omzet en aanwas	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2001	980	570	410	21,1	22,70	47
2002	870	540	330	21,8	22,90	41
2003 (r)	770	530	240	22,2	22,40	36

Bron: Informatienet.

Lagere resultaten zeugenhouderij

Door de lage biggenprijzen in 2003 zijn de bedrijfsresultaten in de zeugenhouderij verder gedaald, na het ook al matige jaar 2002 (tabel 12.6). De biggenprijzen waren in 2003 11% lager dan in 2002. De daling zette medio 2002 in, in de zomer van 2003 werd het laagste prijsniveau bereikt. De prijzen trokken daarna iets aan, maar er trad geen echt prijsherstel op.

De voerprijzen zijn in 2003 per saldo ongeveer 2% gedaald. De prijzen van de aangekochte opfokzeugen waren iets lager dan in 2002. Ook de mestafzetkosten namen in 2003 af, nadat de gespecialiseerde fokvarkensbedrijven daarvoor in 2002 nog meer dan 11.000 euro per bedrijf betaalden. Vooral door de sterk gedaalde biggenprijzen is het saldo per zeug uiteindelijk 90 euro lager uitgekomen.

Resultaten vleesvarkenshouderij iets beter

In de vleesvarkenssector is het saldo in 2003 iets gestegen (tabel 12.7), vooral dankzij lagere prijzen voor de aangekochte biggen en voor het voeder (-3%). De voerkosten maken een groot deel uit van de productiekosten. De mestafzetkosten zijn in 2003 gedaald, nadat de gespecialiseerde vleesvarkensbedrijven in 2002 nog meer dan 10.000 euro per bedrijf betaalden voor de mestafzet. De mestmarkt was in 2003 goed in balans, waardoor de afzetprijzen van dierlijke mest daalden. Ook de kosten voor de mestafzetcontracten kwamen lager uit dan in 2002.

Tabel 12.7**Resultaten (euro) van bedrijven met vleesvarkens, 2001-2003**

	Per vleesvarken per jaar			Voeder-verbruik per kg. groei	Prijs krachtvoer per 100 kg	Opbrengst-prijs per kg. geslacht gewicht
	Omzet en aanwas	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2001	207	150	57	2,87	18,40	1,36
2002	190	152	38	2,73	19,10	1,18
2003 (r)	188	148	40	2,70	18,60	1,09

Bron: Informatienet.

Tabel 12.8

Resultaten van gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven, 2001-2003

	Fok- varkens- bedrijven	Vlees- varkens- bedrijven	Gesloten varkens- bedrijven	Leg- hennen- bedrijven ^{a)}	Vlees- kuikens- bedrijven ^{a)}
Kerngegevens, 2003					
Aantal bedrijven	1.340	1.460	1.150	430	380
Zeugen per bedrijf	315	-	230	-	-
Vleesvarkens per bedrijf	160	1.070	1.160	-	-
Leghennen per bedrijf	-	-	-	34.000	-
Vleeskuikens per bedrijf	-	-	-	-	64.000
Nge per bedrijf	97	44	110	107	121
Ondernemers per bedrijf	1,8	1,5	1,9	1,9	1,5
Opbrengsten/kosten (%)					
2001	85	82	89	96	103
2002	79	78	79	93	92
2003 (r)	75	79	77	121	92
Gezinsinkomen uit bedrijf (1.000 euro)					
2001	8,1	5,2	10,9	48,5	59,0
2002	-8,5	-23,2	-28,6	40,0	-13,5
2003 (r)	-20,0	-16,0	-28,0	176,0	-2,0
Besparingen per bedrijf (1.000 euro)					
2001	-13,1	-14,2	-13,9	25,0	35,0
2002	-41,1	-39,6	-67,2	5,0	-40,0
2003 (r)	-50,0	-33,0	-65,0	135,0	-30,0

a) Gegevens voor 2003 gelden voor bedrijven die niet door de vogelpestmaatregelen zijn getroffen.

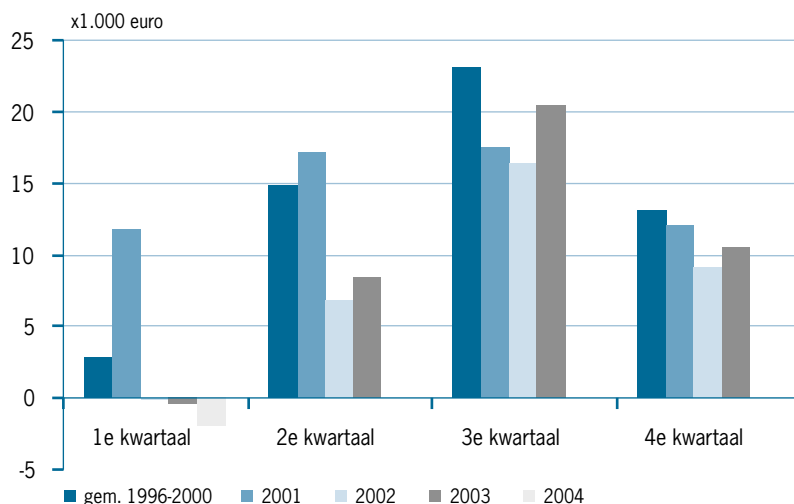
In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Inkomens in varkenshouderij gemiddeld negatief

De bedrijfsresultaten en inkomens van de fokvarkensbedrijven waren in 2003 opnieuw slechter, nadat deze in 2001 en 2002 ook al teleurstellend laag waren, eerst door MKZ en vervolgens door het aanhoudend lage prijsniveau (tabel 12.8). De opbrengsten-kostenverhouding is in 2003 gemiddeld met 4 procentpunten verslechterd. Het gezinsinkomen uit bedrijf daalde op de fokvarkensbedrijven aanzienlijk, in tegenstelling tot de gesloten varkensbedrijven en de vleesvarkensbedrijven. Bij de laatste compenseerden de goedkopere biggen grotendeels de daling van de opbrengstprijzen. De onderlinge verschillen in inkomens tussen de varkensbedrijven zijn groot. De 20% slechtste bedrijven hadden in 2002 een gemiddeld gezinsinkomen van -70.000 euro per bedrijf. Slechts 20% van de bedrijven realiseerde in 2002 een positief gezinsinkomen, gemiddeld 38.000 euro per bedrijf. Voor het derde achtereenvolgende jaar werd in alle onderscheiden varkenssectoren ontspaard.

Figuur 12.2 Saldo per kwartaal (x1.000 euro per bedrijf) op vleesvarkensbedrijven ^{a)}, 1996-2004

a) Bij een omvang van 1.000 vleesvarkens per bedrijf.

Bron: Informatienet.

Slecht eerste kwartaal 2004 voor vleesvarkenshouderij

Het jaar 2004 is voor de vleesvarkenshouders slecht begonnen, vooral omdat de biggenprijzen zijn gestegen ten opzichte van het vierde kwartaal van 2003, terwijl de vleesvarkensprijzen zijn gedaald. In vergelijking met het eerste kwartaal van 2003 waren deze prijzen weliswaar 7% hoger, maar dat is duidelijk minder dan de 10% stijging van de biggenprijzen. Door de opkoopregeling is het aanbod van biggen kleiner geworden. De invloed van deze regeling zal nog enige maanden merkbaar blijven. Overigens zijn de biggenprijzen in het eerste kwartaal meestal hoger dankzij de aantrekkende vraag uit de zuidelijke landen, vooral Spanje. Daar worden in de eerste maanden van het jaar meer biggen opgelegd om in het toeristenseizoen voldoende varkensvlees te hebben. Ook de hogere voerprijzen dragen bij aan de slechtere resultaten in het eerste kwartaal van 2004. Het saldo was nog negatiever dan in het eerste kwartaal van 2003 (figuur 12.2). Overigens is het saldo in de loop van het kwartaal verbeterd en in maart 2004 positief geworden, vooral dankzij de aantrekkende vleesvarkensprijzen.

Beperkte investeringen in 2002

In 2002 beschikten de varkensbedrijven over aanzienlijk minder financieringsmiddelen dan in 2001 (tabel 12.9). De afname was vooral het gevolg van grotere ontsparringen. Er zijn daarnaast in 2002 meer nieuwe leningen afgesloten dan afgelost. De totale kasstroom bedroeg bijna 18.000 euro per bedrijf. De sterke afname van de beschikbare middelen verzwakt de financiële positie van de varkensbedrijven. In 2002 is gemiddeld 5.000 euro minder geïnvesteerd in het bedrijf dan in 2001.

Tabel 12.9 **Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per varkensbedrijf, 2001-2002**

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	46,5	5,3
Besparingen	-10,3	-52,4
Afschrijvingen	28,5	34,0
Overige middelen	28,3	23,7
Mutatie lang vreemd vermogen	-12,2	12,4
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	34,3	17,7
Bedrijfsinvesteringen	23,2	18,4
Mutatie liquide middelen	11,7	-7,3
Overige bestedingen	-0,6	6,6
Bestede middelen, totaal	34,3	17,7

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Alleen de investeringen in bedrijfsgebouwen bleven met 16.000 euro per bedrijf op peil. De 20% bedrijven met de hoogste investeringen in bedrijfsgebouwen besteedden daaraan gemiddeld 72.000 euro per bedrijf. Het grootste deel van de bedrijven investeerde niet of nauwelijks. De 20% bedrijven met de laagste investeringen verkochten gemiddeld voor 70.000 euro aan productierechten.

In 2003 is per saldo het financieringsvolume van de varkenshouders bij de grootste financier in de agrarische sector, de Rabobank, licht toegenomen. Door de grote ontsparingen is de financiële positie van de bedrijven opnieuw aangetast en de continuïteit op langere termijn verzwakt. Liquiditeitsproblemen door te weinig inkomen en hoge betalingsverplichtingen kunnen uiteindelijk de nekslag betekenen voor bedrijven. Ondernemers die zich hebben aangemeld voor de opkoopregeling zijn met een redelijk gunstige financiële afwikkeling uit de sector gestapt. Veel bedrijven staan de komende jaren voor grote investeringen op het gebied van welzijn en milieu als gevolg van het Varkensbesluit en de ammoniakwetgeving. De aanscherping van de milieuwetgeving als gevolg van de Nitraatrichtlijn zal de mestafzet bemoeilijken. De intensieve veehouderijbedrijven zullen hiervan nadelen ondervinden.

Kostprijs biologische varkenshouderij hoger, maar saldo beter

Op de biologische varkensbedrijven in de Biovar-ontwikkelingsgroep bedroeg in 2002 de gemiddelde opbrengstprijis 2,45 euro per kilogram geslacht gewicht. Deze prijs ligt ruim twee keer zo hoog als in de gangbare sector. De biologische bedrijven produceerden bijna kostendekkend. Het saldo in de vermeerdering en mesterij ligt hoger dan op gangbare bedrijven. Voor een gesloten bedrijf met 80 zeugen en 500 vleesvarkens is het bedrijfssaldo in de biologische sector ongeveer drie maal zo hoog. Dit voordeel wordt deels tenietgedaan door hogere huisvestings- en arbeidskosten. Na aftrek van deze kosten blijft de biologische varkenshouderij financieel beter renderen dan de gangbare, waar de

Tabel 12.10 Kengetallen biologische varkenshouderij, 2001-2003

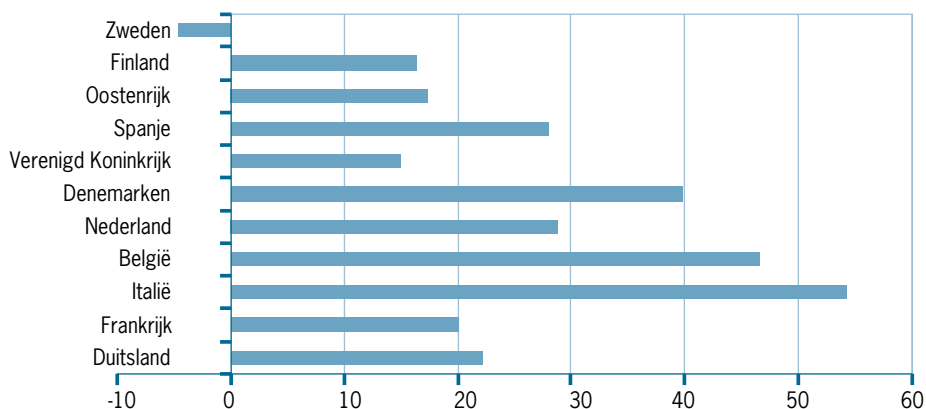
	2001	2002	2003 (r)
Aantal biggen per zeug per jaar	19,9	19,9	19,7
Groei vleesvarken (grammen per dag)	762	774	727
Voederconversie	2,93	2,90	2,95
Kostprijs per big (euro per big van 25 kg)	90	97	96
Kostprijs (euro per kg geslacht gewicht)	2,51	2,63	2,56

Bron: Informatienet.

opbrengstprijzen al bijna drie jaar erg laag zijn. Omdat het aanbod van biologisch varkensvlees de vraag overtreft, is een deel van de biologische varkenshouders genoodzaakt om weer terug te gaan naar de gangbare productiewijze, dan wel genoeg te nemen met een veel lagere opbrengstprijs.

De variatie in bedrijfsvoering, technische resultaten en productiekosten op de biologische bedrijven is groot. In 2003 was de kostprijs van een biologische big van 25 kg gemiddeld 96 euro en lag die van vleesvarkens op 2,56 euro per kg geslacht gewicht (tabel 12.10). Bij de berekening is uitgegaan van een normale bedrijfsvoering zonder calamiteiten of andere bijzondere omstandigheden.

De kostprijs van biologisch varkensvlees bestaat voor de helft uit voerkosten. Er is een verschil van 0,60 euro per kg tussen de hoogste en de laagste kostprijs, de variatie wordt vooral bepaald door technische resultaten en prijsverschillen (Hoste, 2003).

Figuur 12.3 Gezinsinkomen uit bedrijf (x1.000 euro) per gezinsarbeidskracht op gesloten varkensbedrijven, 1996-2000

Bron: RICA.

Inkomen Nederlandse varkenshouders in Europese middenmoot

De gezinsinkomens uit bedrijf van de varkenshouders lopen tussen de verschillende EU-landen vrij sterk uiteen (figuur 12.3). België en Italië zijn de koplopers, vooral dankzij gunstige opbrengsten en lage algemene kosten. Denemarken realiseert een hoog saldo per bedrijf, maar door de relatief hoge betaalde kosten voor arbeid en vreemd vermogen is het gezinsinkomen per gezinsarbeidskracht er duidelijk lager. Nederland en Spanje behoren tot de middenmoot.

Het milieubeleid heeft de groei van de varkenshouderij in veel landen aan banden gelegd. De productiekosten nemen daardoor toe. In Nederland bedroegen in 2002 de gemiddelde mestkosten (inclusief mestheffing) 25.000 euro per gesloten varkensbedrijf, dat wil zeggen 5% van de totale kosten. Per afgeleverd vleesvarken was dat ruim 7 euro ofwel 8 cent per kg geslacht gewicht. Ter vergelijking, in Denemarken worden de mestkosten geschat op circa 4 euro per afgeleverd vleesvarken.

12.3.2 Pluimveebedrijven

Het aantal leghennen schommelde de afgelopen jaren tussen 29 en 33 miljoen, maar viel door de vogelpest in 2003 (tijdelijk) terug naar 24 miljoen. In 2002 was het aantal leghennen ook al met 10% gedaald, vooral door de opkoopregelingen voor mestrechten. Het aantal vleeskuikens nam in 2003 onder invloed van de leegstand door vogelpest nog sterker af, namelijk met 23% tot 42 miljoen, nadat de vleeskuikensstapel in 2002 nog met 9% was toegenomen tot een recordniveau van bijna 55 miljoen dieren.

De bedrijven met leghennen die niet werden geruimd in verband met de vogelpest hebben zeer goede resultaten behaald door de sterke stijging van de eierprijzen in 2003. Het gaat daarbij om circa de helft van de bedrijven. Door de uitbraak van vogelpest en de uit de markt genomen eieren kwamen de prijzen van eieren in de loop van 2003 op een ongekend hoog niveau. Het saldo per leggen op de bedrijven waar ononderbroken is geproduceerd is met ruim 5 euro gestegen tot meer dan 9 euro per jaar, een recordniveau (tabel 12.11). Vooral de 30% hogere eierprijzen zijn verantwoordelijk voor het uitzonderlijk hoge saldo. Op het hoogtepunt van de vogelpestcrisis in maart en april 2003 waren de eieren ruim 20% duurder. In de zomermaanden stabiliseerde de eiermarkt en daalden de prijzen naar een normaal niveau. De eiproductieindustrie had aanvankelijk nog voorraden en kon daarnaast goedkoop de overtollige broedeieren inkopen die door het exportverbod niet mochten worden uitgevoerd. Pas in september stegen de eierprijzen tot grote hoogten, toen duidelijk merkbaar werd

Tabel 12.11 Resultaten (euro) van bedrijven met leghennen ^{a)}, 2001-2003

	Per leggen per jaar			Prijs krachtvoeder 100 kg	Eierproductie per hen	Eierprijs per 100 stuks
	Opbrengsten	Toe-gerekende kosten	Saldo			
2001	16,00	11,50	4,50	19,60	298	5,00
2002	14,70	10,50	4,20	18,90	302	4,90
2003 (r)	20,20	10,80	9,40	18,80	303	6,50

a) Gegevens voor 2003 gelden voor bedrijven die niet door de vogelpestmaatregelen zijn getroffen.

Bron: Informatienet.

dat de Nederlandse productie fors was afgenomen, terwijl de vraag goed was. Eind 2003 daalden de prijzen weer doordat in Nederland de geruimde bedrijven geleidelijk weer in productie kwamen.

De betaalde mestkosten zijn in 2003 met 5.000 euro per bedrijf gedaald tot circa 19.000 euro per bedrijf. Dat is exclusief 2.000 euro per bedrijf voor mestafzetcontracten.

Saldo op vleeskuikenbedrijven blijft laag

Het saldo in de vleeskuikenhouderij is, op de bedrijven die niet zijn geruimd, in 2003 op hetzelfde lage niveau gebleven als in 2002 (tabel 12.12). Bedrijven die zijn geruimd behaalden echter gemiddeld nog veel slechtere resultaten, mede omdat de opbrengstprijzen van vleeskuikens nauwelijks zijn gestegen na de vogelpestperiode. Bovendien konden de vleeskuikenhouders pas in november weer vleeskuikens afleveren. Voor de Nederlandse exporteurs is het een grote opgave om de door vogelpest verloren markten terug te winnen.

Op jaarbasis zijn de opbrengstprijzen van vleeskuikens in 2003 iets gedaald. Naast de hoge productie in de EU heeft ook de goedkope invoer van gezouten kuikenvlees uit Thailand en Brazilië in 2003 bijgedragen aan de lage prijzen. De lagere prijzen werden gecompenseerd door de prijsdaling van voeder en van eendagskuikens. De verwarmingskosten werden hoger. Het saldo is daardoor in 2003 evenals in 2002 uitgekomen op 21 cent per opgezet kuiken.

Inkomens pluimveebedrijven vertonen zeer grote verschillen

De bedrijfsresultaten van de vleeskuikenbedrijven waren in 2003 opnieuw matig (tabel 12.8), vooral als gevolg van lagere opbrengstprijzen. Het gezinsinkomen uit bedrijf was in 2003 wederom negatief, met als gevolg opnieuw forse ontsparingen. In vier van de laatste zes jaar werd op de vleeskuikenbedrijven ontspaard. Er is daardoor flink ingeteerd op het eigen vermogen zodat de buffer voor mindere tijden kleiner wordt. Bedrijven die te maken hebben gehad met de vogelpestmaatregelen kregen een extra klap te verwerken, waarvan sommige zich moeilijk kunnen herstellen.

Ook de legsector werd zwaar getroffen door de uitbraak van klassieke vogelpest. De bedrijven die vrij bleven van vogelpest en continu produceerden hebben echter een uitzonderlijk goed jaar gehad door de recordprijzen van eieren. De opbrengsten-kostenverhouding kwam uit op 121% en het

Tabel 12.12 Resultaten (euro) van bedrijven met vleeskuikens ^{a)}, 2001-2003

	Per opgezet kuiken			Prijz kracht- voeder per 100 kg	Afleverings- gewicht (kg.)	Voeder- verbruik per kg. afgeleverd gewicht
	Opbrengsten	Toe- gerekende kosten	Saldo			
2001	1,60	1,23	0,37	24,60	2,11	1,75
2002	1,41	1,20	0,21	23,30	2,10	1,76
2003 (r)	1,39	1,18	0,21	23,00	2,10	1,75

a) Gegevens voor 2003 gelden voor bedrijven die niet door de vogelpestmaatregelen zijn getroffen.

Bron: Informatienet.

Effecten van de vogelpest

Door de uitbraak van klassieke vogelpest (Aviaire Influenza) eind februari 2003 zijn in Nederland ruim 30 miljoen stuks pluimvee geruimd, waarvan ruim 17 miljoen leghennen en 12 miljoen vleeskuikens. Daaronder vallen ook de miljoenen stuks pluimvee die vanwege welzijnsproblemen zijn opgekocht door de overheid. Met name de ruiming van leghennen op een groot deel van de bedrijven was ingrijpend. Verder zijn 130 miljoen eieren vernietigd en ruim 80 miljoen broedeieren afgevoerd naar de bijproductenindustrie. Er zijn 1.145 bedrijven geruimd met in totaal ongeveer 1.350 vestigingen. Volgens voorlopige cijfers van het PVE was de eierproductie in Nederland in 2003 ongeveer 27% lager dan in 2002. Het dieptepunt werd bereikt in de maand mei, toen de aanvoer naar de pakstations bijna de helft lager was dan in mei 2002. Na de start van de herbevolking in september kwam de eierproductie weer snel op gang. In het vierde kwartaal van 2003 was ze nog slechts 7% lager dan in het vierde kwartaal van 2002, mede doordat jonge hennen meer eieren leggen dan oudere.

Het Nederlandse aanbod van vleeskuikens was in 2003 circa 25% lager dan in 2002. De geruimde vleeskuikenbedrijven hebben op z'n vroegst in november de eerste slachtrijpe kuikens afgeleverd aan slachterijen. Veel vleeskuikenbedrijven hebben door het inlegverbod van broedeieren ook langere tijd geen nieuwe eendagskuikens kunnen aankopen, zodat de stallen een periode leeg hebben gestaan.

Verschillen geruimde en niet-geruimde bedrijven

Voor de geruimde legpluimveebedrijven is bij een extreem lange leegstand van circa zeven maanden het gezinsinkomen uit bedrijf duidelijk negatief (ongeveer – 30.000 euro), terwijl de bedrijven die wel normaal hebben geproduceerd in 2003 een zeer gunstig resultaat behaalden dankzij de hoge eierprijzen. Het verschil tussen beide groepen bedraagt gemiddeld circa 200.000 euro. Het wegvallen van de opbrengsten gedurende meer dan een half jaar veroorzaakte een opbrengstenderving van circa 400.000 euro. Daar staat tegenover dat de kosten ongeveer 200.000 euro per bedrijf lager zijn, vooral de voerkosten. Daarnaast zijn bij leegstand de kosten voor mestafzet, energie en dergelijke ook lager. Door de negatieve inkomens lijdten deze bedrijven een aanzienlijk vermogensverlies, terwijl juist de leghennenbedrijven die geen last hebben gehad van vogelpest in 2003 forse besparingen kunnen realiseren. In de praktijk zijn er uiteraard grote verschillen in inkomensschade. Bedrijven die direct in september weer productieve leghennen konden aankopen, hebben minder inkomensschade geleden omdat de hoge eierproductie tegen eveneens hoge prijzen verkocht kon worden.

De vleeskuikensector kende nauwelijks een prijsvoordeel als gevolg van het lagere aanbod. Voor de vleeskuikenbedrijven is, bij een leegstand van circa 7 maanden, het inkomensverschil circa 60.000 euro. De gederfde inkomsten zijn, evenals bij de leghennenbedrijven, ongeveer 400.000 euro per bedrijf. De daling van de kosten (vooral veevoer) is hier met ongeveer 350.000 euro per bedrijf nog groter. Door het zeer negatieve inkomen uit bedrijf (ruim -60.000 euro) lijdten deze bedrijven een extra groot vermogensverlies.

gezinsinkomen steeg tot gemiddeld 176.000 euro per bedrijf. Dit leidde tot hoge besparingen. Het eigen vermogen is versterkt en de grote kasstroom kan worden aangewend voor investeringen, aflossingen of reserveringen.

Vanaf 2003 is door het EU-legkippenbesluit de minimumoppervlakte per opgehokte hen vergroot. Daardoor kunnen minder hennen in de stallen worden gehouden, met als gevolg een flinke kostenverhoging per aanwezige leghen. Veel geld zal nodig zijn voor de toekomstige welzijns-investeringen in verband met het verbod op batterijkooien vanaf 2012.

Lagere investeringen pluimveebedrijven in 2002

In 2002 bedroeg de kasstroom na financieringsactiviteiten gemiddeld circa 25.000 euro per pluimveebedrijf (tabel 12.13). Dat was bijna 60% minder dan in 2001 en werd veroorzaakt door de forse teruggang van de besparingen. De aflossingen waren per saldo 5.000 euro hoger dan de nieuwe leningen, zodat voor aanvullende financiering van de investeringen liquide middelen zijn ingezet. Dit was mogelijk doordat in 2001 de kasstroom deels werd gebruikt om de financiële positie te verbeteren. De bedrijfsinvesteringen zijn in 2002 met 21.000 euro per bedrijf gedaald. De 20% bedrijven met de hoogste investeringen besteedden gemiddeld 100.000 euro per bedrijf, vooral aan renovatie of nieuwe gebouwen. Meer dan de helft van de pluimveebedrijven investeerde niet of nauwelijks.

In 2003 is het door Rabobanken verstrekte financieringsbedrag op pluimveebedrijven gelijk gebleven. Wel was er een kleine toename in het uitgezette spaarvolume bij deze banken.

Tabel 12.13 **Herkomst en besteding van financieringsmiddelen (1.000 euro) per gespecialiseerd pluimveebedrijf, 2001-2002**

	2001	2002 (v)
Kasstroom eigen middelen, totaal	59,5	24,8
Mutatie lang vreemd vermogen	-7,5	-4,8
Kasstroom na financieringsactiviteiten, totaal	52,0	20,0
Bedrijfsinvesteringen	44,3	23,5
Mutatie liquide middelen	17,1	-1,0
Overige bestedingen	-9,5	-2,5
Bestede middelen, totaal	52,0	20,0

In verband met wijzigingen in het boekhoudsysteem en berekeningsmethoden zijn de cijfers uit deze tabel niet zonder meer vergelijkbaar met eerder gepubliceerde cijfers. Zie verder de bijlage Begripsomschrijvingen.

Bron: Informatienet.

Literatuur

Agra Europ Ltd. *Eurofood*. Diverse jaargangen

AgraEurope (2004). *Oxfam raises important questions on future of sugar trade*. AgraEurope Friday April 16

Akker, van A. en E. de Groot (2003). *Product-Info Paprika 2002/2003*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer

Akker, van A. en W. van den Berg (2004). *De markt van voorbereekte groenten en fruit*. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer

Andel, E.W. van (2002). *Concept voor een energieproducerende kas*. Rapport 02.2.015. Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag

Annevelink, E., F.A. Geerling-Eiff, G.H. Kroeze, H.A.B. van der Meulen, H. Stormink, H.C. Holster, K.J. Poppe, R. Schreuder, R.F. van Paassen (2004). *Ondernemer centraal bij terugdringing administratieve lasten in agrarisch Nederland*. Rapport 6.04.05. LEI, Den Haag

Anoniem (2004a). 'Waarde landbouwgrond 'slechts' 13 pct. gedaald'. In: *De Telegraaf*, 7 januari 2004

Anoniem (2004b). 'Overproductie biologische sector strop voor boeren. Varkensboeren stoppen noodgedwongen met hun bedrijf'. In: *De Telegraaf*, 17 maart 2004

Backus, G.B.C., N.Bondt, P.L.M. van Horne en R. Hoste (2004). *De Nederlandse intensieve veehouderij in internationaal perspectief*. Interne notitie. LEI, Den Haag

Bedrijfschap Horeca en Catering (2003). *Kompas voor Beleid Contractcatering*. Zoetermeer

Benninga, J., en M.N.A. Ruijs (2003). *Liberalisering aardgasmarkt, combinaties van anticipatiemogelijkheden voor vruchtgroentebedrijven*. Rapport 2.03.13. LEI, Den Haag

Benninga, J. (2004). *Optimaal belichtingsniveau roos in relatie tot Glami-normen*. Rapport 03.04.02. LEI, Den Haag

Berg, van den W. en W. Cadel (2003). *Product-Info Champignon 2003*. Rapportnr: PT2003-32. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer

Berkhout, P., S. van Berkum, M. Lips en J.C.M. van Meijl (2003). *Herziening van de suikermarktordening? Mogelijke gevolgen voor Nederland en de EU*. Rapport 6.03.13. LEI, Den Haag

Berkum, S. van (2003). *WTO analyses, De kleur van steun. Hoe handelsverstoring zijn directe inkomenstoelagen?* Interne notitie voor het ministerie van LNV. LEI, Den Haag

Bijman, J., A. Pronk en R. de Graaff (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen-2003*. PR 03-02. LEI, Den Haag

Biologica (2004). *EKO-Monitor Jaarrapport 2003, cijfers en trends*. Arnhem

Blijswijk, Ch. van, en Chr. Dutilh (2003). *Milieu-impact Voedingsmiddelenindustrie in Nederland*. Rijswijk

Bock, B.B. (2002). *Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandsontwikkeling en interactief beleid*. Rurale sociologie WUR, Wageningen

Boersma, S. (2003). 'Ureum: doel of middel?'. In: *Veeteelt, oktober 2003 nr. 2*

Bogaardt, M.J., E.J. Bos en C.J.W. Wolswinkel (2004). *Uitvoeringskosten van Europees Landbouwbeleid voor de Nederlandse overheid*. Te verschijnen. LEI, Den Haag

Bolt, F.J.E. van der, H. van den Bosch, Th.C.M. Brock, P.J.G.J. Hellegers, C. Kwakernaak, T.P. Leenders, O.F. Schoumans en P.F.M. Verdonschot (2003). *AQUAREIN, Gevolgen van de Europese Kaderrichtlijn Water voor landbouw, natuur, recreatie en visserij*. Alterra rapport 835, Wageningen

Bondt, N., C.J.A.M. de Bont, G. Cotteleer, M. de Haan, H.H.W.J.M. Sengers en J.J. de Vlieger (2003). *Ontwikkelingen in de vleesindustrie tot 2007*. Rapport 5.03.07. LEI, Den Haag

Bont, C. de, J. Helming, J. Jager, S. Janssens, en G. Venema (2001). *Hoe bouwt de boer voort? Ontwikkeling van akkerbouw en andere opengrondsteelten in de Nederlandse akkerbouwregio's*. Rapport 6.01.03. LEI, Den Haag

- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helmingen, J.H. Jager (2003). *Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2003, Gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.03.15. LEI, Den Haag
- Bont, de C.J.A.M. en A. van der Knijff (2003). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2003*. Rapport 1.03.05. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, J.H. Jager, H.H.W.J.M. Sengers en J.J. de Vlieger (2003a). *De melkprijs in beweging. Gevolgen van Europese zuivelhervorming voor de melkveehouderij*. Rapport 6.03.14. LEI, Den Haag
- Bont, C.J.A.M. de en S. van Berkum (2004). *De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord*. Rapport 2.04.03. LEI, Den Haag
- Boonekamp, P.G.M., B.W. Daniels, A.W.N. van Dril, P. Kroon, J.R. Ybema en R.A. van den Wijngaart (2003). *Sectorale CO₂-emissies tot 2010*. RIVM/ECN, Bilthoven
- Bosma, J. (2004). 'Kaderrichtlijn Water, Ambitenota KRW in de maak'. In: *Nederland leeft met water*. Jaargang 3, nummer 10, februari 2004
- Boxtel, H. van (2003). 'Onrust op het erf'. In: *Binnenlandsbestuur*, 4 juli 2003, pp. 39-41
- Broekhuizen, R. van en J.D. van der Ploeg (1997). *Over de kwaliteit van plattelandontwikkeling*. Landbouwuniversiteit, Wageningen
- Brouwer, F.M. en P. Berkhout (red.) (2001). *De klimaatdimensie van voedsel en groen. Opties voor vermindering van de emissies van broeikasgassen*. Rapport 3.01.09. LEI, Den Haag
- Bruil, W. (2000). *Mestbeleid in de 21e eeuw, Juridische aspecten*. Voordracht Nederlands Studiecentrum dd. 26 april 2000 (niet gepubliceerd)
- Buckers, D. (1999). *De economische betekenis van landelijk wonen. Effecten van de ontwikkeling van de woonfunctie in het landelijk gebied*. Rapport 4.99.03. LEI, Den Haag
- Buurma, J.S., A.J. de Buck, B.W. Klein Swormink en H. Drost (2003). *Innovatieprocessen in de praktijk. Grondslagen voor een eigentijds innovatiedrieluik*. Rapport 6.03.12. LEI, Den Haag
- CBS (2003). *Toerisme in Nederland. Het gebruik van logiesaccommodaties 2002*. Voorburg
- CBS (2003a). *De Nederlandse economie 2002*. Voorburg/Heerlen
- CBS (2004). statline.cbs.nl
- CBS/LEI (2004). *Land en Tuinbouwcijfers 2003*. LEI, Den Haag
- CGEY (2002). *Searching for the global consumer: A European study of changing lifestyle and shopping behaviour*. Cap Gemini, Ernst & Young, Utrecht,
- COGEM (2003). *Co-existentie in de landbouw*. COGEM Signalering CGM/031126-01. Commissie Genetische Modificatie, www.cogem.net
- Colla, E. (2004). 'The outlook for European Grocery retailing: Competition and Format development'. In: *International Review of Retail, distribution and Consumer Research*. Vol. 14. No 1 January 2004, pp 47-69
- Commissie Sorgdrager, W. (vz.) (2003). *Ruimte voor vernieuwend ondernemerschap in de landbouw*. MDW Werkgroep, Den Haag
- CPB (Centraal Plan Bureau) (2004) *Centraal Economisch Plan 2004*. Den Haag
- Daalhuizen, F. en S. Heins (2003). 'Werken en wonen op het platteland'. In: Boekema, F. en J. van Brussel (Eds.). *Theoretische en empirische aspecten van platteland vernieuwing*. pp. 74-93
- Dam, F. van en D. Buckers (1998). 'Twee vliegen in één klap? Wonen als nieuwe economische drager van het platteland'. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, nr. 4/1, p. 27-31
- Dam, F. van (2002). 'De kwaliteit van het wonen op het platteland: een te kopiëren idylle?'. In: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, nr. 8, p. 36-41
- Dam, F. van, M. Jókovi, A. van Hoorn, O. Trancikova en S. Heins (2003). *Landelijk wonen*. Ruimtelijk Planbureau, Den Haag
- Didde, A. (2003). 'Tegen het zout is spelt gewassen'. In: *de Volkskrant*, 15 november 2003

- Diederer, P., H. van Meijl en A. Wolters (2000). *Eureka! Innovatieprocessen en innovatiebeleid in de land- en tuinbouw*. Rapport 1.00.04. LEI, Den Haag
- Diederer, P., H. van Meijl, A. Wolters en K. Bijak (2003). *Innovation Adoption in Agriculture: Innovators, Early Adopters and Laggards*. Cahier d'economie et sociologie rurales 67:30-50
- Dijk, van M. en M. Oosterwijk (2003). *Marktmonitor 2003 Snijbloemen en Kamerplanten Nederland*. Productschap Tuinbouw / Bloemenbureau Holland, Zoetermeer / Leiden
- DLG (Dienst Landelijk Gebied) (2004). *Ontwikkelingen op de agrarische grondmarkt tot 1 januari 2004*. Notitie bij de brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 13 mei 2004. DLG, Utrecht
- DLV (Dienst Landbouw Voorlichting) (2002). *Landbouwkundige effecten van waterberging*. DLV Adviesgroep, Dronten
- Drenth, H. (2004). 'Schade waterberging ongewis'. In: *Oogst Landbouw*, 26 maart 2004, pp.42-43
- Dyck, J.H. and K.E. Nelson (2003). *Structure of the Global Markets for Meat*. USDA, Economic Research Service, Washington
- Eaton, D.J.F. en F.W. van Tongeren (2004). 'Etikettering kan averechts werken'. In ESB Nr. 4425, 6 februari 2004, blz. 57-59
- EC (Europese Commissie) (1999). *Reform of the CAP: Rural development*. DG VI, Fact Sheet. Brussel
- EC (2003). *Richtsnoren voor de ontwikkeling van nationale strategieën voor co-existentie* (C(2003)2624). Brussel
- EC (2003a). *Prospects for agricultural markets in the European Union, 2003 - 2010*. Brussel
- EC (2003b). *Overwegingen bij de hervorming van het suikerbeleid van de Europese Unie. Resultaten van het onderzoek naar de gevolgen van hervorming*. SEC (2003), Brussel
- EC (2003c). *CAP reform summary*. DG for Agriculture, Newsletter July 2003. Brussel
- EC (2003d). *Rural development in the European Union*. DG for Agriculture, Fact Sheet. Brussel
- EC (2003e). *Overview of the implementation of rural development policy 2000-2006*. DG for Agriculture, Fact Sheet. Brussel
- EC (2003f). *Het zaad voor de toekomst van het platteland zaaien. Ontwikkeling van een beleid dat onze ambities waar kan maken*. Verklaring van de 2e Europese Conferentie over Plattelandsontwikkeling, Salzburg
- EC (2003g). *Speciaal verslag nr 14/2003 (uitgebracht krachtens artikel 248, lid 4, tweede alinea, van het EG-Verdrag) over de beoordeling van het landbouwincome door de Commissie (artikel 33, lid 1, sub b) van het EG-Verdrag) - vergezeld van de antwoorden van de Commissie*. Brussel
- EC (2004). *A new partnership for cohesion: convergence competitiveness cooperation. Derde rapport over economische en sociale cohesie*. Brussel
- ECORYS-NEI (2003). *Mid term evaluatie LEADER+ in Nederland, nationale samenvatting*. Rotterdam
- Ecorys en Grontmij (2003). *Mid-term evaluatie van het Plattelandsontwikkelingsprogramma Nederland 2000-2006. Eindrapport*. Rotterdam
- Eggink, I. (2004). 'Maai beperking werkt averechts voor kievit, Beschermingsmaatregelen schieten tekort'. In: *De Telegraaf*, 25 maart 2004
- Eurostat (2003). *Statistics in Focus, Theme 5-39/2003. EU agriculture income in 2003: +0.9% in real terms*.
- Everdingen, W.H. van, G.S. Venema en K.H.M. van Bommel (1999). *Agrarische gezinnen en hun inkomens. Is er sprake van armoede?* Rapport 5.99.09. LEI, Den Haag
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (2002). *Werken aan Innovatiekracht*. Den Haag
- EZ (2003). *Verslag Cancún*. Brief aan de Tweede Kamer van 7 oktober 2003. Den Haag.
- FAO (Food and Agricultural Organisation) (2003). *The State of Food Insecurity in the World 2003*. Rome
- FAOSTAT - statistieken
- FAO – website

- Fischler (2004). *Speech/04/88*, Washington DC, 19 februari 2004, via: <http://europa.eu.int>
- Fiselier, J.L., E. Benner, A.J. van de Kerk, M. de Haan, R. de Koning, L. Bos en R. Hoekstra (2003). *Zilte perspectieven. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster*. Den Haag
- Folbert, J.P., V. Beekman en J.C. Dagevos (2003). *Praten met het publiek. Ontwikkelingen op het terrein van publieksraadpleging in het levensmiddelenbeleid*. Rapport 6.03.04. LEI, Den Haag
- Galen, M. van en F. Bunte (2003). *Innovatie en Prestatie. Resultaten van de LEI Innovatiemonitor*. Rapport 2.03.21. LEI, Den Haag
- Gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering (2004). *Lasten in Balans, Eindrapport van de gemengde commissie Administratieve Lastenvermindering. Advies aan de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit*. Ministerie van LNV, Den Haag
- Gezondheidsraad (2003). *Overgewicht en Obesitas*. Persbericht 28 april 2003
- GfK (2003). Geciteerd in 'Supers aan de schandpaal'. In: *Algemeen Dagblad* 19 november 2003.
- Groot, S.A. de (2003). *Van OVO naar VOVl. Nieuwe institutionele arrangementen voor kennisverwerving en -ontwikkeling van agrarische ondernemers*. Rapport 7.03.06. LEI, Den Haag
- Groot, N.S.P. de en M.N.A. Ruijs (2004). *Quick Scan. Toekomstvisie glastuinbouw in Nederland en effecten voor de CO₂-emissie*. LEI, Den Haag
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, A.M. Prins en D.W. de Hoop (2003). *Naar kostprijsbeheersing in de melkveehouderij. Verschillen in kostprijs en financiële weerstand tussen Nederlandse bedrijven en met het buitenland*. Rapport 2.03.22. LEI, Den Haag
- Hart, O. en J. Moore (1990). 'Property rights and the nature of the firm'. In: *Journal of Political Economy* 98: 1119-1158.
- Hartog den, L., G. Backus, I. Enting, T. Hermans en C. de Vries (2004). *Bewegingsruimte voor ondernemers; Tien belemmeringen in wet- en regelgeving voor de veehouderij*. Wageningen UR, Wageningen
- Heins, S. (2002). *Rurale woonmilieus in stad en land. Plattelandsbeelden, vraag naar en aanbod van rurale woonmilieus*. Eburon, Delft
- Hoofdbedrijfschap Detailhandel (2003). *Jaarboek Detailhandel 2003/04*. Den Haag
- Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, G. Cotteleer en K.W. van der Hoek (2003). *Ammoniakemissie 2010, referentiescenario en effecten van bestaand beleid en mogelijke aanscherpingen*. Rapport 3.03.05. LEI, Den Haag
- Hoop, D.W. de, F.B. Hubeek en J.W. van der Schans (2004). *Evaluatie van Mestafzetovereenkomsten en Dierrechten. Studie in het kader van Evaluatie Meststoffenwet 2004*. Rapport 3.04.03. LEI, Den Haag
- Hoove, ten (2004). 'De volksvijand is terug'. In: *De Volkskrant*, 6 maart 2004
- Hoste, R. (2003). *Kostprijsberekening biologische varkensbedrijven 2003*. Rapport 2.03.23. LEI, Den Haag
- Huang J., N. Li and S. Rozelle (2004). 'Projections of Food Supply and Demand and Impacts of Green Policies'. In: F. van Tongeren and J. Huang eds., *China's food economy in the early 21st Century, Development of China's food economy and its impact on global trade and on the EU*. Rapport 6.04.04. LEI, Den Haag
- Hubeek, F.B. en D.W. de Hoop (2004). *Terugblik op Minas, Dierrechten en MAO en verkenning van MAO of Dierrechten en van Gebruiksnormenstelsel*. Rapport 3.04.05. LEI, Den Haag
- Hutjes, R.W.A., A.J. Dolman, P. Kabat en E.C. van Ierland (2004). *Klimaatverandering en de functies van het landelijk gebied, 31 vragen, 31 antwoorden*. Alterra, Wageningen
- IAMO (2003). *Key developments in the Agri Food Chain and on restructuring and privatisation in the CEE Candidate Countries*. Halle
- IMF (2003). *World Economic Outlook*. Washington DC
- InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (2003). *Kas als warmtebron, glastuinbouw en stad in een nieuwe alliantie*. Rapport 03.2.033, Den Haag

- Jager, J. (2004a). 'Biologische melkveehouderij is voorsprong kwijt'. In: *Agri-Monitor*, nr. 1-2004, pp. 4-5. LEI, Den Haag
- Jager, J. (2004b). 'Tegenvallende opbrengsten biologische akkerbouwgroentebedrijven'. In: *Agri-Monitor*, nr. 1-2004, p. 5. LEI, Den Haag
- Jahae, I.A.M.A., J.J. de Vlieger en K.L. Zimmerman (1999). *Mainports en Agrologistiek*. Rapport 3.99.01. LEI, Den Haag
- Jansen, M en M.J.F. Tom (2003). *Onevenredig Belast - Administratieve lasten in het kleinbedrijf 2002*. EIM, Zoetermeer
- Jansen, Y., C. Brognaux en J. Whitehead (2003). *Keeping the Lights On, navigating Choices in European Power Generation*. The Boston Consulting Group
- Janssens, S.R.M., G. Kroeze en M. van der Voort (2004). *Arbeidsomstandigheden vollegrondsgroententeelt; Een inventarisatie van knelpunten en oplossingsrichtingen rondom piekarbeid*. In voorbereiding. LEI, Den Haag
- Josling, T. (2004). 'After Cancún: what next for agricultural subsidies?'. In: *EuroChoices*, volume 2, no.3, p.12 - 16
- Knijff, A. van der en J. Benninga (2003). *Energie in de glastuinbouw van Nederland, Ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 2002*. Rapport 3.03.06. LEI, Den Haag
- Knijff, A. van der, J. Benninga en C.E. Reijnders (2004). *Energie in de glastuinbouw van Nederland, ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven t/m 2003*. In voorbereiding. LEI, Den Haag
- Koeijer, T. de en M. Voskuilen (2004). *Agrarisch natuurbeheer. Profiel deelnemers SAN*. Concept werkdocument. Planbureau werk in uitvoering. Natuurplanbureau, Wageningen
- Koelman, E. et al. (2003). *Boeren in balans, praktijkgids voor een gezonde melkveehouderij*. Roodbont Uitgeverij, Zutphen
- Koole, B. en M.G.A. van Leeuwen (2003). *Het Nederlandse Agrocomplex 2002*. Rapport 5.02.14. LEI, Den Haag
- Kornelis, M. En J.C.M. van Meijl (2004). *Reducing future uncertainty for decision making processes in agriculture*. Te verschijnen. LEI, Den Haag
- Koulii, M.C.C. van, J.L. Teeuwen en M.J. Voskuilen (1998). *Aanbod van agrotourisme in Nederland*. Publicatie 2.210. LEI, Den Haag
- Kox, H. en Lejour, A. (2004). *Een nieuwe WTO-ronde voor diensten. Mogelijke effecten voor Nederland*. CPB Document 51. Centraal Planbureau, Den Haag
- KPMG Consulting (2000). *Economic impact study: potential costs of mandatory labelling of food products derived from biotechnology in Canada*. Ottawa
- Kuhlman, J.W. en M.J. Voskuilen (2004). *Het platteland op de kaart anno 2003*. In voorbereiding. LEI, Den Haag
- Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg (2004). www.landbouw-zorg.nl
- Langenbach, J. (2004). Mondelinge mededeling. *Wind Service Holland*. Pingjum.
- Leeuwen, M.G.A. van, en A.D. Verhoog (1998). *Het Nederlandse agrocomplex 1998*. Rapport 6.98.99. LEI, Den Haag
- Leneman, H. en C. Graveland (2004). *Deelnamebereidheid en continuïteit agrarisch natuurbeheer; Verslag van een enquête onder boeren*. Concept maart 2004. LEI, Den Haag
- Lin W. (2002). 'Segregation of non-biotech corn and soybeans: who bears the cost?'. Lezing gegeven op de 6e conferentie van de *International Consortium on Agricultural Biotechnology Research (ICABR)*. Ravello, Italia, 11 t/m 14 juli 2002
- LNv (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) (2001a). *Zicht op gezonde teelt, gewasbeschermingsbeleid tot 2010*. Den Haag
- LNv (2002a). *Natuur voor mensen, mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw*. Den Haag
- LNv (2002b). *Structuurschema Groene Ruimte 2, Samen werken aan groen Nederland*. Den Haag
- LNv (2003). *Toegezegde informatie in het begrotingsonderzoek*. Bijlage 1 bij de brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 24-10-2003. Den Haag

- LNV (2004). *Krantenartikelen kosten EHS*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 26-1-2004.
- LNV (2004a). *Vitaal en Samen. LNV-Beleidsprogramma 2004-2007*. Den Haag
- LNV (2004b). 'Recreatiebeleid blijft een belangrijk beleidsterrein'. Bijdrage van de minister van LNV aan het nationale RECRON-congres 'Doorkijk op de toekomst' op 28 januari 2004 in Rotterdam
- LNV (2004c). *Intrekking wet op de openlucht recreatie en overgangsvoorziening 2004*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Visserij van 28-04-04. Den Haag
- LNV (2004d). *Meerjarenprogramma Vitaal Platteland (MJP)*. Den Haag
- LNV (2004e). Brief aan de Tweede Kamer inzake *Procedure vrijstelling gewasbeschermingsmiddelen 2004*, dd. 31 maart 2004. Den Haag
- LNV (2004f). Brief aan de Tweede Kamer inzake *Besluitvorming volume-instrumentarium mestbeleid*, dd. 19 maart 2004. Den Haag
- LNV (2004g). *Nieuw pachtbeleid*. Brief aan de Tweede Kamer van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 26 januari 2004. Den Haag
- LNV/LASER (2004). *Goed om te weten 2004*. Boerderij, Doetinchem. www.minlnv.nl/loket
- Love, L.L. en J.L. Crompton (1999). 'The role of quality of life in business (re)location decisions'. In: *Journal of Business Research* 44, pp.211-222
- LTO (Land-en tuinbouw Organisatie) (2003). *Kampeerboeren willen 25 plaatsen wettelijk regelen*. Persbericht LTO Nederland, SVR en VeKaBo 27 oktober 2003 (ww.lto.nl)
- LTO (2003a). *Ondernemerschap in beeld. Sociaal en milieujaarverslag glastuinbouw 2002*. Den Haag
- Luijt, J., S. Reinhard en K. Poppe (2003). 'Aantal grondgebonden bedrijven kan alleen verder dalen'. In: *Agri-Monitor*, nr. 6-2003, pp. 13-14. LEI, Den Haag
- Luijt, J. (2002). *Prijzen van verpachte en onverpachte landbouwgronden*. Interne notitie. LEI, Den Haag
- Luijt, J., J.W. Kuhlman en J. Pilkes (2003). *Agrarische grondprijzen onder stedelijke druk. Stedelijke optiewaarde en agrarische gebruikswaarde afhankelijk van ligging*. Werkdocument 2003/15. Planbureau-werk in uitvoering. Natuurplanbureau, Wageningen
- Marktplan Advies (2000). *Beschikbaarheid prioriteitgenietend aanbod voor agrarisch seizoenwerk in 2000*. Integraal eindrapport. Marktplan Advies, Bussum
- Maters, G. en R. Segers (2002). *Verbrede landbouw in Nederland, een inventariserend onderzoek*. Interne notitie. CBS, Voorburg
- Meat & Meal management (2002). *Structuur Nederlandse Vleessector 2001*. Reed Business Information, Doetinchem
- Meijl, H. van, T. Achterbosch, T. de Kleijn, A. Tabeau en M. Kornelis (2003). *Prijzen op agrarische wereldmarkten*. Rapport 8.03.06. LEI, Den Haag
- Meijl, van H. and F. van Tongeren (2004). 'Projections of the Chinese Economy to 2020: The impact of Agricultural and trade Policies and Implications to Global trade'. In: F. van Tongeren and J. Huang eds., *China's food economy in the early 21st Century. Development of China's food economy and its impact on global trade and on the EU*. Rapport 6.04.04. LEI, Den Haag
- Ministerie van Financiën (2004). *Inkomstenbelasting. Waardering van verpachte gronden in box 3*. Besluit van 9 april 2004, nr. CPP2004/610M. www.minfin.nl
- Muskee, M. (2003). 'Landbouw verdwijnt uit Nederland'. In: *VNG-magazine*, 4 juli 2003
- NAJK (2004). www.najk.nl
- Nienhuis, J.K., J. Benninga, C.E. Reijnders, N.J.A. van der Velde en A.D. Westerman (2004). *Metten van gasverbruik op extensieve glastuinbouwbedrijven*. Intern rapport. LEI, Den Haag.

- NVM (2004). www.nvm.nl
- Ondersteijn, C.J.M. (2002). *Nutrient management strategies on Dutch dairy farms: An empirical analysis*. Proefschrift Wageningen
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2003). *OECD Agricultural Outlook 2003-2008*. Parijs
- OESO (2003a). *OECD Economic Outlook 2004*. Parijs
- OESO (2003b). *Environmental Performance Reviews; Netherlands*. Parijs
- OESO (2004). *OECD agricultural policies 2004: at a glance*. AGR/CA/APM(2004)2. Te verschijnen. Parijs
- Oskam, A. en G. Meester (2004). *How useful is the PSE in determining agricultural support?* Te verschijnen. Wageningen University, Wageningen/Den Haag
- PD (Productschap Diervoeder) (2003). *Mengvoederenquête 2000*. Den Haag
- PBG (Projectgroep Biotechnologie Productschappen) (2003). *Verslag van symposium 'Biotechnologie: etikettering en traceerbaarheid'*. Rotterdam, 17 maart 2003, www.projectgroepbiotechnologie.nl
- Ploeg, B. van der, L.M. van den Berg, M.H. Borgstein, A. van den Ham en K.R. de Poel (2001). *Groene Hart met landbouw naar hoger peil*. Rapport 4.01.08. LEI, Den Haag
- PLW (Productschappencommissie Levensmiddelen Wetgeving) (2004). *Memo: Implementatie van de verordening inzake etikettering, tracing van genetisch gemodificeerde organismes (ggo's) en producten verkregen d.m.v ggo's en de verordening inzake genetisch gemodificeerde levensmiddelen en diervoer*. PLW 04-117 EG/gg, Den Haag
- Poppe, K. J. (2004). *Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z*. Rapport 1.03.06. LEI, Den Haag
- Provincie Zuid-Holland (2003). *Ruimte voor Ruimte in Zuid-Holland*. Vastgesteld door Provinciale Staten op 17-9-2003. Den Haag
- PT (Productschap Tuinbouw) (2003a). *Marktfocus groenten & fruit*. Editie AGF Totaal. Rapportnummer: PT 2003-66. Zoetermeer
- PT (2003b). *Marktfocus op de boomkwekerijsector, editie 2003*. Rapportnummer: PT 2003-77. Zoetermeer
- PT (2004). *Export verse groenten en vers fruit 2003; per product, per land*. Rapportnr. 2004-04. Zoetermeer
- PVE (Productschappen Vee, Vlees en Eieren) (2003). *Vee, Vlees en Eieren in cijfers. Statistische jaarrapport 2002*. Zoetermeer
- PZ (Productschap Zuivel) (2003). *Marktontwikkelingen nr. 3*, september. Rijswijk
- PZ (2003a). *Statistisch jaaroverzicht 2002*. Zoetermeer
- PZ (2004). *Statistisch jaaroverzicht 2003*. Zoetermeer
- Raad voor het Kwekersrecht (2003). *Jaarverslag 2002*. Wageningen
- Rabobank (2001a). *De smaak van samenwerking. Ontwikkelingen in de voedingstuinbouw: van solisme naar partnership in ketens*. Utrecht
- Rabobank (2001b). *De kleur van samenwerking. Ontwikkelingen in de sierteelt: van solisme naar partnership in ketens*. Utrecht
- Ravensbergen, P., J. Benninga en C.J.M. Vernooy (2002). *Op zoek naar de grens. Een analyse van het gasverbruik per uur op vruchtgroente- en rozenbedrijven gemeten in koude periode*. Rapport 2.02.14. LEI, Den Haag
- RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne) (2003). *Milieubalans 2003. Het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2003a). *Natuurbalans 2003*. Bilthoven
- RIVM (2004). *Milieubalans 2004. Het Nederlandse milieu verklaard*. Bilthoven
- RIVM (2004a). *Mineralen beter geregeld. Evaluatie van de werking van de Meststoffenwet 1998-2003*. Bilthoven.
- RLG|RDA (Raad Landelijk Gebied|Raad voor Dierenaangelegenheden) (2003). *Dierziektebeleid met draagvlak, Advies over de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten*. RLG 03/8|RDA 2003/08. Amersfoort|Den Haag

- RLG (2004). *Ontspannen in het groen*. Publicatie 04/1. Amersfoort
- Schelhaas, M., M.N.van Wijk en G.J. Nabuurs (2002). *Koolstofvastlegging in bossen: een kans voor de boseigenaar?* Alterra-rapport 553, Wageningen
- Schoumans, O.F., J. Roelsma, H.P. Oosterom, P. Groenendijk, J. Wolf, H. van Zeijts, G.J. van den Born, S. van Tol, A.H.W. Beusen, H.F.M. ten Berge, H.G. van de Meer en F.K. van Evert (2002). *Nutriëntenemissie vanuit landbouwgronden naar het grondwater en oppervlaktewater bij varianten van verliesnormen. Modelberekeningen met STONE 2.0. Clusterrapport 4: Deel 1*. Alterra-rapport 552, Wageningen
- Schultz van Haegen, M. (2003). 'De kaderrichtlijn Water: een zware klus, een mooie uitdaging'. In: *Het Waterschap*, nummer 23/24, 19 december 2003
- SER (Sociaal Economische Raad) (2002). *Advies Innovatie voor duurzaam Voedsel en Groen*. Advies nr 2002/9, Den Haag
- Slangen, L.H.G. en N.B.P. Polman en A.J. Oskam (2003). *Grondgebruik, pachtcontracten en pachtprijsmechanismen*. Wageningen Universiteit
- Smit, A.B., J.H. Jager, H. Prins en R.W. van der Meer (2004). *Gevolgen van de hervormingen van het Europese landbouwbeleid voor de landbouw in Noord-Nederland*. Rapport 6.04.01. LEI, Den Haag
- Staalduinen, L.C. van, M.W. Hoogeveen, H.H. Luesink, G. Cotteleer, H.van Zeijts, P.H.M. Dekker en C.J.A.M. de Bont (2002). *Actualisering landelijk mestoverschot 2003*. Reeks Milieuplanbureau. Wageningen
- SZW (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid) (2004a). *Motie Bruls/Varela*. Brief aan de Tweede Kamer van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 14 mei 2004. Den Haag
- SZW (2004b). *Rutte: afspraken met land- en tuinbouw om meer Nederlandse werknemers in te zetten*. Persbericht van 14 mei 2004. Den Haag
- Stichting Merkartikel (2003). *Jaarbericht 2003*. Amsterdam
- TK (Tweede Kamer der Staten-Generaal) (2003). *Jaarverslag van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (XIV)*. TK 2002-2003, 28 880 nr. 30. Den Haag
- TK (2003a). Brief van de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij dd. 9 mei 2003 inzake *Gewasbeschermingsbeleid*. Tweede Kamer, 2002-2003, 27 858, nr. 41. Den Haag
- TK (2003b). *Mest- en Ammoniakbeleid*. Brief van de Staatssecretaris van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit dd. 11 september 2003.
- TK (2004). *Verslag algemeen overleg vaste commissie voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit op 17 maart 2004*. TK 2003-2004, 29446 en 29200 nr. 3. Den Haag
- Tweede Kamer, 2002-2003, 24 445, nr. 65. Den Haag
- Tongeren, F. van and H. van Meijl (2004). 'Beyond the Uruguay Round: An evaluation of Doha Development Round Proposals'. In: F. van Tongeren and J. Huang eds., *Chinas food economy in the early 21st Century, Development of China's food economy and its impact on global trade and on the EU*. Rapport 6.04.04. LEI, Den Haag
- TRN (2003). *Kerncijfers Toerisme & Recreatie*. Editie 2003
- Uffelen, van R.L.M., S.D. Deneux en K.J. Kramer (2003). *Duurzaamheid als concurrentiefactor in sierteeltketens, randvoorwaarden voor sociaal, milieu- en economisch verantwoorde ketensamenwerking*. Rapport 5.03.04. LEI, Den Haag
- Uffelen, R.L.M. van (2004). *Samenvattend Evaluatierapport van het LTO-project Seizoenarbeid, 2002 en 2003*. In druk. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/LEI, Den Haag
- USDA (United States Department of Agriculture) (2001). *Economic issues in agricultural biotechnology*. Agricultural Information Bulletin, nr. 762, Washington D.C.
- USDA (2004). *Agricultural Baseline Projections to 2013*. Washington DC
- Velden, N. van der (2003). *Beleidsmatige analyse liberalisering aardgasmarkt en extensieve glastuinbouwbedrijven*. Intern rapport. LEI, Den Haag

- Vermeulen, P.C.M., J.K. Nienhuis, R.W. van der Meer en A.T.M. Hendrix (2001). *Beroepsbevolking in de glastuinbouw. Verkennende studie in het Westland en de Kring*. PPO-glastuinbouw, Naaldwijk
- Verstegen, J., E. Westerman, P. Ravensbergen en J. Bremmer (2003). *Ondernemen met energie. Gedragsonderzoek naar de drijfveren van glastuinders ten aanzien van energiebesparing*. Rapport 2.03.12. LEI, Den Haag
- Vogelzang, T.A., M.A. Borgstein, F.A. Geerling-Eiff, R. Schrijver, M. Woud en G.J.F. van den Elzen (2004). *Waterlandbouw' in het Groene Hart. Een studie naar de mogelijkheden voor een gebiedscontract in de regio De Venen rond landbouw met een hoger peil*. Concept maart 2004. LEI, Den Haag
- Vlist, van der A.J., C. Withagen en H. Folmer (2004). *Testing the Porter Hypothesis: A stochastic frontier panel data analysis of Dutch Horticulture*. Paper. Wageningen University/Vrije Universiteit Amsterdam. Wageningen/Amsterdam
- Voskuilen, M.J. (2004). *Verbrede landbouw anno 2003*. In voorbereiding. LEI, Den Haag
- Vrolijk, H.C.J., G. Cotelloor, J.P.M. van Dijk en K. Lodder (2002). *De steekproef voor het Bedrijven-Informatienet van het LEI. Bedrijfskeuze 2001 en selectieplan 2002*. Rapport 1.02.04. LEI, Den Haag
- VROM (Ministerie van Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2001). *Een wereld en een wil, werken aan duurzaamheid. Nationaal MilieubeleidsPlan-4*. Den Haag
- VROM (2003). Brief aan de Tweede Kamer inzake *Derde Actieprogramma Nitraatrichtlijn en Interimprogramma 2004-2005*, dd. 22 december 2003. Den Haag
- VROM (2004). *Persbericht 16 januari 2004*. Den Haag
- VROM (2004a). www.vrom.nl
- Wereldbank (2003). *Global Economic Prospects and the Developing Countries 2004*. Washington DC
- Wijnands, F. (2004). *Op weg naar goede biologische praktijk*. Rapport 317. PPO. Wageningen
- WTO (2003). *International Trade Statistics*. Genève
- WTO (World Trade Organization) (2003a). *Agriculture - Framework Proposal*, WT/MIN(03)/W/6. Cancun

Begripsomschrijvingen

Onderstaand overzicht geeft een beschrijving van de in het rapport gehanteerde begrippen. De kengetallen die zijn toegepast bij het weergeven van de resultaten van de primaire bedrijven (per bedrijfstype) zijn aangepast naar aanleiding van de introductie van gewijzigde methoden en begrippen in het Informatienet van het LEI. Een uitzondering vormen de resultaten in hoofdstuk 9 (opengrondsteelten), waarin de cijfers gebaseerd zijn op basis van de oude rekenmethodiek en het oude begrippenapparaat van het Informatienet. De cijfers uit hoofdstuk 9 zijn te vergelijken met eerder door het LEI gepubliceerde inkomens en besparingen. Voor de gepubliceerde resultaten in de hoofdstukken 7 (inclusief balans), 8, 10, 11 en 12 is dit in meer of mindere mate niet direct mogelijk als gevolg van de vernieuwingen in het Informatienet (zie ook Poppe et al., 2004 en www.lei.wur.nl).

Bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering

De bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering wordt berekend door op de opbrengsten van het bedrijf de betaalde kosten en afschrijvingen in mindering te brengen. Het geeft een beeld van het gezinsinkomen dat vanuit de gewone bedrijfsvoering verdiend is.

Berekende kosten arbeid en vermogen

Voor de ingezette arbeid van de ondernemer(s) en gezinsleden worden kosten op basis van CAO-uurlonen (inclusief werkgeverslasten) in rekening gebracht. Voor het vermogen wordt per bedrijf een vermogenskostenvoet (rentepercentage) berekend, gebaseerd op de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen en het rendement van staatsobligaties vermeerderd met een risico-opslag over het eigen vermogen. Deze vermogenskostenvoet wordt rechtstreeks toegepast op de gemiddelde balanswaarde van biologische en monetaire activa. Voor de andere activa (behalve grond) wordt deze vermogenskostenvoet gecorrigeerd met de inflatie. Voor grond wordt bovendien 2-procentpunten extra in mindering gebracht, wat overeen komt met het langjarige verschil tussen inflatie en grondprijsontwikkeling. Als minimumrente-percentage is 0,5% aangehouden.

Besparingen

De besparingen van een bedrijf zijn het saldo van het inkomen uit bedrijf vermeerderd met inkomen van buiten het bedrijf minus persoonlijke belastingen en gezinsbestedingen. Positieve besparingen kunnen worden aangewend voor de bedrijfsfinanciering en voor het opbouwen van reserveringen voor de toekomst.

Betaalde kosten en afschrijvingen

Onder de betaalde kosten worden naast de kosten voor de in de productie aangewende goederen, bijvoorbeeld brandstof en veevoer, en diensten, bijvoorbeeld voor diergezondheid, ook de betaalde lonen, rente en pacht meegenomen. Voorts worden afschrijvingen in rekening gebracht, evenwel niet op productierechten, zoals melkquota. Er wordt degressief afgeschreven van de nieuwwaarde, zodanig dat op de helft van de verwachte economische levensduur tweederde is afgeschreven.

Brutoproduktiviteit

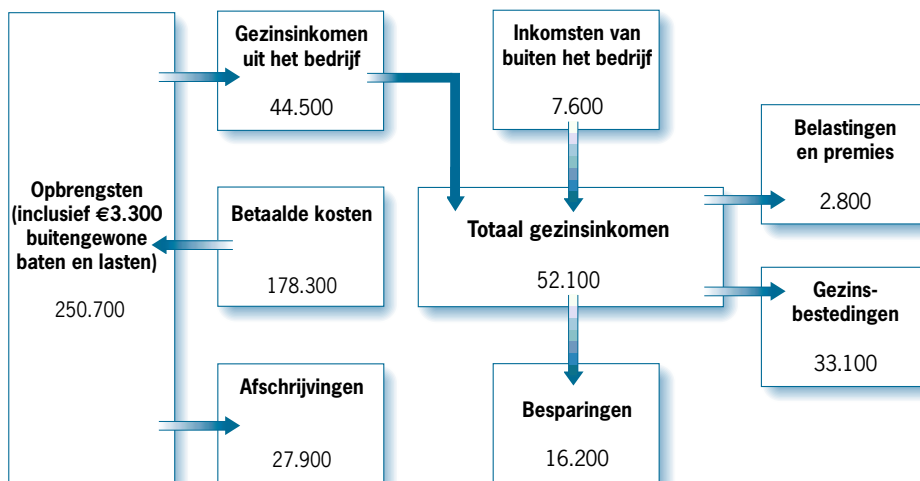
De brutoproduktiviteit is de verhouding tussen de hoeveelheden geproduceerde producten en gebruikte productiemiddelen. De productiviteitsontwikkeling wordt door tal van factoren bepaald, zoals kwalitatief betere productiemiddelen (zaaizaad, machines), het weer en operationele beslissingen op het bedrijf. De ontwikkeling van de productiekosten wordt behalve door de productiviteit bepaald door de prijzen van de productiemiddelen.

Brutoproduktiewaarde

De opbrengstwaarde van de producten, inclusief bijproducten en de aan het product verbonden subsidies, zoals EU premies per dier en per hectare.

Schema 1

Inkomensvorming van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf (2001) ^{a)}

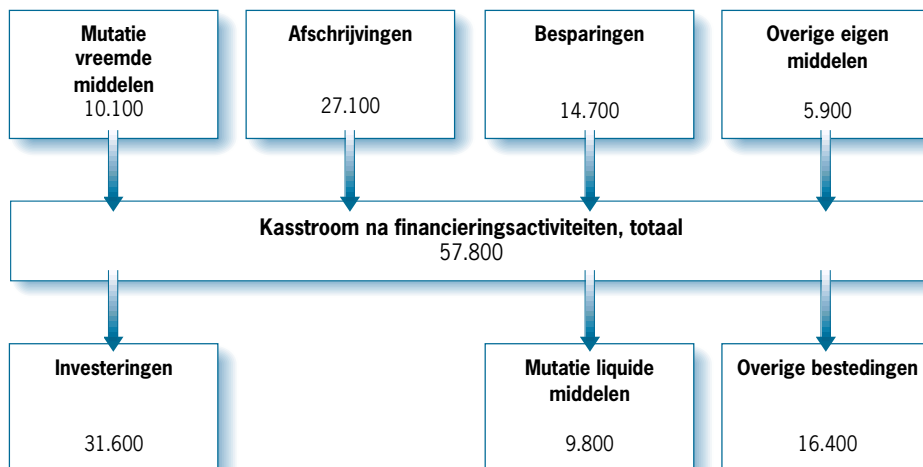

a) gebaseerd op alle bedrijven met MVO-verslag

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Schema 2

Herkomst en besteding van financieringsmiddelen op het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001 ^{a)}

a) gebaseerd op de bedrijven met MVO-verslag, waarvan ook alle prive-gegevens zijn vastgelegd

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Buitengewone baten en lasten

Dit betreft onder meer de boekverschillen die gerealiseerd worden bij verkoop van activa, incidentele schade-uitkeringen en verrekening van terugontvangen of te betalen BTW. Deze post heeft per bedrijf per jaar een vrij incidenteel karakter en wordt daarom buiten het inkomen uit normale bedrijfsvoering gehouden.

Factorkosten

De factorkosten zijn de kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactor arbeid en van vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor gezinsarbeid ("eigen arbeid") en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Gezinsinkomen uit bedrijf

Het gezinsinkomen uit bedrijf resulteert uit de bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering en de buitengewone baten en lasten. Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als inkomen voor het gezin resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten.

Informatienet

Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling. Vanaf 2001 is het waarnemingsveld van het Informatienet aangepast naar bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.200 ege (Europese grootte-eenheden), zodat nu ongeveer 65.000 land- en tuinbouwbedrijven worden gerepresenteerd. De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en bedrijfstype. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het productieproces worden gebruikt voor verdere bewerking en voor de productie van andere goederen en diensten. Voorbeelden zijn de verwerking van grondstoffen en halffabrikaten. Deze worden onderscheiden van finale bestedingen.

Kasstroom uit eigen middelen

De intern beschikbaar gekomen middelen (saldo van ontvangsten en uitgaven) die samenhangen met de operationele activiteiten van het bedrijf en het gezin gedurende het kalenderjaar, vermeerderd met het saldo van de financiële vaste activa.

Kasstroom, na financieringsactiviteiten

De kasstroom uit eigen middelen vermeerderd met de nieuw opgenomen leningen minus aflossingen.

Nederlandse grootte-eenheid (nge)

De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss wordt in het kader van de EU-typologie elke twee jaar herzien en is uitgedrukt in ecu/euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt maar in nge. De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van het saldo van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. Een nge is in 2000 gesteld op een bruto standaard saldo van 1.375 euro. Enkele voorbeelden (basis: bss 2000): 1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,72 nge, 1 melkkoe = 1,270 nge, 1 fokzeug = 0,247 nge, 1 ha ronde tomaten = 146,9 nge, 1 ha rozen = 254,9 nge.

Netto toegevoegde waarde (sectorinkomen)

De netto toegevoegde waarde is de brutoproductiewaarde minus de non-factorkosten.

Non-factorkosten

Non-factorkosten zijn kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Opbrengsten

De opbrengsten betreffen de verkoop van gewassen, dieren en veehouderijproducten (melk, eieren e.d.) en de verandering van de balanswaarde van biologische activa (vee en voorraden producten per balansdatum). Bij dalende prijzen kan deze balanswaarde afnemen. Daarnaast worden ook de inkomsten uit toeslagen (EU premies), werk voor derden en andere opbrengsten van het bedrijf meegerekend. Hierbij wordt uitgegaan van de werkelijke BTW situatie van het bedrijf.

Opbrengsten-kostenverhouding (rentabiliteit)

Het totaal van de opbrengsten die per 100 euro kosten wordt gerealiseerd. De kosten zijn inclusief berekende kosten voor de inzet van gezinsarbeid en eigen vermogen. Wanneer de totale kosten niet volledig door de opbrengsten worden goed gemaakt resulteert een cijfer beneden 100. Zijn de opbrengsten hoger dan de kosten dan is de rentabiliteit meer dan 100.

Productiewaarde

De productiewaarde is de waarde van de goederen en diensten die in het productieproces zijn voortgebracht.

Ruilvoet

De ruilvoet is de verhouding tussen de prijzen van de producten (bij gelijke kwaliteit) en die van de productiemiddelen (inclusief eigen arbeid).

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren. Kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto (minus afschrijvingen) zijn.

Totale kosten

De totale kosten van het bedrijf bestaan uit de betaalde kosten (exclusief betaalde rente), afschrijvingen en de berekende kosten voor eigen arbeid en totaal vermogen. Een beloning voor bedrijfsleiding is niet in de kosten opgenomen.

Totaal gezinsinkomen

Gezinsinkomen uit bedrijf plus het inkomen van buiten het bedrijf van de ondernemer en zijn echtgenote. Tot het inkomen van buiten het bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf (inclusief koersverschillen).

Medewerkers

Hoofdstuk 1. Politieke en economische ontwikkelingen

Thom Achterbosch (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Volkert Beekman

Hoofdstuk 2. Landbouw en voedsel in de wereld

Petra Berkhout (coördinatie en redactie), Thom Achterbosch, Derek Eaton, Ton de Kleijn, Marcel Kornelis, Jaap Post, Bram Pronk, Koos de Vlieger, Jo Wijnands

Hoofdstuk 3. Landbouw in de Europese Unie

Ton de Kleijn (coördinatie en redactie), Petra Berkhout, Marc-Jeroen Bogaardt, Ida Terluin

Hoofdstuk 4. De Nederlandse agrosector

Bram Pronk (coördinatie en redactie), Henk Kelholt, Boudewijn Koole, Myrna van Leeuwen, Jochem Pilkes

Hoofdstuk 5. Landelijk gebied

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Marcel Betgen, Femke Daalhuizen, Michelle van der Elst, Saskia Heins, Marieke Koning-Strookman, Tom Kuhlman, Jan Luijt, Huib Silvis, Janneke Vader, Martien Voskuilen, Christel Welberg,

Hoofdstuk 6. Landbouw en milieu

Cees van Bruchem (coördinatie en redactie), Anita van der Knijff, Jan Nienhuis

Hoofdstuk 7. Primaire land- en tuinbouw

Martien Voskuilen (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Cees de Bont, Walter van Everdingen, Michiel van Galen, Ton de Kleijn, Boudewijn Koole, Jan Luijt, Harold van der Meulen, Ruud van Uffelen, Arno van der Vlist, Gabe Venema

Hoofdstuk 8. Glastuinbouw en champignonteelt

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Michiel van Galen, Boudewijn Koole, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Kees Vernooij, Arno van der Vlist, Erick Westerman, Kees-Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 9. Opengrondtuinbouw

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Liesbeth Balk-Theuws, Johan Bremmer, Boudewijn Koole, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Arno van der Vlist, Kees Vernooij, Kees-Jan Wolswinkel

Hoofdstuk 10. Akkerbouw

Anita van der Knijff (coördinatie en redactie), Johan Bakker, Jan Bolhuis, Jakob Jager, Boudewijn Koole, Ruud van der Meer, Harold van der Meulen, Arno van der Vlist

Hoofdstuk 11. Grondgebonden veehouderij

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Jan Bolhuis, Walter van Everdingen, Boudewijn Koole, Ton de Kleijn, Jakob Jager

Hoofdstuk 12. Intensieve veehouderij

Gabe Venema (coördinatie en redactie), Gé Backus, Jan Bolhuis, Peter van Horne, Boudewijn Koole, Ton de Kleijn, Arjan Wisman

Het Landbouw-Economisch Bericht 2004 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse land- en tuinbouw. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op de landbouwontwikkeling in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, waarna bijzondere aandacht wordt besteed aan het landelijk gebied, de landbouw-milieuproblematiek en de structuur van de land- en tuinbouw. De publicatie wordt afgerond met beschouwingen over de markt- en inkomensontwikkelingen in respectievelijk de glastuinbouw en champignonenteelt, opengrondstuinbouw, akkerbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij.